

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

HORVÁTH MÁRTON GERGELY
RÓZSAVÁRI NÓRA
W. SOMOGYI JUDIT

**Bevezetés a romanisztikai
nyelvészeti tanulmányokba**

egyetemi jegyzet

ISBN 978-963-308-377-2

Budapest, 2019.

Bevezetés a romanisztikai nyelvészeti tanulmányokba

egyetemi jegyzet

**Horváth Márton Gergely
Rózsavári Nóra
W. Somogyi Judit**

**Szakmai lektor:
Szijj Ildikó**

**PPKE BTK
2019**

Előszó

Jegyzetünkkel régóta fennálló hiányosságot szeretnénk pótolni, s egyben azt a szemléletmódot támogatni, hogy a hallgatók a korábbiaknál átfogóbb ismereteket szerezzenek az újlatin nyelvcsaládról és az újlatin nyelvek jellemzőiről. Célunk, hogy az újlatin nyelvek és kultúrák alapszakot végző elsőéves hallgatók a tanulmányaikhoz szükséges alapismereteket és fogalmakat ne csak a szakirányuknak megfelelő nyelveken és nyelvekről sajátítsák el, hanem kitekintést kapjanak a többi újlatin nyelvre is.

Munkánk középpontjában elsősorban a karunkon szakirányként választható francia, olasz és spanyol nyelvek állnak. Az ezekhez a nyelvekhez kapcsolódó részletes elemzés és példaanyag mellett bizonyos jelenségek szemléltetése céljából a nyelvcsalád más tagjai is szerepelhetnek.

Az adott nyelveket leíró és történeti szempontból közelítjük meg. Ennek során nemcsak a hagyományos romanisztikai alpművekre, hanem a legújabb forrásokra és kutatási eredményekre is támaszkodunk. A fonetikai átírásnál az IPA (*International Phonetic Alphabet*) szimbólumokat használjuk. Az egyes fejezetek végén a témában való további elmélyülést ajánlott, magyar és idegen nyelvű szakirodalom segíti.

Budapest, 2019. december

a szerzők

Tartalomjegyzék

1. NYELV ÉS KOMMUNIKÁCIÓ	6
1.1. NYELV ÉS KOMMUNIKÁCIÓ	6
1.1.1. <i>Az emberi nyelv</i>	6
1.1.2. <i>Az emberi nyelv heteroklitikus jellege</i>	6
1.2. A NYELV VIZSGÁLATA	7
1.2.1. <i>A nyelvtudomány főbb kérdései</i>	7
1.2.2. <i>Mit vizsgál a nyelvészet? (főbb nyelvészeti diszciplínák)</i>	7
1.2.3. <i>Mit nem vizsgál a nyelvészet?</i>	8
1.2.4. <i>Egyéb szempontok a nyelv vizsgálata során</i>	9
1.2.4.1. <i>Megfigyelhető-e a nyelv érzékszervi úton?</i>	9
1.2.4.2. <i>Mi jellemzi a nyelvi megnyilvánulásokat?</i>	9
1.2.4.3. <i>Megragadható-e a nyelv abszolút módon?</i>	9
1.2.4.4. <i>A nyelv a vizsgálat tárgya vagy annak eszköze?</i>	10
1.3. A NYELVI ELEMZÉS SZINTJEI	10
1.3.1. <i>Hangtan</i>	10
1.3.2. <i>Fonológia</i>	10
1.3.3. <i>Alaktan</i>	11
1.3.4. <i>Mondattan</i>	11
1.3.5. <i>Szövegtan</i>	11
1.3.6. <i>Jelentéstan</i>	11
1.3.7. <i>Pragmatika</i>	11
1.4. A NYELV MINT JELRENDSZER	12
1.4.1. <i>Jelek a kommunikációban</i>	12
1.4.2. <i>A jelek fajtái</i>	12
1.4.3. <i>Jelrendszerek</i>	13
1.4.4. <i>Nyelv és beszéd</i>	13
1.5. ÍRÁS, ÍRÁSBELISÉG	14
1.5.1. <i>Nyelv és írás</i>	14
1.5.2. <i>Nyelv és írásbeliség</i>	15
1.5.3. <i>Írásrendszerek</i>	15
1.5.4. <i>Íráskép, kiejtés; központozás</i>	16
1.6. AZ EMBERI ÉS AZ ÁLLATI KOMMUNIKÁCIÓ	17
1.6.1. <i>A jelzés jellege</i>	17
1.6.2. <i>A jelek szerkesztettsége (kettős tagolás v. kettős artikuláció)</i>	17
1.6.3. <i>Rekurzivitás</i>	17
1.6.4. <i>A rendszer jellege</i>	18
2. NYELV ÉS NYELVLEÍRÁS	19
2.1. A NYELVLEÍRÁS ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEI	19
2.2. A NYELVRŐL VALÓ GONDOLKODÁS AZ ÓKORBAN	19
2.2.1. <i>A görög nyelvészet</i>	20
2.2.1.1. <i>Nyelvi viták</i>	20
2.2.1.2. <i>Nyelvi vizsgálatok</i>	20
2.2.1.3. <i>Filológia</i>	21
2.2.2. <i>Az indiai nyelvészet</i>	22
2.2.3. <i>A római nyelvészet</i>	22
2.3. A KÖZÉPKORI NYELVÉSZET	23
2.3.1. <i>A latin nyelv</i>	23

2.3.2.	<i>A nyelvről való gondolkodás kezdetei az újlatin nyelvterületeken</i>	23
2.4.	NYELVÉSZET A XV–XVII. SZÁZADBAN	24
2.4.1.	<i>Nyelvi viták</i>	24
2.4.2.	<i>Nyelvészeti írások az újlatin nyelvterületeken</i>	25
2.4.3.	<i>Az újlatin nyelvek első grammatikái</i>	26
2.5.	A XIX. SZÁZADI NYELVÉSZET	26
2.5.1.	<i>A nyelvészet tudományos megalapozása</i>	26
2.5.2.	<i>„Ógrammatikusok”</i>	27
2.5.3.	<i>Újgrammatikusok</i>	28
2.5.4.	<i>Az újlatin nyelvészet kezdetei</i>	28
3.	A VILÁG NYELVEI ÉS AZ ÚJLATIN NYELVEK	30
3.1.	A VILÁG NYELVEINEK SZÁMA	30
3.2.	A NYELVEK OSZTÁLYOZÁSA	30
3.2.1.	<i>Osztályozás a középkorban</i>	30
3.2.2.	<i>Mai osztályozási módok</i>	31
3.3.	TIPOLÓGIAI OSZTÁLYOZÁS	32
3.3.1.	<i>Morfológiai tipológia</i>	32
3.3.2.	<i>Szintaktikai tipológia</i>	33
3.4.	GENETIKAI OSZTÁLYOZÁS	33
3.4.1.	<i>Hasonlóság és nyelvrokonság</i>	33
3.4.2.	<i>Az összehasonlító módszer</i>	33
3.4.3.	<i>A nyelvek rokonsága</i>	34
3.4.3.1.	<i>A genetikai kapcsolat megállapítása</i>	34
3.4.3.2.	<i>Szabályos hangmegfelelés</i>	34
3.4.3.3.	<i>Alapszókinccs</i>	35
3.4.3.4.	<i>Nem genetikai kapcsolattal magyarázható egyezések</i>	36
3.4.3.5.	<i>Földrajzi szomszédság</i>	36
3.5.	NYELVCSALÁDOK	36
3.5.1.	<i>A világon beszélt nyelvek és nyelvcsaládok</i>	37
3.5.1.1.	<i>A világ nyelvei a beszélők száma alapján</i>	38
3.5.1.2.	<i>Földrajzi eloszlás</i>	38
3.5.1.3.	<i>Közvetítőnyelv, keveréknyelv, mesterséges nyelv</i>	39
3.5.2.	<i>Az európai nyelvek</i>	40
3.5.3.	<i>Az újlatin nyelvek</i>	41
4.	LATIN, VULGÁRIS LATIN	43
4.1.	LATIN	43
4.1.1.	<i>Romanizáció</i>	43
4.1.2.	<i>Romania, romanisztika</i>	44
4.1.2.1.	<i>Romania Submersa</i>	45
4.1.2.2.	<i>Romania Nova</i>	45
4.1.2.3.	<i>A Romania kulturális és nyelvi egysége</i>	45
4.2.	VULGÁRIS LATIN	46
4.2.1.	<i>A vulgáris latin forrásai</i>	47
4.2.1.1.	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL)</i>	47
4.2.1.2.	<i>Trimalchio lakomája (Cena Trimalchionis)</i>	48
4.2.1.3.	<i>De re coquinaria</i>	48
4.2.1.4.	<i>Mulomedicina Chironis</i>	48
4.2.1.5.	<i>Peregrinatio Aetheriae</i>	49
4.2.1.6.	<i>Appendix Probi</i>	50
4.2.2.	<i>A vulgáris latin főbb jellemzői</i>	51

4.2.2.1.	Fonetika.....	51
4.2.2.2.	Morfoszintaxis.....	53
4.2.2.3.	Szókincs.....	57
5.	A ROMANIA SZEGMENTÁCIÓJA.....	59
5.1.	A ROMANIZÁCIÓ IDEJE ÉS MÓDJA.....	59
5.2.	SZUBSZTRÁTUMOK.....	60
5.2.1.	<i>Oszk</i>	61
5.2.2.	<i>Umber</i>	61
5.2.3.	<i>Etruszk</i>	61
5.2.4.	<i>Görög</i>	62
5.2.5.	<i>Pun</i>	63
5.2.6.	<i>Ókelta nyelvek</i>	63
5.2.6.1.	<i>Keltibér</i>	64
5.2.6.2.	<i>Gall</i>	64
5.2.7.	<i>Ibér</i>	65
5.2.8.	<i>Baszk</i>	65
5.2.9.	<i>Illír</i>	66
5.2.10.	<i>Trák</i>	66
5.2.11.	<i>Dák</i>	66
5.3.	SZUPERSZTRÁTUMOK.....	67
5.3.1.	<i>Galloromania</i>	68
5.3.2.	<i>Itália</i>	69
5.3.3.	<i>Rétoromán területek</i>	70
5.4.	AZ ARAB ADSZTRÁTUM.....	70
5.5.	ÖSSZEGZÉS.....	71
6.	AZ ÚJLATIN NYELVEK KIALAKULÁSA ÉS SZINKRÓN ÁLLAPOTA.....	72
6.1.	AZ ÚJLATIN NYELVEK CSOPORTOSÍTÁSA.....	72
6.1.1.	<i>Diez csoportosítása</i>	72
6.1.2.	<i>Bartoli csoportosítása</i>	72
6.1.3.	<i>Wartburg csoportosítása</i>	73
6.2.	AZ ÚJLATIN NYELVEK.....	74
6.2.1.	<i>Román</i>	74
6.2.2.	<i>Dalmát</i>	75
6.2.3.	<i>Rétoromán</i>	76
6.2.4.	<i>Szárd</i>	76
6.2.5.	<i>Olasz</i>	77
6.2.6.	<i>Okcitán</i>	78
6.2.7.	<i>Frankoprovenszál</i>	79
6.2.8.	<i>Francia</i>	79
6.2.9.	<i>Katalán</i>	81
6.2.10.	<i>Spanyol</i>	82
6.2.11.	<i>Gallego</i>	83
6.2.12.	<i>Portugál</i>	84
7.	AZ ÚJLATIN NYELVEK HANGTANI JELLEMZŐI.....	86
7.1.	FONETIKA ÉS FONOLÓGIA.....	86
7.2.	AZ ÚJLATIN NYELVEK FONÉMÁI ÉS ALLOFÓNJAI.....	87
7.2.1.	<i>Mássalhangzók</i>	87
7.2.2.	<i>Egyelemű magánhangzók</i>	90

7.2.3.	<i>Félhangzók</i>	92
7.2.4.	<i>Kettős- és hármashangzók</i>	92
7.3.	SZÓTAG ÉS PROZÓDIA	93
7.3.1.	<i>A szótag meghatározása</i>	93
7.3.2.	<i>Prozódia</i>	94
8.	AZ ÚJLATIN NYELVEK MORFOSZINTAKTIKAI JELLEMZŐI	96
8.1.	ALAPFOGALMAK	96
8.1.1.	<i>Alaktan</i>	96
8.1.2.	<i>Mondattan</i>	97
8.2.	A FŐNÉVI CSOPORT	98
8.2.1.	<i>A latin főnévi szintagma megváltozása</i>	98
8.2.1.1.	<i>A latin főnévragozás átalakulása</i>	98
8.2.1.2.	<i>A determinánsok megjelenése</i>	98
8.2.2.	<i>Az újlatin főnévi csoport</i>	99
8.2.2.1.	<i>Determinánsok</i>	100
8.2.2.2.	<i>A részes névelő</i>	100
8.2.2.3.	<i>A determinánsok használatának különbségei</i>	102
8.2.2.4.	<i>Jelzők</i>	103
8.3.	A NÉVMÁSI RENDSZER	103
8.3.1.	<i>A személyes névmások</i>	103
8.3.2.	<i>A birtokos névmások</i>	104
8.3.3.	<i>A mutató névmások</i>	104
8.4.	A MELLÉKNÉVI ÉS AZ ADVERBIÁLIS ÖSSZETEVŐK	105
8.5.	AZ IGEI CSOPORT	106
8.5.1.	<i>Az igei paradigmarendszer</i>	106
8.5.2.	<i>Az igehez tapadó klitikus névmások</i>	109
8.5.2.1.	<i>A klitikus névmások paradigmája</i>	109
8.5.2.2.	<i>A klitikus névmások pozíciója</i>	110
8.5.2.3.	<i>A klitikumkettőzés</i>	113
8.6.	SZÓREND	114
8.6.1.	<i>A mondat szórendje</i>	114
8.6.2.	<i>Szórendi korrelációk</i>	116
9.	AZ ÚJLATIN NYELVEK SZEMANTIKAI-PRAGMATIKAI JELLEMZŐI	118
9.1.	A SZEMANTIKA ÉS A PRAGMATIKA	118
9.2.	A MONDATRÉSZEK JELENTÉSBELI SZEREPEI	118
9.2.1.	<i>Igei jelentések, aspektus</i>	118
9.2.2.	<i>Tematikus szerepek</i>	120
9.3.	AZ INFORMÁCIÓS SZERKEZET	122
9.3.1.	<i>Az információs szerkezet és a kommunikatív szerepek</i>	122
9.3.2.	<i>A fókusz kifejezésére szolgáló nyelvi eszközök</i>	124
9.3.3.	<i>A topik kifejezésére szolgáló nyelvi eszközök</i>	127
10.	AZ ÚJLATIN NYELVEK LEXIKAI JELLEMZŐI	130
10.1.	A LEXIKON	130
10.2.	JELENTÉSVÁLTOZÁSOK	130
10.3.	SZÓKINC	131
10.3.1.	<i>Szókölcsönzés</i>	131
10.3.2.	<i>A szókincs összetétele</i>	132
	BIBLIOGRÁFIA	134

1. Nyelv és kommunikáció

Ebben a fejezetben a nyelv és a kommunikáció kapcsolatáról szólva az emberi nyelv és a nyelvvel foglalkozó tudomány főbb kérdéseit mutatjuk be; áttekintjük a nyelvi elemzés szintjeit, a nyelv mint jelrendszer sajátosságait; bemutatjuk az írás és az írásbeliség nyelvi vonatkozásait; végül összevetjük az emberi és az állati kommunikáció főbb jegyeit.

1.1. Nyelv és kommunikáció

1.1.1. Az emberi nyelv

A világon használt emberi nyelvek elsődleges funkciója, hogy – a **kommunikáció** eszközeként – elősegítsék egy adott közösség tagjai számára a gondolataik, az érzéseik stb. közlését, azaz „közössé” tételét. A nyelv a társadalomban keletkezett és – a gondolkodással párhuzamosan fejlődve – az emberi közösség kollektív tudatában él. Bármely emberi nyelv történeti alkotás, amelyet egy nemzedék kulturális örökségként hagyományoz a másikra. A nyelv egyben a kultúra legfőbb közvetítője is, ennél fogva múltja, változásai, fejlődése meghatározó szerepet játszik a nyelvi közösségek identitásában.

A **természetes nyelvek** az emberek egymás közötti érintkezésében, akaratuktól függetlenül keletkeznek és fejlődnek tovább. Az ember bizonyos célokra tudatosan létrehoz mesterséges nyelveket is: ilyenek például a matematikában vagy a logikában használatos jelrendszerek. Közös jellemzőjük, hogy speciális, korlátozott területre szorítkoznak, feladatuk az ott megismerhető tárgyak, tulajdonságok, viszonyok megjelölése (amire a természetes nyelv nem vagy csak igen körülményes módon lenne képes). A mesterséges nyelvek a természetes nyelveken alapulnak, de annak csak bizonyos elemeit alkalmazzák (például nem fordul elő bennük felszólító módban álló mondat); ugyanakkor a természetes nyelvekben nem használatos elemeket (különböző szakkifejezéseket) is tartalmaznak.

A nyelv kommunikációs célú használata¹ az emberi viselkedés egyik legfontosabb és legjellegzetesebb vonása. A sikeres közlési folyamat megvalósulásához két fél **együttműködése** szükséges (az emberek közötti verbális kommunikáció ugyanis feltételezi az üzenet feldolgozását és megértését is a hallgató részéről). Jóllehet a világszerte beszélt több ezer nyelv között számottevő eltérések mutatkozhatnak, bizonyos lényeges vonások mindegyikben megtalálhatók – például, hogy a nyelvet a társadalom alkotta meg, és nélkülözhetetlen része az emberi életnek; hogy a nyelv állandóan változik, fejlődik –, és ezek a közös vonások együttesen határozzák meg az emberi nyelvet. A nyelv tehát az emberi társadalom terméke, ugyanakkor annak működési feltétele is (de nem tekinthető olyan értelemben vett emberi alkotásnak, mint például a helyesírás vagy a KRESZ). Kérdéseivel számos tudomány foglalkozik: a központi stúdiuma a **nyelvészet (nyelvtudomány)**, ami a nyelv alapvető jellemzőivel (mi a nyelv?), funkcióival (mi a szerepe?), működésével (hogyan működik?), alakulásával, fejlődésével kapcsolatos törvényszerűségeket keres.

1.1.2. Az emberi nyelv heteroklitikus² jellege

A XX. század elején **Ferdinand de Saussure** ezzel a különös, ritkán használt kifejezéssel jellemezte a nyelvet, arra a tényre utalva, hogy a nyelv összetettsége révén igen sokféle tapasztalati és tudományos területhez kapcsolódik, valamint hogy kialakulásában számos

---

1 Kommunikációnak tekintünk „minden olyan eseményt, amely során egy egyed (információforrás) kibocsát egy jelzést (üzenet), amely egy másik egyedet (címezett) válaszra készítet” (Kenesei 2012, 17).

2 A görög *heteroklitikus* szó jelentése: 'a szabálytól eltérő; szabálytalan; rendellenes' (Bakos 1986, 328).

olyan jelenség játszott közre, amelyek nem tekinthetők szigorúan csak nyelvi természetűeknek (Simone 1995, 8). Bizonyos értelemben ugyanis a nyelv „hang”, és így a fiziológiához és a fizikához kötődik; más szempontok alapján mérlegelve „mentális tartalom”, egyszerűbben fogalmazva „gondolat”, tehát köze van a pszichológiához. De kezelhetjük a „biológia” vagy a „genetika” részeként, mivel keletkezése sok szállal kapcsolódik az emberi evolúció egy adott periódusához; emellett lehet „pedagógia” is, hiszen a nyelvi megnyilvánulások többsége tanulásként is felfogható. Ha időbeni változásait tekintjük, akkor „történelem” formát ölt; leírása során matematikai eljárásokat is alkalmazhatunk, tehát egy kicsit „matematika” is; és – nem utolsó sorban – mivel működésében különböző (főleg agyi) idegpályák is szerephez jutnak, a „neurológia” sem idegen számára.

A nyelv heteroklitikus jellegéből következik, hogy a nyelvtudománynak is szükségszerűen ilyennek kell lennie (Simone 1995, 8–10). Mindez azt is jelenti, hogy – jóllehet számos kísérlet irányult egy úgynevezett „tisztá” nyelvészet megteremtésére, amelynek keretében a nyelv szigorúan önmagában való vizsgálatára nyílhatna lehetőség – a nyelvtudomány, lévén a tárgya *emberi* kötődésű (ennek minden külső és belső következményével, ld. a szubjektivitás, az egyéni gondolkodásmód és a nyelvhasználat kiküszöbölhetetlen elemeit; a nyelvközösség társadalmi és kulturális jellemzőit stb.) „kevert” tudomány, amely nem illeszkedik kizárólagosan a humán vagy a természettudományok körébe.

1.2. A nyelv vizsgálata

1.2.1. A nyelvtudomány főbb kérdései

A nyelvtudomány az emberi nyelvet annak **használatában**, a beszédben és az írásban megfigyelhető **szabályszerűségek** figyelembevételével vizsgálja. Ebből az is következik, hogy a nyelv tanulmányozása hozzájárul az emberi természet, az ember környezeti és társas viszonyainak bizonyos aspektusaira vonatkozó ismereteinknek bővüléséhez is. A nyelvészet általánosabb kérdései a nyelv mint a valóság eleme meghatározására, a nyelvi viselkedésre és a nyelvhasználatra, a nyelv és a nyelvtan (mint 'szabályrendszer') kapcsolatára, a nyelvi elemzés tartalmára vonatkoznak. A konkrétabb kérdések körébe a nyelv szerkezeti felépítése, működése, változásai térben és időben, a nyelvtanulás és a nyelvhasználat kognitív folyamatai sorolhatók.

Vizsgálatai irányultsága szerint megkülönböztetünk *általános* és *speciális* nyelvtudományt. Előbbi tárgya az emberi nyelv általában: a nyelvek felépítésének, működésének, történeti alakulásának legáltalánosabb törvényszerűségeit, elméleti összefüggéseit kutatja (például a nyelvi jel, a nyelvi rendszer, a nyelvi kompetencia és performancia, a nyelv felszíni és mélyszerkezete; a nyelvtudomány története, kutatási módszerei stb.). Utóbbi az egyes nyelveket (nyelvcsoportokat) tanulmányozza jelenükben és történeti fejlődésükben, belső rétegzettségüket, területi tagolódásukat.

1.2.2. Mit vizsgál a nyelvészet? (főbb nyelvészeti diszciplínák)

A nyelvtudományt a nyelvészet keretében végzett vizsgálatok elméleti nézőpontja, az alkalmazott módszerek, a közvetlen cél alapján különböző **diszciplínákra (nyelvészeti ágakra)** osztják fel, ezek közül a főbb területek a következők: elméleti nyelvészet, alkalmazott nyelvészet, leíró nyelvészet, történeti nyelvészet, nyelvföldrajz. Az egyes diszciplínák további részterületekre oszthatók; az egyes ágak tevékenységi területei az alábbi (igen vázlatos) módon jelölhetők ki.

Az **elméleti nyelvészet** feladata a nyelvek felépítésére, működésére és leírására vonatkozó (általánosabb) elméletek kérdéseinek kidolgozása.

Az **alkalmazott nyelvészet** az elméleti kutatások eredményeinek a gyakorlatban történő hasznosítására törekszik, tevékenységét a társadalomban jelentkező, a nyelvhasználattal kapcsolatos kérdésekre összpontosítja, például: anyanyelvi nevelés, beszéd- és nyelvművelés, idegen nyelvek tanítása, fordítás és tolmácsolás, gyermeknyelv, szakterminológia, reklám stb.

A **leíró (vagy szinkrón) nyelvészet** egy nyelvi rendszer egyes elemeinek és egészének alaki, funkcióbeli és működési jellemzőit vizsgálja a fejlődés egy bizonyos szakaszában, tekintet nélkül a történeti előzményekre. Hagyományosan a szinkrón diszciplínák közé tartozó területek a **fonetika** (hangtan), a **fonológia** (funkcionális hangtan), a **morfológia** (alaktan), a **szintaxis** (mondattan), a **szemantika** (jelentéstan), valamint a **lexikológia** (szókészlettan) és a **kontrasztív** (összehasonlító) nyelvészet. Újabban szintén idetartoznak az utóbbi időszakban önálló területté vált (leíró) nyelvészeti ágak: a **textológia** (szövegtan), a **pragmatika**. További, a szinkrón nyelvészet körébe sorolható, többnyire más tudományterületekkel is érintkező (azaz interdiszciplináris), gyakran történeti vetülettel is rendelkező diszciplínák a **szociolingvisztika**, a **pszicholingvisztika**, a (közösségi nyelv és kultúra kölcsönhatásait vizsgáló) **etnolingvisztika**, az **antropológiai nyelvészet**, a **lexikográfia** (szótártudomány), a (nyelvészeti) **stilisztika**, a **terminológia** (szaknyelvi nevezéktan), a **matematikai nyelvészet**, a **számítógépes nyelvészet** stb.

A **történeti nyelvészet (vagy nyelvtörténet)** feladatául egy adott nyelvi rendszer fejlődésének, a fejlődés belső törvényszerűségeinek a feltárását tűzi ki; ennek érdekében az adott rendszer elemeinek, részrendszereinek és egészének különböző korokban történő vizsgálati eredményeit veti egybe. A történeti nyelvészetnek tehát részei az előzőekben felsorolt leíró diszciplínák, de a nyelvtörténeti (**vagy diakrón**) vizsgálatok keretében a nyelv hangtani, alaktani, mondattani, jelentéstani, szókészletteni jellemzői mellett a nyelvi változást kiváltó társadalmi, politikai, kulturális stb. jelenségek is szerephez juthatnak, így az interdiszciplináris nyelvészeti ágak többsége szintén lehet történeti. A diakrón nyelvészet izgalmas területe az **etimológia**, azaz a szavak eredetének tudománya, amely a hangalak és jelentés alakulásának történeti vizsgálatával foglalkozik.

A **nyelvföldrajz** a különböző szintű nyelvi elemek (hangok, alaktani és mondattani egységek) területenkénti megoszlását, esetleges vándorlásuk földrajzi határait vizsgálja; az adatok alapján készített ún. nyelvatlaszok nyelvtörténeti, dialektológiai, valamint általános nyelvészeti kutatásokat is támogathatnak.

1.2.3. Mit nem vizsgál a nyelvészet?

Fentiekből is látható, hogy a nyelv olyan összetett, hogy nem mindig egyértelmű: mi tartozik bele a nyelvészetbe és mi az, aminek a vizsgálatát nem tekinti elsődleges feladatának (de ez egyben nem zárja ki azt, hogy más tudományágak foglalkozzanak ezekkel a kérdésekkel). Azzal a megfogalmazással, hogy „a nyelvészet a nyelvvel foglalkozó tudomány”, egyben azt is kijelentjük, hogy a nyelvészet a nyelv leírása során (elvileg) nem foglalkozik különböző társadalmi, művészi, lélektani stb. szempontokkal, mivel ezek emberi megközelítések és értékítéletek (például annak megítélése, hogy egy nyelv szép-e vagy csúnya).

A nyelvészet tehát nem vizsgálja, hogy az állításaink igazak-e vagy hamisak (A *hangya megírta a tökfőzeléket* nyelvészetileg kifogástalan magyar mondat); hogy a szavaink által leírt dolgok léteznek-e (a *boszorkány* és a *sárkány* egyformán magyar főnevek); hogy fejlettebb-e, értékesebb-e, bonyolultabb-e az egyik nyelv, mint a másik; hogy szebben

beszéli-e az anyanyelvét az egyik beszélő, mint a másik; hogy a társadalom egyes csoportjai miért minősítenek bizonyos nyelvi jelenségeket helyesnek, másokat helytelennek.

Mindent, amit anyanyelvi beszélők rendszeresen használnak, azt a nyelvészet – mint a tudományok a maguk tárgyát – „*sine ira et studio*” (harag és részrehajlás nélkül) leírja és elemzi. Ez egyben azt is jelenti, hogy semmilyen hagyományt nem szabad tisztelnie: jóllehet felhasználja előző korok – akár századokon át jónak, igaznak tartott – nézeteit, ezeket azonban el kell vetnie, ha felmerül egy jobb (mert egyszerűbb, logikusabb vagy átfogóbb) magyarázat.

1.2.4. Egyéb szempontok a nyelv vizsgálata során

A nyelv adekvát tanulmányozásához tisztában kell lenni néhány olyan kérdéssel, amelyek a nyelv alapvető tulajdonságaira vezethetők vissza – ezek közül az alábbiakban csak néhányat említünk vázlatosan (bővebben lásd: Simone 1995, 12–16).

1.2.4.1. Megfigyelhető-e a nyelv érzékszervi úton?

A nyelvi vizsgálódások többnyire olyan dolgok tanulmányozására vonatkoznak, amelyek a nyelv nem látható vagy közvetlenül nem megfigyelhető elemeit érintik (például a szavak vagy kifejezések **jelentése**; a **mondatok felépítése, igeidőszerkezete** stb.). A nyelv bizonyos aspektusait képesek vagyunk vizuálisan vagy akusztikusan megfigyelni, például a beszéd írásban rögzített változatát, egy hangzó megnyilatkozás fonetikai jellemzőit, de ezek a közvetlenül megfigyelhető jelenségek igen kis számban fordulnak elő a nyelvben. A nyelv tehát érzékszervi úton alapvetően nem megfigyelhető.

1.2.4.2. Mi jellemzi a nyelvi megnyilvánulásokat?

Az emberek sokfélesége a **nyelvi viselkedés sokféleségében** is megmutatkozik. A beszélők a rendelkezésükre álló nyelvet különböző módokon, akár annak funkciójától eltérően is használhatják, azaz esetenként nem csupán „kívánatos” (vagyis a nyelvi szabályoknak megfelelő) mondatokat hoznak létre (ld. például a különböző, a nyelvtanulással, a beszédprodukcióval vagy a beszéd megértésével kapcsolatos zavarokat vagy patológiákat). Ennek megfelelően a nyelv nem tekinthető csak „spontán” és „természetesen” megalkotott, „egészséges” elemekből álló rendszernek, és a nyelvi megnyilvánulások is lehetnek tökéletlenek.

1.2.4.3. Megragadható-e a nyelv abszolút módon?

Különösen a **beszélt** nyelvhasználatra jellemző, hogy egy adott nyelvi megnyilvánulás jellemzői közül még a lényegesebbek sem mérhetők fel (és összegezhetőek) teljes mértékben. Példaként említhető, hogy a (hangzó) beszéd „megismételhetetlen”, elsősorban fonetikai tulajdonságaival párhuzamosan (mint a ritmus, a hangmagasság, a szavak közötti szünetek hossza stb.) szinte lehetetlen a megnyilatkozás egyéb (alaktani, mondatszerkesztésbeli, jelentésbeli stb.) jegyeit is megfigyelni (a hangrögzítés természetesen nagymértékben hozzájárulhat minél több, elsősorban hangzásbeli jellemző megragadásához, de „valós” akusztikai adatokat csak hangstúdióban felvett anyagok biztosíthatnak). Mindezeket kiegészíti az a tény, hogy ugyanaz a nyelvhasználó képes megalkotni ugyanazt a tartalmú megnyilatko-

zást, más környezetben vagy beszédhelyzetben, egymástól több tekintetben eltérő változatokban is.

1.2.4.4. A nyelv a vizsgálat tárgya vagy annak eszköze?

Más tudományoktól eltérően, a nyelvészet abban a paradox helyzetben van, hogy vizsgálati tárgya és vizsgálati eszköze egy és ugyanaz. Ez a tény számos probléma forrását képezheti, ugyanis az elemzés során gyakran igen megnehezíti a vizsgálat tárgyától való (szükséges) „eltávolodást” (azaz disztanciálást). A „tárgnyelv” és „eszköznyelv” (vagy **metanyelv**) kifejezések viszonylagos vagy „relatív kifejezések: egy nyelv a reá vonatkozó metanyelvhez képest tárgnyelv és viszont.” (Telegdi 1992, 16). A két szerep megfelelő elkülönítését gyakran azzal próbálják megvalósítani, hogy a metanyelvi szerepre egy másik nyelvet, például az angolt használják.

1.3. A nyelvi elemzés szintjei

A szűkebb értelemben vett nyelvtudomány központi tárgya hagyományosan a **nyelvtan** (vagy **grammatika**),³ azaz a nyelvhasználat során megnyilvánuló nyelv. A nyelvtan tehát a nyelvi viselkedésnek az az eleme, amelynek lényegi jellemzői röviden így összegezhetők: (a) minden nyelvi megnyilatkozásban tetten érhető, függetlenül a nyelvi produktum megvalósulásának (elhangzásának) konkrét körülményeitől; (b) nem függ a beszélők akaratától: a nyelvhasználat során automatikusan, illetve tudattalanul érvényesül.

A nyelvtant a nyelvi elemzés különböző szintjein lehet vizsgálni. Korábban a mondat (vagy a mondatszintű megnyilatkozások) alkotóelemeit figyelembe véve, hagyományosan öt elemzési szint került meghatározásra (a „kisebb” szintekről a „nagyobbak” felé haladva: fonetika, fonológia, morfológia, szintaxis, szemantika). Az újabb kutatások eredményeként, a nyelvről való ismeretünk más aspektusaival is számolva, az elemzést további szintekre kiterjeszthetjük; a nyelvtan vizsgálatára ennek megfelelően az alábbi hét szinten kerülhet sor (az egyes szintek esetében csak igen vázlatosan jelöljük meg a vizsgálati lehetőségek körét).

1.3.1. Hangtan

A hangtan (**fonetika**) tárgya a nyelv legkisebb elemeinek fizikai, fiziológiai jellemzői: a verbális kommunikáció keretében használt beszédhangok és más hangzó kísérelenségek (hangmagasság, időtartam, szóhangsúly) artikulációs és percepciós tulajdonságait vizsgálja. Az egyes nyelvek beszédhangjai gyakran eltérő képzésbeli vagy hangzásbeli jellemzőkkel rendelkeznek (ld. például az angolban vagy a spanyolban meglévő, de az olaszból vagy a magyarból hiányzó [θ] hangot).

1.3.2. Fonológia

A **fonológia** (más kifejezéssel: funkcionális fonetika) a nyelvek **fonémarendszerét** vizsgálja. Feladata a hangok absztrakt leképezése, a konkrét fonetikai ejtés és az absztrakt szint közötti szabályrendszer vizsgálata. Ennek keretében leírja egy adott nyelv fonémáit

---

³ A *nyelvtan* vagy *grammatika* kifejezéseket itt nem a hétköznapi értelemben előforduló, azaz 'a nyelv szabályait összefoglalóan leíró gyűjtemény v. könyv' jelentésben használjuk.

önmagukban és a rendszer elemeiként; előfordulásuk szabályszerűségeit, kapcsolódási képességüket a rendszer más fonémáival (pl. milyen mássalhangzócsoportok léteznek az adott nyelvben). A fonológia körébe tartoznak továbbá a lehetséges szótagszerkezetek, az esetleges fonéma- vagy allofónalternációk, hangváltozások.

1.3.3. Alaktan

Az alaktan (**morfológia**) a szóalakok (lehetséges) felépítését és alakváltozását vizsgálja (ragozás, képzés, összetétel stb.). Számos esetben felfogás kérdése (vagy nehezen eldönthető, esetleg nem is releváns), hogy a fonológia vagy az alaktan körébe sorolható esetleg állunk-e szemben – ezeket a határeseteket a **morfofonológia** nevű diszciplína vizsgálja.

1.3.4. Mondattan

A mondattan (**szintaxis**) szintjén, ahol a legkisebb elem a szó, a szerkesztett mondatrészeknek (szintagmáknak) és mondatok belső felépítésének elemzésére kerül sor, hagyományosan szórendi, egyeztetési és a vonzatosságra vonatkozó kérdések mentén. A szintaxis és a morfológia szintén több ponton érintkezhet (például a szavak alaktana meghatározhatja mondattani szerepüket is); ennek a határterületnek a megjelölésére a **morfoszintaxis** szót használják.

1.3.5. Szövegtan

A szövegtan (**textológia**) a mondatnál nagyobb összefüggő egységek (azaz szövegek) szerkezeti tulajdonságaival foglalkozik. Elsősorban azt vizsgálja, hogy mitől és hogyan lesz mondatok sorozatából összefüggő szöveg, valamint hogy milyen nyelvi eszközökkel teremthető meg a szövegbeli koherencia, vagy milyen fajta összefüggések mutathatók ki egy szöveg egymást követő mondatai között.

1.3.6. Jelentéstan

A jelentéstan (**szemantika**) a nyelvi jelek jelentését, a jelentés ábrázolási módjait, a jelentések kombinációjának mechanizmusait kutatja, valamint a jelentés változásaival is foglalkozik. Mivel a nyelv jelentéseket közvetítő jelrendszer (ld. 1.4. fejezet), a jelentéstan a nyelvészeti elemzések egyik legfontosabb területe, és vizsgálatai szinte minden nyelvi kategóriára (a szóra, mint alaktani és szókészleti egységre; a szintagmákra; a mondatokra és a szövegekre) kiterjednek.

1.3.7. Pragmatika

A pragmatika a jeleknek a jelek használóihoz való viszonyával foglalkozik. Ennek megfelelően a nyelv használatával kapcsolatos kérdéseket helyezi előtérbe: többek között a megnyilatkozásoknak az alakjukból és jelentésükből nem megjósolható használati szabályait vizsgálja (például azt, hogy hogyan használhatunk kérdő alakú és jelentésű mondatot felszólításra vagy közlésre). A pragmatika többek véleménye szerint még „nem koherens terület”, mivel a nyelvhasználatot a társas interakcióban sok különböző tényező határozza meg, és még nem teljesen világos, hogy melyek ezek pontosan, hogyan lehet egymáshoz

kapcsolni őket, és elkülöníteni a nyelvészeti vizsgálódások már elismert területeitől (pl. szemantika, stilisztika, szociolingvisztika, pszicholingvisztika stb.). A legáltalánosabb nézet az, hogy „a pragmatika a minden interaktív nyelvhasználat alapját képező elveket és eljárásokat vizsgálja – ez magába foglalja a nyelv használatának, megértésének és helyességének valamennyi aspektusát” (Crystal 1998, 159).

1.4. A nyelv mint jelrendszer

1.4.1. *Jelek a kommunikációban*

Információt csak valamilyen érzékelhető dolog segítségével lehet átadni. Minden olyan érzékelhető dolog, amelyhez valamilyen információ kapcsolódik, s ezáltal az információ közvetítésére alkalmassá válik, jelnek tekinthető. Más módon megfogalmazva: minden **jel** egy érzékelhető dolog (vagy forma) és egy információ (vagy tartalom) egysége. A jelet, mint **tartalom és forma kapcsolatát** sokféle módon írták le – Szent Ágoston szerint, aki az V. században elsőként dolgozta ki a jel fogalmát: „Jel az, ami az érzékelésnek önmagát, a léleknek pedig önmagán kívül valami mást tár elébe” (idézi Kenesei 2012, 44), míg például a jelet a középkorban így határozták meg: *aliquid stat pro aliquo* 'valami valami helyett áll' (Jakobson 1969, 115). A jelek általános vizsgálatával a **szemiotika** (általános jelelmélet) foglalkozik.

A jelekről szólva meg kell jegyezni, hogy az emberi kommunikáció során a nyelvi jeleken kívül – a hallgatói vagy beszélői vélemény, attitűd kifejezésére, figyelem felkeltésére stb. – gyakran más jeleket is használunk (pl. hangzó beszédben: arcmimika, testtartás, gesztusok; nem verbális hangzó megnyilvánulások; írásban: különböző grafikai eszközök, mint pl. aláhúzás, szín, úgynevezett hangulatjelek stb.). Jegyzetünk célja a nyelvi jel sajátosságainak bemutatása, így ezeket a „kísérő” vagy „kiegészítő” jeleket nem tárgyaljuk részletesebben.

1.4.2. *A jelek fajtái*

A *jel* szó a köznapi beszédben gyakran csak az érzékelhető dolog megnevezésére használatos. A továbbiakban – így a **nyelvi jel** esetében is – a kifejezést az előzőekben bemutatott értelmezéssel használjuk, azaz 'egy érzékelhető dolog (*jelölő* vagy *jeltest*) és egy információ (*jelölt* vagy *jelentett*) egysége' jelentésben.

A jelek osztályozásakor szempontként merülhet fel, hogy a jel létrejöttének vagy megjelenésének folyamatában közreműködik-e valamilyen szándék vagy sem. Természetes kapcsolaton alapulnak azok a jelek, amelyek nem valamilyen szándék következményeként jelennek meg (pl. a tüzgyújtásnak természetes velejárója a füst, de általában – azoknak a ritka eseteknek a kivételével, amikor valóban füstjeleket akarunk küldeni – nem azért gyújtunk tüzet, hogy füst legyen). A jelek másik csoportját alkotják a konvención alapuló jelek: esetükben a *jelölő* és a *jelölt* közötti kapcsolat önkényes, valamint a jel megjelenése egyértelműen a közlési szándék meglétét tételezi fel. A nyelvi jelek a **konvencionális jelek** csoportjába tartoznak. Egyes hangutánzó (és hangulatfestő) szavakat azonban általában természetes kapcsolaton alapuló jeleknek szokás tekinteni: ezek úgy keletkeznek, hogy a beszélőközösség bizonyos (állati, emberi vagy természeti eredetű) hangjelenségeket a hozzájuk hangalakban hasonló szavakkal akarja megjelölni (például *sziszeg*). A szó hangalakja és jelentéstartalma között ennek köszönhetően reális kapcsolat van (bár a kapcsolat jellege az idő múlásával módosulhat). A hangutánzó szavak között több olyan van, amely hasonló hangalakban és jelentéstartalommal különböző nyelvekben is előfordul

(például az említett *sziszeg* ige többé-kevésbé hasonló hangzású, azaz legalább egy szibilánst tartalmazó szóként megtalálható a németben: *zischen*, ahogy a legtöbb újlatin nyelvben is: fr. *siffler*, ol. *fischiare*, rom. *fisîi* és *sîsîi*, sp. *sisear*), de ez a tény nem jelent az említett nyelvek között rokoni kapcsolatot.

1.4.3. Jelrendszerek

A jelek összessége **jelrendszert** alkot; a jelrendszerek jelentésen alapuló rendszerek. A jelentésnek, a szemantika egyik központi kérdésének meghatározása nem könnyű feladat. A **jelentés** a nyelv (mint eszköz) és a gondolkodás közötti kapcsolat központi eleme. A természetes nyelvek mindegyike egy önálló nyelvi jelrendszer, de a körülöttünk lévő világban nem csak nyelvi jelrendszerek léteznek (pl. zászlók, közlekedési táblák, térképjelek is önálló rendszereket alkothatnak). A jelrendszerek osztályozása a *jelölő* és *jelölt* közötti viszonyon túlmenően az alapján is történhet, hogyan sajátítjuk el magát a rendszert. Az élőlényekkel született, azaz genetikailag kódolt (öröklött) jelzésrendszerek **inherens** (örökletes) rendszerek. Genetikailag kódoltak az alapvető érzelmeket kifejező arckifejezések az embernél, például a mosoly, a nevetés, a sírás, amikor természetes jelekként működnek, de inherens rendszer számos állati kommunikációs rendszer, például a méhek tánca. A **nem inherens** jelrendszerek tanulással sajátíthatók el. Ilyenek általában a konvencionális jelrendszerek (tehát a természetes nyelvek is).

1.4.4. Nyelv és beszéd

A természetes nyelvnek mint jelrendszernek két különböző jelzési szintje van: a **nyelv** (*langue*) és a **beszéd** (*parole*). A nyelv a beszéd alapja, a beszéd a nyelv alkalmazása (Telegdi 1992, 73). Ferdinand de Saussure meglátása szerint a nyelv (*langue*) a társadalom műve, amelyet az egyén csak befogad, mintegy „passzívan regisztrál”, a beszéd (*parole*) viszont egyéni aktus, tehát kollektív beszéd nem létezik – ez azt is jelenti, hogy a svájci tudós mereven szembeállítja az egyént a társadalommal. „Szerinte a nyelv mint a társadalom műve független az egyéntől, az csak elsajátítja és alkalmazza” (Telegdi 1992, 74). Bár mai felfogásunk szerint az egyén és a társadalom között fennálló kölcsönös függőségi kapcsolatok szerepe a nyelvi kommunikáció területén is meghatározó, a két szintet külön lehet és külön is kell választani a nyelvészeti vizsgálódás szempontjából.

A **nyelv** (vagy **jelkészlet**) szintjén a jelölő és a jelölt között áll fenn jelviszony. Ide tartoznak az adott nyelv egyszerűbb és összetettebb jelei (**szavak, szócsoportok, mondatok** – függetlenül bármilyen kommunikációs helyzettől), valamint a jelek szerkesztését irányító szabályok. A jelek és a jelek szerkesztését irányító szabályok rendszere csak a nyelvi közösség tagjainak fejében létezik: rendszerként közvetlenül nem megfigyelhető, de beszédtevékenység során tanulással elsajátítható.

A **beszéd** (**jelhasználat**) szintjéhez tartozik a **megnyilatkozás** – ennek keretében a jelviszony a kibocsátott jel és a jelzési szándék között áll fenn: milyen helyzetben, milyen szándékkal stb. használjuk a jelet. Az egyén beszédének közvetlen alapja a saját nyelvtudása: az általa interiorizált nyelv – a közösség nyelve, ahogy ő azt tevékenyen elsajátította (Telegdi 1992, 74).

1.5. Írás, írásbeliség

1.5.1. Nyelv és írás

Az előzőekben láttuk, hogy a nyelv a gondolatok, fogalmak jelölésére önkényesen létrehozott akusztikus szimbólumok (vagyis nyelvi jelek) rendszere. Az írás, amelynek eredményeként a verbális kommunikáció kétdimenzióssá válik, a beszélt nyelvet rögzíti grafikus eszközökkel, ennél fogva a szimbólum szimbólumaként is tekinthető. Ferdinand de Saussure élesen elkülöníti a nyelvet és az írást egymástól, jóllehet ő sem tekint el a kettő közötti szoros kapcsolattól:

A nyelv és az írás két különböző jelrendszer; a második létezésének egyetlen értelme az, hogy az elsőt ábrázolja; a nyelvi objektumot nem a leírt szó és a kiejtett szó együttese határozza meg; az utóbbi önmagában alkotja az objektumot. A leírt szó azonban olyan szorosan kapcsolódik a kiejtett szóhoz, hogy végül magához ragadja a főszerepet; ez oda vezet, hogy ugyanolyan vagy nagyobb fontosságot tulajdonítunk a hangjel ábrázolásának, mint magának a jelnek. (Saussure 1967, 44)

Az írás a nyelv alapján jön létre, de amint kialakult, visszahat a beszélt nyelvre, ami több területen is megfigyelhető. Az írásbeliség, például, nagyobb állandóságot jelent egy nyelv számára: segíti, irányítja a nyelvközösség tagjait a kiejtés szabályainak megtartásában, ezzel fékezi, lassítja a beszélt nyelv változásait. Azokban a közösségekben, ahol az írás nem alakul ki (vagy csak igen szűk körben terjedt el), a nyelv kevésbé egységes: gyorsabban változik, több helyi változat (vagy nyelvjárás) jön létre, mivel nincsenek egyetemes érvényű, a nyelvközösség minden tagjára érvényes minták és normák. Walter J. Ong nevéhez fűződik az „elsődleges szóbeliség” és a „másodlagos szóbeliség” fogalmak megalkotása (1971): az előbbi kifejezést az írásbeliség által még nem érintett kultúrák szóbeliségére alkalmazta, az utóbbin az elektronikus médiumok révén kialakuló új szóbeliséget érti. Az elsődleges szóbeliségben – amire ma már igen nehéz lenne példát találni (ugyanis az írás nélküli közösségek gyakran kerülnek kapcsolatba „íráshasználókkal” is, így rajtuk keresztül a közösség tagjai szintén kapcsolatba kerülnek az írással) – a nyelv akusztikus jellege kizárólagosan érvényesül. Ennek megfelelően a nyelvi viselkedés megnyilvánulásaiban nagyobb szerepet kap például a hangszín, a hangmagasság, a hanglejtés; de a mainál jóval nagyobb szerep jut a kommunikáció nyelven kívüli (extralingvális) elemeinek is. A szavaknak nincs (szótárilag) rögzített, pontos jelentésük, és nem társulhatnak hozzájuk egyéb jelentésárnyalatok vagy -rétegek, amilyenekkel például az írásbeliség révén gazdagodhatnak. A mondatok vagy nagyobb nyelvi egységek szintjén is szembeötlő eltérések figyelhetők meg; a ritmus szerepe meghatározó:

Egy elsődleges szóbeli kultúrában úgy lehetséges sikeresen rögzíteni és újból előhívni egy részletes és tagolt gondolatmenetet, ha a szóbeli reprodukciót elősegítő mnemotechnikai [emlékezet; a megjegyzést és a felidézést elősegítő technikára vonatkozó] minták szerint gondolkodunk. A gondolatnak erősen ritmizált, egymást ellensúlyozó sémák szerint, ismétlődések vagy ellentétek sorozataként, alliteráció és asszonánc segítségével, jelzős és más formuláris kifejezésekben és hagyományos tematikus kontextusokban (gyűlés, lakoma, párviadal, a hős „segítője” stb.) ágyazottan kell megszületnie. [...] A szóban születő összetett gondolat erősen ritmizált még akkor is, ha nem verses formában fogalmazódik meg, hiszen a ritmus – fiziológiai értelemben is – segíti a gondolat felidézését. [...] A formulák segítenek a beszéd ritmikussá tételében, s közszájon forgó kifejezések lévén maguk is az emlékezet segéd-eszközei [...] a szóbeli kultúrákban nem esetlegesen fordulnak elő, hanem szüntelenül. A gondolat lényegét alkotják, s ezért összetettebb gondolatokat nem is lehetne nélkülük megfogalmazni. (Ong 2010, 36–37)

Vilém Flusser (1920–1991) cseh származású filozófus, kommunikációkutató is hasonlóképpen fogalmazza meg véleményét az írásbeliséget nem ismerő és használó közösségek tagjainak gondolkodásmódjáról:

[...] leíratlanul és magukra hagyatottan a gondolatok körbejárnak. E keringést, mely alatt minden gondolat visszatérhet az őt megelőzőhöz, specifikus szövegösszefüggésben „mitikus gondolkodásnak” nevezzük. (Flusser 1997, 10)

Az írás jelentősen tehermentesíti az emlékezetet, ez lehetőséget teremt a történelmi dimenzióban való gondolkodásra is – erre utal az alábbi kínai közmondás is: „a leghalványabb tinta is többet ér, mint a legjobb memória” (Pei 1966, 89).

Flusser szerint az írás egyenlő a történelmi tudattal:

Nem úgy áll a dolog, hogy létezik egy történelmi tudat, amely különféle kódokban – többek között írásban is – kifejeződhet. Csak az írás, a jelek sorszerű egymás követése teszi lehetővé a történelmi tudatot. Csak ha sorba írunk, gondolkodhatunk logikusan, kalkulálhatunk, bírálhatunk, foglalozhatunk tudománnyal, bölcselkedhetünk [...] Az írás gesztusa életre kelti a történelmi tudatot, amely minden írás által erősödik és mélyül, ugyanakkor az írás a maga részéről erősíti és sűríti. [...] Az írás előtt nem volt történelmi tudat, „az írás feltalálása” előtt semmi sem történt, minden csak megesett. (Flusser 1997, 16–17)

1.5.2. *Nyelv és írásbeliség*

Az írásbeliség minden nyelvi szinten változást eredményez: a beszéd akusztikai szintjén, a morféimák, a szintagmák, a mondatok és a szöveg szintjén. A nyelvre gyakorolt hatás érvényesülésének feltétele az írásbeliség széles körben való elterjedése, amit hosszú ideig a szövegek létrehozásának nehézségei is akadályoztak. A könyvnyomtatás megjelenése jelentősen megsokszorozta a hozzáférhető szövegek számát, ennek következményeként az írás nyelvre gyakorolt hatása Nyugat-Európában már a XVI. századtól kezdve megmutatkozott – ezek közül az alábbiakban csak a legfontosabbakat említjük.

Az írás konzerváló szerepet játszik a nyelvek életében: a szövegek rögzítése egyben az adott nyelvállapot rögzítését is jelenti. Ennek legszembetűnőbb példája a latin nyelv, amelynek „klasszikus” (holt) változatát csak az írás őrzi, hiszen a beszélt latin az újlatin nyelvekben él tovább.

A szavak szintjén rögzülnek a szójelentések; mivel a leírt szavak (megközelítően) változatlan formában fordulnak elő az írott szövegekben, jelentésük pontosan körülírhatóvá válik.

Az írás – mivel tehermentesíti az emlékezetet – lehetőséget nyújt a szövegalkotó számára az elvont kifejezések gyakoribb használatára, a mondaton belül összetettebb szerkezetek alkalmazására.

1.5.3. *Írásrendszerek*

A Föld nyelveinek többsége vagy a **kínai ideografikus írásrendszer** vagy a **fonetikus sémita ábécé** valamilyen változatát használja. A fonetikus (hangjelölő) írásrendszerek, amelyek a – tárgyakat, fogalmakat, cselekvéseket stb. megnevező – szavakat alkotó beszédhangok ábrázolására tartalmazznak jeleket, kevésbé szimbolikusak, mint a piktogramákat⁴ vagy ideogramákat⁵ alkalmazó rendszerek, amelyek a fogalmak és az

---

4 A *piktogramma* (vagy képjel) valamilyen tárgynak sematikus rajza (pl. egy fa, egy virág); a piktografikus írásrendszerek (amilyeneket egyes amerikai indián népek is használnak), nem alkalmasak rajzban közvetlenül nem ábrázolható szavak vagy fogalmak (pl. érzelmek, napszakok stb.) megjelenítésére.

ábrák közvetlen kapcsolatát teremtik meg. A sémita ábécé azonban még nem tekinthető teljes betűírásnak, mert ebben a rendszerben csak a mássalhangzók rendelkeznek önálló jellel: a magánhangzókat a mássalhangzók alá vagy fölé írt pontokkal, vonásokkal jelölik, de a jelölés gyakran el is marad. A hiányzó magánhangzók beillesztése a szöveg alapján ilyenkor az olvasóra hárul – ami, például azonos mássalhangzós szerkezettel rendelkező szavak esetében egyáltalán nem könnyű feladat, és félreértések forrása is lehet. A *Látom a NGY könyvet* mondatban szereplő NGY mássalhangzózáz, például, az *a* és az *é* magánhangzóval is kiegészíthető, az így kapott jelzők tökéletesen illeszkednek a mondatba, de lényegesen megváltoztatják a közlés tartalmát: *Látom a nagy könyvet* vs. *Látom a négy könyvet*.

A sémita ábécé továbbfejlesztett változatából, a már a magánhangzókra is külön jelet alkalmazó görög ábécéből (amely így a nyelv rögzítésének valóban pontos eszköze) fejlődött ki a szláv (cirill) és a latin írás. A nyelv hangjainak rögzítésére a történelem során kialakult írásrendszerek közül a latin tűnt legalkalmasabbnak, jóllehet betűkészlete sokszor kevésnek bizonyult más hangállománnyal rendelkező nyelvek esetében. Az újlatin nyelvcsaládhoz tartozó nyelvekben is több példát találhatunk a latinban nem létező (például palatális) hangok írására alkalmazott megoldások körében, pl. ol. *ragione* ra[dʒ]one < lat. RATIONEM.

1.5.4. Íráskép, kiejtés; központosítás

A nyelv gyorsabban változik, mint az írás, ezért az íráskép gyakran csak megközelítőleg (vagy szinte egyáltalán nem) tükrözi az aktuális nyelvallapotnak megfelelő kiejtést, pl. az angol *knigh*t 'lovag' szó (feltehetően az óang. [knikht] alak írott változata) mai kiejtése [nart]. A franciában a szóvégi -s – ami a többes szám jele is – csak írásban jelenik meg, így például egy névelős főnév esetében a kiejtésben csak a determináns alakja jelzi a többes számot: *la femme* [lafam] 'a nő', *les femmes* [lefam] 'a nők'. (Az idézett főnév egyben azt is példázza, hogy a kiejtésben a szóvégi -e sem jelenik meg.) Az újlatin nyelvek közül a francia írásmódja tükrözi legkevésbé a mai kiejtést.

A kiejtés pontosabb ábrázolására a nyelvek gyakran ún. kiegészítő (diakritikus) jeleket használnak. A magyarban például ékezettel különböztetjük meg a hosszú magánhangzókat a rövidektől; az angolban csak a hiányjel (aposztróf) használatos kiegészítő jelként (a hangkiesés jelölésére). Az újlatin nyelvekben különféle diakritikus jelek utalhatnak a hangbetű kapcsolatra – ezek használatát az adott nyelv helyesírása szabályozza. Többségükben előfordul tompa, éles stb. ékezet (a hangsúly mellett a magánhangzó nyílt v. zárt jellegére is utalva); aposztróf; mellékjeles betűk (pl. a franciában ç [s], a románban ț [ts], ș [ʃ], a spanyolban ñ [ɲ]); az olaszban a *h* betű hangérték nélküli, és a *c*, *g* betűkkel jelölt hangok veláris ejtését jelöli palatális magánhangzó előtt (pl. *chi* [ki] 'ki' ~ *ci* [tʃi] 'itt, ide'), de ugyanezeket a (*c*, *g*) betűket az *i* betű is követheti hangérték nélküli, azaz diakritikus jel szerepben, palatális ejtésükre utalva veláris magánhangzó előtti helyzetben (pl. *giorno* [dzorno] 'nap').

Az íráshoz tartoznak még a központosásjelek (vessző, kettőspont, pontosvessző; kötőjel, zárójel, kihagyásjel; pont, kérdőjel, felkiáltójel), amelyek funkciója a hangzó beszéd egyes fonetikai jellemzőinek (szünetek hossza, kérdő intonáció stb.), a beszéd szintaktikai szerkesztettségének (elemek összetartozása, elválasztása, beékelés stb.) és pragmatikai jellemzőinek (információérték, kihagyás stb.) grafikai eszközökkel történő ábrázolása. A nyelvek központosási gyakorlatában igen nagy eltérések mutatkozhatnak (akár az alkalma-

---

5 Az *ideogram*mával meg nem rajzolható dolgok, cselekmények, fogalmak is megjelölhetők. Az ideografikus jelek a legtöbb esetben piktogrammák kombinációiból állnak, pl. a kínai írásban a „szem” és a „víz” jelek együtt adják meg a „könny” jelentését.

zott jelek számában, akár a központoszási szabályokban). Az újlatin nyelvek közül feltétlenül említést érdemel a kérdő és felszólító mondatok markáns jelölése a spanyolban: a kérdőjel vagy felszólítójel nemcsak a mondat végén, hanem a mondat előtt is megjelenik, ezáltal mintegy keretbe foglalva azt (ld. 6.2.10).

1.6. Az emberi és az állati kommunikáció

A siketek (és helyenként mások) által használt jelnyelvektől eltekintve minden emberi nyelv elsődleges közege a hang (nincs olyan társadalom, ahol ne használnának hangzó nyelvű kommunikációt). A hangzó kommunikáció nem csak emberi kommunikációra jellemző, például az állatok jeladása is többnyire ilyen. Az emberi nyelv azonban szerepét, funkcióját tekintve lényegesen különbözik az állati „nyelvektől” (kommunikációs rendszerektől), mivel kizárólag az emberi nyelv alkalmas a megnyilatkozásokban logikai szerveződések használatára, múlt, jelen és jövő idejű, valóságos és képzelt helyzetek ábrázolására (Kenesei 2012, 23–25). Az állati közlés ingerektől függ; az állatok nem képesek leírni a környezetüket, nem tudnak hazudni, kérdezni stb. Az emberi és az állati kommunikáció közötti főbb különbségeket röviden az alábbi szempontok szerint ragadjuk meg.

1.6.1. A jelzés jellege

Az előzőekben láttuk, hogy az emberi nyelv jelei **konvencionális** jelek: nincsenek közvetlenül jelölési kapcsolatban a jelölt dolgokkal és a viselkedéssel (mint például a kutya vicsorgása), vagyis ezek a jelek nem motiváltak, hanem tetszőlegesek, önkényesek. Az állatok kommunikációs jeleinek túlnyomó része ingerre adott válasz, azaz motivált jel.

1.6.2. A jelek szerkesztettsége (kettős tagolás v. kettős artikuláció)

Az emberi nyelv egyik legfontosabb jellemzője, hogy a nyelvi jeleknek **két szerkesztési szintjük** van. A jelentéssel bíró nyelvi jeleket (a szavakat, a szintagmákat, a mondatokat) kisebb alapegységeknek egy rögzített halmazából állítjuk össze, vagyis ezek az első (vagy felső) szinten álló elemek második (vagy alsó) szintű elemekből épülnek fel. A szavak (jelentés nélküli) fonémákból, a szintagmák szavakból, a mondatok szintagmákból építkeznek. Az alsó szintű elemekből újabb nyelvi jeleket konstruálhatunk (fonémákból szavakat, szavakból szintagmákat stb.), amelyeket más közlésekben is használhatunk, vagyis az emberi nyelv sajátja az artikulálási lehetőség – ezért tekintjük **artikulált** nyelvnek.

Az állatok nyelvében nem található ilyen szintek; az állati kommunikációs rendszer egyetlen jele sem bontható tovább, egyetlen jelzésnek sincsenek jelentéssel bíró részei. Az állatok nyelve ennél fogva artikulálatlan nyelv.

1.6.3. Rekurzivitás

Az emberi kommunikáció során a meglévő jelekből (szavakból), korábban még nem hallott szerkezetek építésével végtelen számú mondatot, közlést vagyunk képesek létrehozni. A végtelenséget az úgynevezett **rekurzív szabályok** biztosítják. Azt a szabályt nevezzük rekurzívnak, amelynek eredményén ismét alkalmazható ugyanaz a szabály, azaz egy kombináció révén megalkotott szerkezetet (ugyanazon szabály alkalmazásával) tovább bővíthetjük. Például, ha egy főnevet egy jelzővel módosítunk, a kapott jelzős szerkezetet megint csak lehet jelzővel módosítani. A rekurzív szabályok a nyelvi rendszer részei, és

alkalmazásukkal elvben tetszőlegesen hosszú és bonyolult mondatok (összetett jelek) megalkotására nyílik lehetőség (Kálmán–Trón 2007, 20). A rekurzivitás a morfológia területén is megfigyelhető, különösen gyakori jelenség a szóképzésben.

Az állati nyelvekben a jelek szinte sohasem kombinálódnak.

1.6.4. A rendszer jellege

Az emberi nyelv **nyitott**: a jelkészlet tetszőlegesen és önkényesen **bővíthető** (vö. új szavak, szerkezetek létrehozása akár rekurzív szabályok alkalmazása révén is). Ezzel szemben az állatok nyelve általában korlátozott számú elemekből álló, zárt készlet, amihez nem lehet szabadon új jelet hozzátenni, és a meglévőket sem lehet kombinálni.

Az alábbi táblázatban összefoglaljuk az állati kommunikációs rendszer és az emberi nyelv között említett különbségeket:

(1) Eltérések az állati kommunikációs rendszer és az emberi nyelv között:

	Állati kommunikációs rendszer	Emberi nyelv
Jelzés típusa	motivált (ingerfüggő)	önkényes
Készlet	korlátozott számú	végtelen
Jelek szerkesztettségi szintje (artikuláció lehetősége)	csak egy szintű jelek (nem artikulálható)	két szintű jelek (van artikulálási lehetőség)
Rekurzivitás	nincs	többféle jellegben is megvalósulhat
Rendszer jellege	zárt	nyitott

Ajánlott szakirodalom:

Crystal (1998), Dortier (2010), Kenesei (2012), Flusser (1997), Jakobson (1969), Kálmán–Trón (2007), Ong (2010), Pei (1966), Simone (1995), Saussure (1967), Telegdi (1992).

2. Nyelv és nyelvreírás

2.1. A nyelvreírás általános kérdései

Az előző fejezetben láttuk, hogy az emberi nyelv jeleknek és szabályoknak rendszere: a szabályok meghatározzák és irányítják a jelek illeszkedését, hogy azok nyelvi megnyilatkozások alapjául szolgáló szerkezeteket, azaz jólformált mondatokat eredményezzenek. A nyelv használói ismerik, „tudják” ezeket a szabályokat, de többségüket senki nem alkalmazza tudatosan beszédtevékenysége során. Egy anyanyelvi beszélő a *Három fiú jön Pécsről* és a *Hárman jönnek Pécsről* mondatok kimondásakor vagy leírásakor automatikusan elvégzi az állítmány számbeli egyeztetését az alannyal, anélkül, hogy közben megfogalmazná magának: miért változtatja meg az ige formáját.

A nyelvek leírása a beszéd alapjául szolgáló rendszer feltárását célozza, annak elemeit, különböző alrendszereit és szabályait a konkrét megnyilatkozásoktól elkülönítve, önmagukban tekintve. Ugyanakkor a nyelvet – ahogy az előzőekben láttuk – csak az egyes beszélők nyelvtudásán, pontosabban ennek megvalósulásán, a beszélők beszédmegnyilvánulásain keresztül közelíthetjük meg. Ennek következtében egy nyelv minden részletére kiterjedő leírás nagyszabású, de valójában lehetetlennek tűnő vállalkozás – egyrészt, mert nyelvtudásunk nemcsak beszédben, hanem írásban is megvalósulhat, másrészt, mert nincs lehetőségünk arra, hogy valaha is összegyűjtsük és rendszerezzük egy nyelv összes szavát, figyelembe vegyük a (beszédben és írásban) megvalósult összes mondatát, a szerkesztésükre vonatkozó szabályokat. A nyelvek leírását célzó törekvések ugyanakkor folyamatosan jelen vannak a nyelvközösségek életében. Az alábbiakban röviden áttekintjük az emberi nyelvről való gondolkodás és a nyelvreírás történeti alakulásának főbb állomásait, különös tekintettel az újlatin nyelvek leírásával kapcsolatos adatokra.

2.2. A nyelvről való gondolkodás az ókorban

Az emberiség történetében viszonylag korán, feltehetően a nyelv kialakulását követően (vagy nem sokkal azután) sor került a nyelvvel és annak működésével kapcsolatos első szórványos megfigyelésekre – az ember kíváncsisága bizonyára nem szorítkozott csupán a természeti környezetre és az abban észlelt különböző jelenségekre. A rendszeres(ebb) megfigyelések kezdetei szintén nem ismertek, az első feljegyzések – néhány akkád (babilóniai) nyelvű írástól eltekintve, amelyek közül a legkorábbiak kb. Kr. e. 1600-ból származnak – az ókorból, görög, indiai és római nyelvtanírók munkáiban maradtak ránk (Kálmán–Trón 2007, 122). Ezeknek a munkáknak egy jelentős része még nem a mai értelemben vett tudományos vizsgálódás eredményeként született, ugyanis a nyelvtudomány mint tudományág ekkor még nem létezett. A feljegyzések az ókori tudósoknak, filozófusoknak a nyelvvel kapcsolatos gondolatait, megfigyeléseit, nyelvről szóló vitáikat és konkrét vizsgálataik leírását tárják elénk.

A nyelvtan eszméjét és mintáját a nyugati világ számára görög tudósok és filozófusok, valamint a klasszikus irodalmi hagyatékat gondozó filológusok teremtették meg (Telegdi 1992, 77). Maga a *grammatika* ’nyelvtan’ szó is a görögből jutott – latin közvetítéssel – az európai nyelvekbe. Az eredetileg a *tekhné grammatiké* kb. ’írásművek értelmezésének és esztétikai értékelésnek mestersége [tanult, szabályok szerint folytatott tevékenysége]’ jelentésű jelzős szerkezet része volt – az esztétikai értelmezés részét képezte a szöveg nyelvtani elemzése, pontosabban „a művekben megörökített, klasszikusnak tekintett nyelv szerkezetének, szabályainak ismerete” (Telegdi 1992, 77). A latin az egész szerkezetet vette át *ars grammatica* formájában, de már jelentésében módosulva. Az *ars* főnév a továbbiakban is a *tekhné* ’mesterség’, ’stúdium’ értelemben foglalta el helyét a szerkezetben, ezzel

szemben a *grammatica* jelző már csak a nyelvre vonatkozó elemzésre irányult, vagyis (összefoglaló értelemben) a nyelvtanra. Jóllehet megállapításaik egy része mai ismereteink szerint nem állja meg a helyét, az antik grammatikusok tevékenysége, nyelvről alkotott nézeteik, a nyelv vizsgálatában alkalmazott módszereik és műveik meghatározók a nyelvészeti stúdiumok későbbi kialakulásában és fejlődésében (ld. például a nyelvészeti terminológia kifejezéseit, a hagyományos leíró nyelvtani munkák szerkezetét stb.). Tőlük származik az a felismerés, többek között, hogy a szókészlet elemei (szófaji) osztályokba csoportosíthatók, hogy a nyelvtani szabályok a szófaji osztályok szavaira, és nem az egyes szavakra vonatkoznak stb.

2.2.1. A görög nyelvészet

2.2.1.1. Nyelvi viták

Az ókori görög filozófusok vitái két kérdés körül forogtak: egyrészt, hogy milyen eredetű a nyelv, másrészt, hogy mi jellemzi a nyelvet. A nyelv eredetéről szóló vitában a természetes eredetet vallók véleménye – amely szerint a nyelv valamilyen, az emberen kívül álló örök elv irányítása alatt áll – azoknak a véleményével került szembe, akik úgy gondolták, hogy a nyelv emberi szülemény, például egy közösség tagjai között létrejött „szerződés” eredményeként, azaz konvención alapulva létezik. **Platón** (Kr. e. 427–348) úgy véli, hogy a nyelv természetes eredetű; *Kratülosz* c. dialógusában is főleg ezzel kapcsolatban fejti ki álláspontját. Arra a kérdésre például, hogy a dolgoknak hogyan lesz neve, azt a választ adja, hogy a dolgoknak maguktól van nevük, a szavak eredetileg természetesen kapcsolódtak a jelentésükhöz, ezért „megfelelő” alakúak voltak. A nyelvi vizsgálódás célja tehát a régi („valódi”) alakok felkutatása és megismerése. Platón tanítványa, **Arisztotelész** (Kr. e. 384–322), akit a görög nyelvről való szisztematikus gondolkodás első képviselőjének tekintünk, és aki a nyelv és a logika között keresett kapcsolatot, az ellenkező álláspontot képviselte. Véleménye szerint a nyelv „a gondolkodás reflexiója” (Renzi 1994, 29), ennél fogva emberek közötti megállapodás (konvenció) eredményeként keletkezett.

A nyelvvel kapcsolatos másik nagy vita (mi jellemzi a nyelvet?) a szabályszerűség, szabályosság (analógia) és a rendhagyóság, rendellenesség (anomália) képviselőit állította szembe egymással. A vita keretében tulajdonképpen a nyelv és a logika kapcsolatára igyekeztek fényt deríteni: egybeesik-e vagy sem a nyelv logikája és a racionális érvelés logikája. Az analogisták – közöttük Arisztotelésszel, akinek álláspontja szerint, ahogy az előzőekben láttuk, a nyelv a gondolatot tükrözi – a nyelvben szabályosságokat, törvényszerűségeket (és ennek megfelelően paradigmákat is) igyekeztek kimutatni; úgy vélték, hogy a nyelv és a logika között szoros kapcsolat áll fenn. Az anomalisták kivételeket és rendellenességeket kerestek (mint amilyen például a „kettős tagadás”). Meggyőződésük volt, hogy a nyelv és a logika között nincs, vagy csak nagyon laza kapcsolat áll fenn, más szavakkal: a nyelv logikája nem kapcsolódik szorosan a racionális érvelés logikájához.

2.2.1.2. Nyelvi vizsgálatok

A fennmaradt írások a viták mellett számos, a görög nyelvre irányuló megfigyelésről és vizsgálódásról is tudósítanak (az ókori grammatikusok megállapításai csak anyanyelvükre vonatkoztak). Az alapos, jóllehet kezdetben csak a nyelv bizonyos aspektusait érintő, többnyire filozófiai és logikai alapokra támaszkodó elemzések elősegítették a görög nyelv rendszerezését és megteremtették a nyelvtanítás hagyományát. Prótagorasz szofista gondolkodó (Kr. e. 480–410) például grammatikai vizsgálatai során különböző mondatfajtákat ismert fel,

valamint azt, hogy léteznek nemek a görög nyelvben. Platón megkülönböztette a két fő szófajt (főnév, ige) – ezeket Arisztotelész később újabb szókatégoriával egészítette ki (a *Retorikában* három beszédrészt említ: névszó, ige, kötőszó). A sztoikus filozófia hívei (akik az anomalista álláspontot vallották magukénak) számos megfigyeléssel gazdagították a nyelvről meglévő addigi ismereteket. Megállapították például, hogy léteznek a főnév, az ige, a kötőszó és a névelő kategóriái; megkülönböztették a köznevet a tulajdonnévtől; felismerték az igék több grammatikai tulajdonságát és elkülönítették egymástól a befejezett–folyamatos, az aktív–passzív, valamint a tranzitív–intranszitiv alakokat. Hozzájuk köthető az a felfogás, amely a nyelv szavaira forma és jelentés társításának eredményeként tekint.

Az első rendszeres görög nyelvtankönyv **Dionüsziosz Thrax** (Kr. e. kb. 170–kb. 90) nevéhez fűződik. A *Techné grammatiké*, amely hangtant és alaktant tartalmaz (mondattant nem), az első úgynevezett kategoriális grammatika, és a megelőző századok vitáinak és grammatikai gondolkodásának összegzéseként tekinthető. Az alaktani részben már 8 szófaji osztályról tesz említést (a sztoikusok által meghatározott főnév, ige, kötőszó és névelő mellett új elemek a határozószó, a prepozíció, a névmás és a participium kategóriái), és ezek bemutatása mellett szól az eset, a szám, a nem, az idő és a mód kategóriákról is. Az első, már mondattani részt is tartalmazó munka, amely kb. három évszázaddal később születik meg, **Apollóniosz Düszkolosz** (Apollonius Dyscolus) (?–kb. 140) nyelvtana, amely a szó, a kategória és a szerkezet közötti összefüggésekre vonatkozó kérdéseket is felvet. Mindkét nyelvtan filológiai szemléletű munka.

2.2.1.3. Filológia

Az ókori görög városállamok hanyatlásával és felbomlásával párhuzamosan a **köznyelv** (*koiné*) egyre jobban eltávolodott az irodalmi szövegek nyelvétől. Mivel a régi írások számos nyelvi formáját sokszor már nem tudták megfelelően értelmezni, újra tanulmányozni kezdték ezeket a szövegeket abból a célból, hogy a régi auktorok (elsősorban Homérosz) műveit megértsék, valamint hogy a szövegeket az utókorra is feldolgozható (értelmezhető) formában tudják hagyományozni. Ennek érdekében igyekeztek megfeleltetni egymásnak a régi és az új formákat, megmagyarázni a különösnek tűnő (régőbbi) nyelvi alakzatokat, rávilágítani egyes kifejezések, fogalmak jelentésére, figyelembe véve az írás keletkezésének idejét, körülményeit stb. Mindez azt jelentette, hogy az irodalom felől közelítve, egyéb külső körülményeket is figyelembe véve végeztek nyelvi vizsgálatokat, azaz filológusként tevékenykedtek.

A **filológia** szót általában két jelentésben használjuk: tudományterület vagy módszer. Az Új Magyar Lexikon (1960, 349) az alábbi módon határozza meg a szó jelentéseit:

filológia, *philologia* <gör. 'a beszéd, a tudomány szeretete': 1. valamely nép, népcsoport v. nyelvcsalád egész írott és íratlan irodalmát, nyelvét, esetleg hitvilágát stb. átfogó történeti tudomány. A klasszikus ókor népeinek, elsősorban a görög és latin népnek nyelvével és kultúrájával a *klasszika-filológia*, a modern nyelvekkel és irodalmakkal a modern ~ (germanisztika, anglistika, szlavisztika, romanisztika stb.) foglalkozik. – 2. tudományos módszer írott emlékek tanulmányozására. Az adott szöveget elszigetelt, egyszeri adottságként formai és tartalmi összetevőire bontva vizsgálja, elemzi. Feladatai: a művek hiteles szövegének megállapítása (szövegkritika), tárgyi és nyelvi szempontú értelmezése, magyarázata, keletkezéstörténetének, forrásainak vizsgálata stb. Összekötő kapocs az irodalomtudomány és a nyelvtudomány között, s egyúttal minden történeti tudomány számára is nélkülözhetetlen eljárás.

Az Akadémiai Kislexikon (1989, 574–575) ennél tömörebben fogalmaz:

FILOLÓGIA <gör.-lat.>: szűkebb értelemben az írott szövegek megértésének tud.-os módszere, ill. tud.-a; tágabb értelemben valamely nép, népcsoport, nyelvcsalád szellemi fejlődésének és sajátosságainak nyelvi és irod.-i alapon történő tud.-os vizsgálata.

Az idézett meghatározások szerint tehát a filológia történeti elemző-feltáró módszer, amely irodalmi szövegek értelmezése keretében vizsgálja a nyelvet. A nyelv filológiai szemlélete „a nyelvet önmagából kiindulva, önmagáért vizsgálja, írja le” (Gecső 2001), vagyis a nyelvet a nyelvben felismert szabályok mentén elemzi. A nyelv logikai megközelítése (ld. például Arisztotelész) – általában szintén konkrét anyagból kiindulva – egy külső, a logikában érvényes szabályrendszer alkalmazásával kísérli meg a leírást.

A nyelvről való gondolkodás és a nyelvleírás történetében szinte folyamatosan követhető a filológiai és logikai szemlélet párviadala. Amint azt majd a későbbiekben látjuk, a logikai szemlélet, amely tulajdonképpen megteremtette az ókori (görög) grammatikai gondolkodás alapjait, a középkorban és az újkorban ismét előtérbe kerül. A filológia a XV–XVI. században, és a XIX. században kap jelentős szerepet a grammatikai gondolkodás és nyelvleírás terén.

2.2.2. Az indiai nyelvészet

Az ókori India szintén a filológia kialakulásának központja volt; itt is irodalmi, de főleg régi vallási szövegek képezték a vizsgálatok alapját. Az ókori indiai nyelvészet eredetileg az ősi szent himnuszok, a Védák – elsősorban a Rigvéda – nyelvének tanulmányozását jelentette. A himnuszok nyelve (a legrégebbi szövegek Kr. e. 1500 körül keletkeztek) és a beszélt nyelv közötti különbség azonban olyan nagy volt, hogy a himnuszok szövegét több ponton nem tudták értelmezni, ugyanakkor a himnuszok vallásos tartalma miatt fontos volt az abszolút szöveghezűség.

Az ókori indiai grammatikai gondolkodás legjelentősebb alakja **Pānini** (kb. Kr. e. 400–300), aki az első leíró, empirikus jellegű szanszkrit grammatika szerzője. A rövid, *Āshtādhyāyī* ('nyolc könyv') című nyelvtana, amely eredetiben nem maradt fenn, és közel 4000 szabályt tartalmaz, többek között tárgyalja (a görögökhöz hasonlóan) a nyelvi jelek önkényességének kérdését, a hangtant, az alaktant, a szójelentés kérdéseit (Kálmán–Trón 2007, 123).

2.2.3. A római nyelvészet

A latin grammatikusok szinte teljes egészében a görög mintára írták műveiket – ezzel gyakorlatilag azt is megmutatták, hogy a görög tudósok által kidolgozott nyelvleírás módszere nincs egy nyelvhez kötve, más nyelvekre is alkalmazható. A latin grammatika szerkezete, a kategóriák, a terminológia stb. a görög szemléletet tükrözik, de kb. a XX. századig ez marad az úgynevezett hagyományos grammatika alapja. A latin nyelvtanírók, a görögökhöz képest, a nyelv más aspektusaira is kiterjesztették vizsgálataikat, és az írott nyelven kívül igyekeztek számba venni a beszélt nyelv sajátosságait is. A számos korabeli munka közül csak néhányat emelünk ki. M. Terentius **Varro** (Kr. e. 116–27) *De lingua latina* című munkájában elsősorban etimológiai, morfológiai és mondattani kérdéseket tárgyal, de nagy hangsúlyt helyez a nyelvi hibákra és a barbarizmusokra is. M. Fabius **Quintilianus** (i. sz. 35–96) *Istituto oratoria* című retorikai traktátusa sok nyelvi információt tartalmaz. Az utókorra gyakorolt hatásuk szempontjából két szerző, Aelius Donatus (IV. sz.) és Priscianus (VI. sz.) munkáit szükséges megemlíteni. **Donatus** két nyelvtana, a rövidebb *Ars minor* és a hosszabb, három könyvből álló *Ars maior* a reneszánsz utáni időkig a legelterjedtebb, legnagyobb tekintélynek örvendő munkák voltak (Cser 2015, 18) – elsősorban a *minort*,

iskolai nyelvtanként, a latin nyelv kezdő oktatására használták. **Priscianus** Bizáncban működött; három, az utókor számára fontos munkája maradt fenn. Az *Institutio de nomine, pronomine et verbo* a címében szereplő osztályok morfológiáját tárgyalja. A *Partitiones* párbeszédese formában mutatja be az *Aeneis* tizenkét énekének kezdősorainak elemzését metrikai, nyelvtani és lexikai jellemzőik alapján. Az *Institutiones grammaticae* a latin grammatikák közül egyedülként tárgyalja, többek között, a latin nyelv szintaxisát (17–18. könyv). Priscianus szintaxisa Düszkolosz szintaxisára épül, azzal egyezően a szó és a mondat kategóriákat vizsgálja, azaz a logikai szemlélethez köthető alany–állítmányi felosztást ő sem alkalmazza (Cser 2015, 20).

2.3. A középkori nyelvészet

2.3.1. A latin nyelv

A középkor nyelvészetét tulajdonképpen a latin nyelv(tan) tanulmányozása és oktatása képviselte. kb. a XII. sz.-tól a **skolasztikus** filozófia keretében a nyelvészeti tudományok komoly szerepet játszottak, s jelentős nyelvészeti kutatások is folytak. A skolasztikus filozófia virágkorának (kb. 1200–1350) legjelentősebb terméke a spekulatív nyelvtan, amely a Priscianus és a Donatus által megfogalmazott nyelvtani leírás és a skolasztikus filozófia ötvözete. A skolasztikusok számára az egyszerű klasszikus nyelvleírás nem volt kielégítő, a kor gondolkodásával összhangban álló nyelvelméletet igényeltek. A lefektetett nyelvtani szabályokhoz filozófiai magyarázatot kerestek, a nyelvészeti problémák értelmezéséhez és rendszerezéséhez a logikát hívták segítségül. A nyelvtani kérdésekben a filozófus szava lett a döntő; a nyelvtan elméleti alapjai a filozófia tárgykörévé váltak. Albertus Magnus (kb. 1200–1280), Aquinói Szent Tamás mestere írta: „*Sicut se habet stulus ad sapientem, sic se habet grammaticus ignorans logicam ad peritum in logica*” (‘Miként a bolond a bölcshez, úgy viszonyítható a logikát nem ismerő grammatikus a logikában jártashoz’).

A XII. század végétől Arisztotelész ismert szembeállítására, mely szerint megkülönböztünk **spekulatív** (elméleti) diszciplínákat, és ezekkel szemben **gyakorlati** mesterségeket, a grammatikai gondolkodásban is teret nyert. A *grammatica speculativa* a lényegre és az univerzálisra koncentrálna a nyelvtan egyetemes kérdéseivel, míg a *grammatica positiva*, az egyedire és a sajátosra figyelve, a nyelv részletkérdéseivel foglalkozott. A spekulatív nyelvtan legismertebb képviselői az úgynevezett **modisták** voltak, akik 1250 és 1320 között működtek a párizsi egyetemen – az elnevezés onnan származik, hogy felfogásukban lényegében minden kérdést a jelentésmód (*modus significandi*) fogalmához kapcsolódva tárgyaltak.

2.3.2. A nyelvről való gondolkodás kezdetei az újlatin nyelvterületeken

Az írásbeliség megjelenését követően, a XIV. századtól kezdődően megjelennek a **népnyelvekre** vonatkozó munkák az újlatin nyelvterületeken is – közülük az első kettőt érdemes közelebbről megvizsgálni. A traktátusok sorát **Dante Alighieri**: *De vulgari eloquentia* című, még latin nyelven írt műve (1303-1305) nyitja meg. A latin nyelv tudatos választás eredménye volt: a kor tudós emberei csak ezt tekintették elfogadhatónak értekezések és irodalmi művek írásához, míg a népnyelvet alantásnak tartották. Dante pontosan ezen a helyzeten kívánt változtatni: előtérbe akarta helyezni a népnyelvet a latinnal szemben, azaz irodalmi rangra emelni az élő a holt ellenében. Célja elérésének érdekében a traktátus I. könyvében különböző aspektusokból tárgyalja a nyelvet. Grammatikai jellegű információkat az első kilenc fejezetben találunk: ezekben igen lényeges megfigyeléseken alapuló megállapításokat

olvashatunk az emberi nyelvvel kapcsolatban, például hogy a népnnyelvet természetes úton sajátítjuk el, a latint azonban meg kell tanulni;⁶ hogy eltérések vannak az emberi és az állati kommunikáció között; hogy a [nyelvi] jel (*signum*) egyszerre racionális (*rationale*) és érzékelhető (*sensuale*), és a kettő közötti kapcsolat önkényes;⁷ hogy milyen okokra vezethetők vissza a nyelvek térbeni és időbeni változásai stb. A könyv további részében (X–XIX. fejezet) az itáliai népnnyelvi változatokat (mai szóhasználat: dialektusokat) hasonlítja össze, főleg esztétikai kritériumok mentén, az irodalmi alkalmasság céljából. A II. könyv a népnnyelvű költészetre vonatkozó tanácsokat, előírásokat tartalmaz.

A másik mű a **provanszál trubadúrköltészet** XIV. század közepén keletkezett első népnnyelvű traktátusa, egy trubadúrok számára összeállított „illemkönyv”, amelyben az okcitan nyelv normatív leírása is szerepel. A *Leys d’Amors* ’a szerelem szabályai’ több verzióban, pl. *Flors del Gay Saber* címmel is, prózában és verses formában is elkészült, az első változatot Guilhem Molinier állította össze 1328–1338 között. A megfelelő kifejezőmódrá, a nyelv helyes használatára vonatkozó előírások mellett viselkedési és vallással kapcsolatos tanácsokat is tartalmaz.

2.4. Nyelvészet a XV–XVII. században

2.4.1. Nyelvi viták

A nyelvről szóló disputák hagyománya a XV. századi Itáliában visszatért. A humanisták eredetileg a görög és latin nyelvet, a görög és latin auktorokat tanulmányozták, ennél fogva az első viták kezdetben még a latinnal voltak kapcsolatosak mind elméletben, mind gyakorlatban, de a hangsúly fokozatosan áttevődött népnnyelvi kérdésekre is. Az „első generációs” humanisták közül még sokan elutasították a népnnyelv használatát műveikben (mivel nem tartották eléggé kifinomultnak és képesnek arra, hogy megfelelően adja vissza gondolataikat), és többé-kevésbé élesen bírálták azokat, akik nem a latint választották írásaikban. Közülük a legismertebb Coluccio Salutati (1331–1406) firenzei kancelláriai titkár volt, aki például azon sajnálkozott, hogy a tudós és kiváló poéta, Dante, miért nem latinul írta meg a *Commediát*, holott az biztosan még nagyobb irodalmi dicsőséget hozott volna neki (Marazzini 1998, 208). Ehhez a latint a népnnyelvvvel szembeállító vitatémához „gyakor-

---

6 „[...] *vulgarem locutionem appellamus eam quam infantes adsuefiunt ab adsistentibus, cum primitus distinguere voces incipiunt; vel quod brevius dici potest, vulgarem locutionem asserimus, quam sine omni regula, nutricem imitantes, accipimus. Est et inde alia locutio secundaria nobis, quam Romani gramaticam vocaverunt. Hanc quidem secundariam Greci habent et alii, sed non omnes. Ad habitum vero huius pauci perveniunt, quia non nisi per spatium temporis et studii assiduitatem regulamur et doctrinamur in illa. Harum quoque duarum nobilior est vulgaris: tum quia prima fuit humano generi usitata; tum quia totus orbis ipsa perfruitur, licet in diversas prolationes et vocabula sit divisa; tum quia naturalis est nobis, cum illa potius artificialis existat.*” (*De vulgari eloquentia*, I, 1.) ’[...] népi nyelven való szólásnak nevezzük azt a beszédet, amelyet a kisgyermek is megszoknak a körülöttük valóktól már akkor, mikor a szavakat éppen csak megkülönböztetni kezdik. Avagy rövidebben így: népi nyelven való szólásnak mondjuk azt a nyelvet, amelyet minden szabály nélkül, dajkánkat utánózva, tőle sajátítunk el. Van ezen kívül egy más, számunkra másodlagos nyelv, amelyet a rómaiak grammatikainak neveztek. E másodlagos nyelve megvan a görögöknek és másoknak is, de nem mindenkinek. Ennek a birtokába csak kevesen jutnak, mert csupán idő jártával és szorgos tanulással ismerkedünk meg szabályaival és alkalmazkodunk rendszeréhez. E kettő közül azonban nemesebb a népnnyelvű beszéd részint azért, mert az emberi nem elsőül ezt használta, másrészt pedig azért, mert az egész földkerekség él vele, jóllehet különféle kiejtésre és szóhasználatra oszlott már; mind pedig azért, mert számunkra ez a természetes, míg amaz inkább mesterséges.’ (Mezey László fordítása)

7 „*Hoc equidem signum est ipsum subiectum nobile de quo loquimur: nam sensuale quid est in quantum sonus est; rationale vero in quantum aliquid significare videtur ad placitum.*” (*De vulgari eloquentia*, I, 3.) ’És éppen ez a jel ama nevezetes tárgy, amiről szólunk; természeténél fogva érzékelhető, amennyiben hang, és értelem szerinti, amennyiben vele tetszés szerint lehet valamit kifejezésre juttatni.’ (Mezey László fordítása)

lati” formában kapcsolódott Leon Battista Alberti. Feltehetően 1435–1441 körül, Priscianus nyelvтанát alapul véve, megírta az olasz nyelv első nyelvtanát, a későbbiekben *Grammaticetta vaticana* címen elnevezett munkát (amely egyben az újlatin nyelvek között is az első grammatikai leírás), azzal a szándékkal, hogy bebizonyítsa a népnyelv létjogosultságát a latinnal szemben.

Egy, a XV. század első felében (1435) firenzei humanisták között kialakult vita (amelynek résztvevői között említhetők még Flavio Biondo, Leonardo Bruni, Poggio Bracciolini is) központi témája az itáliai népnyelvi változatok eredete és kialakulása körül forgott: mennyire volt egységes az a latin, amelyből származnak (azaz elkülönült-e egymástól az irodalmi és a beszélt latin); milyen okok vezettek kialakulásukhoz (barbár inváziók eredményeként bekövetkezett nyelvromlás, azaz „korrupció” vagy a korábban itt élők nyelve okozta a változásokat). Ezekben a disputákban már feltűntek olyan kérdések is, amelyek a későbbiekben konkrét nyelvészeti elemzések témájává váltak (például a nyelvváltozás, a nyelvi szubsztrátumok és szupersztrátumok (ld. 5. fejezet) kérdése).

2.4.2. Nyelvészeti írások az újlatin nyelvterületeken

A népnyelvi változatok eredetével és kialakulásával kapcsolatos, valamint a nyelvi változást érintő vizsgálatokról szóló írások a XVI. század első felétől kezdődően egyre nagyobb számban születnek francia, olasz és spanyol nyelvterületeken. A francia szerzők tollából született munkák közül említést érdemelnek például (a teljesség igénye nélkül): Jacques Dubois d’Amiens: *In linguam Gallicam Isagogé* című műve a nyelvi változásokról (1530), Charles Bouelles: *De differentis vulgarij linguarum et gallici sermonis varietate* (1532), Joachim Périon: *Dialogorum de lingue Gallicae origine, eiusque cum Graeca cognatione libri quattuor* (1555) című írása, vagy Gilles Ménage: *Origines de la langue française* című, a korabeli francia etimológiai kutatások csúcspontját jelentő munkája (1650). Az olasz munkák közül: Sperone Speroni: *Dialogo delle lingue* című írása (1530), Francesco Giambullari: *Origine della lingua fiorentina, altrimenti Gello* (1546), Benedetto Varchi: *Ercolano* (1570) című műve stb. A reneszánsz nyelvészet egyik legérettebb gyümölcsének Bernardo Aldrete: *Del origen y principio de la lengua castellana romance* (Roma, 1606) című munkája tekinthető (Renzi 1994, 38).

A XV–XVII. század során keletkezett nyelvészeti munkák többségében domináns szerep jutott a filológiai szemléletnek, és csak elvétve jelent meg az arisztotelészi hagyományokra épülő logikai szemlélet. Ez utóbbi legismertebb képviselője az 1660-ban napvilágot látott *Grammaire générale et raisonnée* ’általános és értelmező nyelvtan’ című (francia nyelvű) írás, amely a Versailles melletti port-royal-i apátságban 1637–1660 között működött tudós közösség fő műve volt (következésképpen „Port-Royal-nyelvten” néven is nevezik). A szerzők közül Claude Lancelot grammatikus (1615–1695), aki különböző nyelvek (latin, görög, spanyol, olasz) nyelvtanát írta meg, valamint Antoine Arnauld (1612–1694) filozófus nevét ismerjük. Az írás a korszak grammatikai gondolkozásmódjával ellentétesen, racionális úton közelít az emberi nyelv kérdéseihöz, és visszatér benne az a skolasztikus gondolat, hogy a különböző nyelvek mind az értelem produktumai, és mint ilyenek, levezethetők egy általánosabb racionális rendszerből. Az alábbi idézetben a beszéd és a jelek természetéről megfogalmazott gondolataikról olvashatunk:

La Grammaire est l’art de parler. Parler, est expliquer ses pensées par des signes que les hommes ont inventés à ce dessein. On a trouvé que les plus commodes de ces signes étoient les sons et les voix. Mais parce que ces sons passent, on a inventé d’autres signes pour les rendre durables et visibles, qui sont les caractères de l’écriture, que les Grecs appellent γράμματα, d’où est venue le mot de Grammaire. Ainsi l’on peut considérer deux choses dans ces signes. La première ; ce qu’ils sont par leur nature, c’est-à-dire, en tant que sons et caractères. La seconde ; leur signification,

c'est-à-dire, la manière dont les hommes s'en servent pour signifier leurs pensées. 'A Grammatika a beszéd mestersége. Beszélni annyit jelent, hogy gondolatainkat kifejtjük jelek segítségével, amelyeket az emberek erre a célra találtak ki. A legkézenfekvőbbek erre a hangok és a szavak [más értelmezésben: mássalhangzók és magánhangzók] bizonyultak. Mivel azonban ezek a jelek elmúlnak, olyan jeleket is kitaláltak, amelyek megőrzik és láttatják azokat; és ezek az írás jelei [betűk], amelyeket a görögök a *grammata* szóval jelölnek: és ebből származik a Grammatika szó. És ezekben a jelekben két dolog is megfigyelhető. Az első, hogy saját természetük által léteznek, azaz a hang hangként, a betű betűként. A második a jelentésük, azaz az a mód, ahogy az emberek gondolataik kifejezésére használják őket. (A. Bailly, *Grammaire générale et raisonnée de Port-Royal*, Slatkine Reprints, Ginevra, 1968, 3–4; idézi Berruto–Cerruti 2015, 304; az olasz szöveg alapján fordította a fejezet írója).

2.4.3. Az újlatin nyelvek első grammatikái

A latin dominanciájának fokozatos visszaszorulásával párhuzamosan a XV. században növekedett a népnelvek iránti érdeklődés, ami az egyes nyelveket leíró grammatikák megszületésében és számuk növekedésében is megnyilvánult. A nyelvleírás technikájában Donatus és Priscianus volt a példakép, azaz közvetítésük révén a görög grammatikai gondolkodás vívmányai éltek tovább az újkorban is. Az első újlatin nyelvet leíró munka **Leon Battista Alberti** előzőekben említett nyelvtana (*Grammaticetta vaticana*, kb. 1441), amely születésekor nem került kiadásra, így – kézirat formája miatt – csak szűk körben válhatott ismertté. Időrendben ezt a spanyol **Antonio de Nebrija**: *Gramática de la lengua castellana* című munkája követte (1492). A francia nyelv első grammatikáját angol szerző, **John Palsgrave** állította össze⁸ (*Esclarcissement de la langue française*, London 1530) – az első „hazai” grammatika 1550-ben Párizsban látott napvilágot (Louis Meigret: *Traité de la grammaire française*). Az első portugál nyelvtan, **Fernão de Oliveira**: *Gramatica da Lingoagem Portuguesa* c. munkája 1536-ban jelent meg. Jóval később, csak a XVIII. században született a román nyelv első leírása, **Dimitrie Eustatievici de Braşov**: *Gramatica rumânească* címen írt műve (1755–1757).

2.5. A XIX. századi nyelvészet

2.5.1. A nyelvészet tudományos megalapozása

A XIX. századi nyelvészet kezdetét általában Wilhelm von **Humboldt** (1767–1835) munkásságához kötjük: őt tekintjük az általános nyelvészet mint tudományág megteremtőjének és első nagy alkotójának: lefektette a történeti nyelvtudomány, a nyelvtipológia és a mondattan tudományos alapjait, valamint elsőként vetette fel a nyelvek sokfélesége mögött meghúzódó közös elvek, más néven „nyelvi univerzálék” létezésének gondolatát (Kálmán–Trón 2007, 126).

A század nyelvészetét a nyelv **történeti szempontú** megközelítése jellemezte, ami egyrészt a romantikával, a kor uralkodó szellemi áramlatával, másrészt a XVIII. század végi, az egyes nyelveket és azok rokonsági viszonyait érintő felfedezésekkel állt összefüggésben. A századra jellemző két nagy irányvonalat, az **ógrammatikus** és az **újgrammatikus** nyelvelméletet a nyelvnek ez a történeti szemlélete kötötte össze. Míg azonban az ógrammatikusok a nyelv állapotát a nyelv történetéből vezették le, az újgrammatikusok homlokegyenest ellenkező kérdésfeltevésére a válasz is homlokegyenest ellenkező volt: a nyelv történetét a nyelv állapotából magyarázták. A következő század elején Ferdinand de

8 Molinier korábban említett munkája (*Leys d'amor*) az okcitan nyelv elemeit veszi sorba (2.3.2).

Saussure nyelvelmélete a történeti szemléletű nyelvtudomány kritikáját fogja adni. Saussure ugyanis a nyelv állapotára az állapot viszonyaiból fog magyarázatot keresni, ennek következtében megszűnik a nyelvi leírásban a történet, a történeti változások központi szerepe (Gecső 2001). A történettől való elfordulás, az állapotnak a leírás középpontjába való állítása a nyelvtudomány számára teljesen új irányvonalat jelölt ki.

Humboldt tanítványai és követői, az „ógrammatikusok” a század nyelvtörténeti iskolájának, a történeti-összehasonlító nyelvészetnek legfontosabb képviselői a dán Rasmus Christian **Rask** (1787–1832), a német Jacob **Grimm** (1785–1863) és (a szintén német) Franz **Bopp** (1791–1867) voltak. Munkásságuk előzményének tekinthetők a német romantika egyik vezéralakjának, Friedrich **Schlegel** írónak nyelvvel kapcsolatos megfigyelései, amelyeket az 1808-ban megjelent *Über die Sprache und Weisheit der Indier* 'Az indek nyelvéről és bölcséletéről' című művében közölte. Schlegel a szanszkrit (óind) nyelvet a görög, a perzsa, a latin (utóbb a germán és a szláv) nyelvek tükrében vizsgálta; megfigyelései két szempontból is kiemelkedőnek számítanak (amellett, hogy tevékenysége a történeti összehasonlító módszer első próbálkozásának tekinthető). Egyrészt megállapította, hogy az emberi nyelvek alapvetően két csoportba sorolhatók, és ezzel megalapozta az úgynevezett morfológiai tipológiai vizsgálatokat. Felosztásának alapja a jelentés változtatásának jelölése volt, amelyet a nyelvek egy része a tő „hajlításával” (flexió), más részük új szóval való kiegészítéssel (például segédige hozzáadásával) éri el – ennek megfelelően az előbbieket a **flektáló**, az utóbbiak az **izoláló** nyelvek csoportját alkotják. Másrészt úgy vélte, hogy a szanszkrit lehet a többi vizsgált nyelv kiinduló nyelve, mivel az szinte teljes mértékben flektáló jellemzőkkel rendelkezik, míg a többi egyéb jegyeket is mutat (Renzi 1994, 46–48). Schlegel megfigyelései nyomán kezdett tehát kibontakozni a történeti és összehasonlító nyelvtudomány; a következőkben a további vizsgálatok alakulását és az elért eredményeket csak vázlatosan, a lényegibb munkákat azok megjelenésének sorrendjében említve tekintjük át.

2.5.2. „Ógrammatikusok”

Franz **Bopp** 1816-ban megjelent írásában (*Über das Konjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprachen* 'A szanszkrit igeragozási rendszerről összevetve a görög, a latin, a perzsa és a német nyelvvel') már grammatikai módszereket alkalmazva hasonlította össze az említett nyelvek ragozási rendszerét, és ezáltal próbálta bizonyítani az indoeurópai nyelvek rokonságát. Őt tekintjük a **történeti összehasonlító nyelvészet** megalapítójának (Berruto–Cerruti 2015, 304).

A **germanisztikai** stúdiumok megalapítója, a filológiával és folklórral is foglalkozó Jacob **Grimm** a germán nyelvek összehasonlító nyelvtanát alkotta meg a *Deutsche Grammatik* címen 1822–1837 között kiadott könyvében.

A század második felében August **Schleicher** *Compendium der vergleichenden Grammatik der indo-germanischen Sprachen* 'Az indogermán összehasonlító grammatika kompendiuma'⁹ (1861) című munkájában – Bopp eredményeinek összegzéséeként – családokba csoportosította a nyelveket és (feltehetően a Linné-féle rendszerezés hatására) megalkotta az úgynevezett családfa-elméletét (*Stammbaumtheorie*). Véleménye szerint a nyelvcsaládok meghatározott számú nyelvből állnak; mindegyik családnál feltételezett egy közös (de már nem létező) alapnyelvet, amelyből – a növény- és állatvilágban megfigyelhető leágazásokhoz hasonlóan – az egyes nyelvek létrejöttek.

9 A nyelvcsalád jelölésére használt *indogermán* és *indoeurópai* kifejezések egymás szinonimáinak tekinthetők; mindkét elnevezés a nyelvek területi elterjedésének két szélére utal: India és Európa (illetve a germán nyelvek területe, amely Európán is túlterjed). Az *indogermán* jelző a német és főként a régebbi szakirodalomban használatos.

Hugo **Schuchardt** három kötetes nagyszabású művében, a *Der Vokalismus des Vulgärlateins* 'A vulgáris latin magánhangzórendszere' címen 1866–1868 között Lipcsében kiadott művében a nyelvrokonság és a hangváltozás kérdéseit elemzi.

Johannes **Schmidt** az 1872-ben Weimarban kiadott *Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen* 'Az indogermán nyelvek rokonsági kapcsolatai' című írásában közli „hullámméletét” (*Wellentheorie*), amely szintén a változásokkal (és a nyelvrokonsággal) kapcsolatos. Schmidt az indoeurópai nyelvek rokonsági viszonyait vizsgálva úgy látta, hogy a nyelvi változások mindig valamilyen központból indulnak ki, mint egy tó felszínén a vízbe dobott kő hatására megjelenő hullámok, és ebből a centrumból jutnak el a nyelvterület különböző részeire (a centrumtól távolodva egyre kisebb mértékben). A családfával való korábbi ábrázolás helyett Schmidt tehát a hullámmélet alapján megrajzolt, egymással bizonyos területeken érintkező körökkel ábrázolta az indoeurópai nyelvek rokonságát és kapcsolatát.

2.5.3. Újgrammatikusok

Az összehasonlító módszert a XIX. század utolsó évtizedeiben az „újgrammatikusok” (*Junggrammatiker*), a Lipcsei Egyetemen tevékenykedő, indoeurópai nyelvészettel foglalkozó tudós társaságnak a főleg pozitivistá és pszichologista iskolák elméleteit követő, fiatalabb generációjának tagjai fejlesztették tovább, akik a nyelvészet időszerű feladatának az alapnyelvek rekonstruálásával szemben már elsősorban az élő nyelvek és nyelvjáráások vizsgálatát tartották. Legfontosabb képviselőik Hermann **Osthoff** (1878–1910), Karl **Brugmann** (1849–1919), Berthold **Delbrück** (1842–1922), Hermann **Paul** (1846–1921) voltak. Legismertebb munkáikban (Brugmann és Delbrück: *Grundriß der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen* 'Az indogermán nyelvek összehasonlító nyelvtanának alapjai' (1878), és Hermann Paul: *Prinzipien der Sprachgeschichte* 'A nyelvtörténet elvei', 1880) foglalták össze az indoeurópai nyelvek többségével kapcsolatos megfigyeléseiket és általános nyelvészeti nézeteiket. A **diakrón** nyelvtudomány módszertani elveinek rögzítésével tudományos alapokra helyezték a **történeti és összehasonlító** nyelvészetet. Ők fogalmazták meg, hogy a nyelvi változást szabályok vezérik, és hogy a nyelvváltozást két alapelv irányítja: a **hangváltozás** és az **analógia**. A hangváltozásról kijelentették, hogy kivétel nélküli (azaz minden előfordulásában a módosult változatban szerepel) – ennek kimondásával a morfológiai és általában az etimológiai azonosíthatóság legfőbb feltételévé a fonológiai megfeleléseket tették meg, egyben a kutatások középpontjába helyezték a fonetikai vizsgálatokat. Más szavakkal: a morfológiai és lexikális rekonstrukció alapját a hangmegfelelésekben jelölték meg, ami a történeti és összehasonlító nyelvészet egyik legfontosabb meghatározó elve (Cser 2015, 134). Az analógiát hangtörvények alól kivételt jelentő esetekre vonatkoztatták.

A XIX. század végére tehető a nyelvhasználathoz és a nyelvi változásokhoz kapcsolódó tudati mechanizmusok kutatásának kezdete is, ezen a téren a legnagyobb alkotók Wilhelm **Wundt** (1832–1920) és Hermann Paul – őket tekintjük a XX. századi nyelvészeti és pszicholingvisztikai kutatások úttörőinek.

2.5.4. Az újlatin nyelvészet kezdetei

Az újlatin nyelvek a XIX. század első felében a német tudós, Friedrich **Diez** (1794–1876) tevékenysége során kerültek a nyelvi vizsgálatok előterébe, ennél fogva őt szokás az újlatin filológia megalapozójának tekinteni. Diez 1836–1843 között megírta e nyelvek nyelvtanát *Grammatik der romanischen Sprachen* 'Az újlatin nyelvek nyelvtana' (Bonn), valamint

összeállította az újlatin nyelvek első etimológiai szótárát: *Etymologisches Wörterbuch der romanischen Sprachen* (Bonn, 1854). Diez nyelvészeti munkássága mellett meg kell említeni filológiai tevékenységét is: 1846-ben kiadott *Altromanische Sprachdenkmale* 'Korai újlatin nyelvi szövegek' című gyűjteménye az első nyelvemlékek közül válogat, hasonlóan az 1852-ben megjelent *Altromanische Gedichte* 'Korai újlatin poémák' című kötetéhez. Diez munkái alapján a svájci romanista, Wilhelm **Meyer-Lübke** (1861–1936) alkotja meg három kötetes újlatin nyelvtanát: *Grammatik der romanischen Sprachen* 'Az újlatin nyelvek grammatikája' (Heidelberg, 1890–1902) és etimológiai szótárát: *Romanisches Etymologisches Wörterbuch* 'Az újlatin nyelvek etimológiai szótára' (Heidelberg, 1911–1920) – ez utóbbinak 3. (1935-ben megjelent) kiadása REW megjelöléssel még a mai napig használatos. Az említett munkákon kívül feltétlenül szót érdemel az *Einführung in das Studium der romanischen Sprachwissenschaft* 'Bevezetés az újlatin nyelvészetbe' című (Heidelberg, 1902) műve is.

Graziadio Isaia **Ascoli** (1829–1907) nevéhez kötődik a dialektológiai kutatások kezdete: 1873-ban megjelent *Saggi ladini* 'Ladin tanulmányok' három, egymással nem érintkező észak-olasz és svájci terület nyelvjárásait vizsgálta. Véleménye szerint a köztük kimutatható viszonylagos hasonlóságok annak köszönhetőek, hogy ezek a nyelvjárások kívül estek a változásokon (azaz oda már nem jutottak el a Schmidt-féle „hullámok”), és a nyelvközösségek (és így a nyelvek) fejlődése hasonló módon következett be – mindez a „ladin egység” tézisének igazolja. Ascoli érdeme: eredményeivel rámutatott arra, egyrészt, hogy nem csak a nagy kultúrával rendelkező nyelveket érdemes vizsgálni, másrészt, hogy – szemben az Újgrammatikusok kulturális és történeti szempontokat elutasító nézeteivel – a nyelvek vizsgálatánál szükség van e szempontok figyelembevételére is. Ascoli nevéhez fűződik még a nyelvi változások szubsztrátum-elmélete, amellyel a dialektális elkülönülőségek kielégítően megmagyarázhatók, valamint az első itáliai nyelvészeti folyóirat, a ma is létező *Archivio Glottologico Italiano* megalapítása (1873).

A dialektológiai vizsgálatokhoz kapcsolódik a szintén olasz Matteo **Bartoli** (1873–1946) tevékenysége is: ő dolgozta ki az úgynevezett areális normákat, amelyek alapján készítették el az első nyelvföldrajzi térképeket (atlaszokat). Az első ilyen munka Jules **Gilliéron** (1854–1926) francia nyelvész 1902–1912 között publikált atlasza, az *Atlas linguistique de la France* (ALF), amelyet még ma is használnak a francia nyelvterület általános nyelvi jellemzésére. Az ibériai terület első dialektális atlasza 1923–1968 között, Antonio **Griera** (1887–1973) kezdeményezésével készült el (*Atlas lingüístic de Catalunya* (ALC)). Románia első, még csak fonetikai adatokat rögzítő nyelvjárás atlasza 1909-ben Lipcsében jelent meg Gustav **Weigand** német balkanológus (1860–1930) összeállításában – a teljesebb atlasz megjelenésére, Sextil **Puşcariu** (1877–1948) nyelvész irányításával, 1938–1942 között került sor *Atlasul lingüístic român* címmel. Itáliában nem készült részletes nyelvjárás atlasz; a nyolc kötetes, 1928–1940 között megjelent *Atlante Italiano-Svizzero* (AIS) inkább csak dialektális „látképét” adja a címében megjelölt területeknek.

Ajánlott szakirodalom:

Cser (2015), Berruto–Cerruti (2015), Geccsó (2001), Kálmán–Trón (2007), Marazzini (1998), Renzi (1994), Telegdi (1992).

3. A világ nyelvei és az újlatin nyelvek

3.1. A világ nyelveinek száma

A világon háromezer-hatezer nyelvet tartanak számon, köztük több száz az ókorban vagy napjainkig kihalt; ez utóbbi szám sokszorosát teszik ki a veszélyeztetett vagy kihalófélben levő, főként kis lélekszámú írás nélküli nyelvek. A világon beszélt nyelvek pontos számát igen nehéz (lenne) meghatározni, ez elsősorban a meghatározáshoz alkalmazott kritériumok függvényében alakul (például, hogy hol húzzuk meg a határt a nyelvek és a nyelvváltozatok között). A dallasi Summer Institute of Linguistics (SIL) például *Ethnologue: Languages of the World* c. [honlapján](#) (Eberhard *et al.* 2019) kb. 7000 nyelvet sorol fel (és csoportosít nyelvcsaládokba).

3.2. A nyelvek osztályozása

3.2.1. Osztályozás a középkorban

A világ nyelveinek számbavételére és valamilyen elveket követő csoportosítására vonatkozó igyekezet már a középkorban megmutatkozik a nyelvről való gondolkodás terén. Dante előzőekben (2.3.2) idézett traktátusának I. könyvének nyolcadik fejezetében felvázolja Európa nyelvi felosztását, és az akkor ismert nyelveket több csoportba sorolja aszerint, hogy milyen szót használnak az igenlés kifejezésére. Meglátása szerint tehát vannak olyan nyelvek, amelyek az *ió* (vagy *jó*) szóval válaszolnak egy (eldöntendő) kérdésre, ilyen nyelv például a szláv, a német – és, érdekes módon, Dante ezek közé sorolja a magyar nyelvet is.

Et cum radix humane propaginis principalis in oris orientalibus sit plantata, nec non ab inde ad utrunque latus per diffusos multipliciter palmities nostra sit extensa propago, demumque ad fines occidentales protracta, forte primitus tunc vel totius Europe flumina, vel saltim quedam, rationalia guctura potaverunt. Sed sive advene tunc primitus advenissent, sive ad Europam indigene repedassent, ydioma secum tripharium homines actulerunt; et afferentium hoc alii meridionalem, alii septentrionalem regionem in Europa sibi sortiti sunt; et tertii, quos nunc Grecos vocamus, partim Europe, partim Asye occuparunt. Ab uno postea eodemque ydiomate in vindice confusione recepto diversa vulgaria traxerunt originem, sicut inferius ostendemus. [...]

Nam totum quod ab hostiis Danubii sive Meotidis paludibus usque ad fines occidentales Anglie Ytalorum Francorumque finibus et Oceano limitatur, solum unum obtinuit ydioma, licet postea per Sclavones, Ungaros, Teutonicos, Saxones, Anglicos et alias nationes quamplures fuerit per diversa vulgaria derivatum, hoc solo fere omnibus in signum eiusdem principio remanente, quod quasi predicti omnes jo affermando respondent. Ab isto incipiens ydiomate, videlicet a finibus Ungarorum versus orientem, aliud occupavit totum quod ab inde vocatur Europa, nec non ulterius est protractum. (De vulgari eloquentia, I, 8.)

’És mivel az emberi nemzetség gyökérzete főként a keleti tájakba mélyedt, a különféle égtájak felé sokféleképpen elágazva onnét terjedt el a mi nemzetségünk. Végezetül elterjedt a nyugati végekre is, hol akkor először itták értelmes emberek torkai Európának folyó vizeit, vagy legalábbis némelyiket. De akár jövevényként érkeztek Európába, akár pedig mert itt születtek, csak visszatérőben voltak, az emberek háromféle nyelvet hoztak magukkal és közülük egyesek a déli, mások Európa északi részében szereztek maguknak a letelepedésre tájakat, és végezetül harmadikként azok, kiket most görögöknek nevezünk, részben Európa, részben Ázsia vidékeit foglalták el. Ezek után egy és ugyanazon nyelvből, melyet a büntető megzavarodásból kaptak [utalás Babel tornyára], különféle köznyelvek eredtek. (...)

Mert az egész terület, amely a Duna torkolatától, vagyis Maeotis mocsaraitól a nyugati végekig az angolok, olaszok és franciák határaival és az Óceánnal határolódik körül, csupán egy nyelvet nyert, jóllehet azután a szlávok, magyarok, teutonok, szászok, angolok és sok más

nép révén különféle népi nyelvekre oszlott. Mindezeknél közös eredetük jelének szinte csak az maradt meg, hogy majdnem valamennyien igenlésképpen a »jo« szóval felelnek. E nyelvtől, vagyis a magyarok határaitól kezdve kelet felé egy másik foglalta el azt az egész területet, amelyet még Európának neveznek, sőt némileg még túl is terjedt.’ (Mezey László fordítása)

Felsorolásában ezután következnek az *oc* szót használók, az *oil* formával igenlők, végül a *si* kifejezést alkalmazó nyelvek. Dante szerint ez utóbbi, Dél-Európában található nyelvek (spanyol, francia, olasz) ugyanabból a nyelvből származnak, mert megfigyelhető, hogy bizonyos fogalmakat és cselekvéseket (mint például *Isten, ég, szerelem, tenger, föld; van, él, meghal, szeret*) ugyanazokkal a szavakkal jelölnék.¹⁰ A fejezet elején a szerző ugyanakkor nem a latint jelöli meg e nyelvek őséne, hanem a – traktátus megelőző fejezetében tárgyalt – bábéli zűrzavar eredményeként (Keletről) Európába érkezett nyelvek egyikét.

3.2.2. Mai osztályozási módok

A világ különböző nyelveinek sokaságát napjainkban háromféle módon szokás áttekinteni: földrajzi, genetikai, tipológiai szempontok szerint. A **földrajzi** alapú csoportosítások (például „ázsiai, afrikai” stb. nyelvek) csak igen hozzávetőlegesen tájékoztatnak a szóban forgó nyelvekről, hiszen a kontinensek határai nem esnek feltétlenül egybe a nyelvterületek vagy az országok határaival. Ugyanakkor számos nyelv rokonsági viszonyai ellentmondások, így besorolásukra jobb híján csak területi alapon nyílik lehetőség. A kaukázusi nyelvek között is sok ilyen vitatott eredetű van, Pápua Új-Guinea törzsi nyelveinek többsége ilyen; ezeket gyakran jobb híján területi alapon sorolják egy-egy nyelvcsoportha (Kálmán–Trón 2007, 119).

A **nyelvészeti megközelítés** módszerei a tipológiai és a genealógiai osztályozás. A **tipológiai** szempontú csoportosítás előnye, hogy sok felvilágosítást ad a nyelv működéséről, valamint hogy minden nyelvet be lehet sorolni valamilyen tipológiai kategóriába, bármilyen tipológiai rendszerrel is dolgozunk; azonban nem mindig egyértelmű, hiszen egy nyelv egyszerre tartozhat két vagy több különböző tipológiai csoportba is. A **genetikus kapcsolatok** szerinti osztályozásnak is vannak korlátai: sok száz nyelvet nem vagy csak alig ismerünk; bizonytalan több nyelvcsalád közös származása, egyes tagjainak odatartozása, és világszerte sok rokontalan, elszigetelt nyelv van, mint pl. Európában a baszk, Ázsiában a japán és a koreai. Ismeretes, hogy már a nyelvtudomány kialakulásának kezdete óta

---

10 „Totum vero quod in Europa restat ab istis, tertium tenuit ydioma, licet nunc tripharium videatur: nam alii oc, alii oil, alii si affirmando locuntur, ut puta Yspani, Franci et Latini. Signum autem quod ab uno eodemque ydiomate istarum trium gentium progrediantur vulgaria, in promptu est, quia multa per eadem vocabula nominare videntur, ut Deum, celum, amorem, mare, terram, est, vivit, moritur, amat, alia fere omnia. Istorum vero proferentes oc meridionalis Europe tenent partem occidentalem, a Ianuensium finibus incipientes. Qui autem si dicunt a predictis finibus orientalem tenent, videlicet usque ad promuntorium illud Ytalie qua sinus Adriatici maris incipit, et Siciliam. Sed loquentes oil quodam modo septentrionales sunt respectu istorum: nam ab oriente Alamannos habent et ab occidente et settentrione anglico mari vallati sunt et montibus Aragonie terminati; a meridie quoque Provincialibus et Apenini devexione clauduntur.” (De vulgari eloquentia, I, 8.)

’Amaz egész terület pedig, amely Európában még ezektől eltekintve megmaradt, egy harmadik nyelvet használt, ámbár ez is most háromféleképpen látszik. Mert egyesek *oc*-ot, mások *oil*-t, ismét mások *si*-t mondanak, ha állítanak valamit, mint a spanyolok, franciák és a latinok. Annak a jele pedig, hogy e három nép egy és ugyanazon nyelvből származó köznyelvet használt, azonnal rendelkezésre áll, mert sok mindent ugyanazon szóval neveznek meg, mint *Isten, ég, szeretet, tenger, föld, és azt, hogy van, él, meghal, szeret és jóformán minden egyebet. Közülük azok, akik oc-t mondanak, déli Európa nyugati részét tartják birtokukban, a genovaiak határaitól kezdődően. Akik meg oil-t mondanak, e határoktól kelet felé eső részt tartják egészen Itália amaz előfokáig, hol az Adriai-tenger öble kezdődik és Szicília. Hanem azok, akik oil-t beszélnek, némiképpen északiak ezekhez képest, mert kelet és észak felől germánok vannak hozzájuk közel, nyugatról az angliai tenger határolja őket és Aragónia hegyei, dél felől pedig a provençe-iak és az Appenninek nyúlványai zárják el őket.’ (Mezey László fordítása)*

kétféle megközelítési mód létezik az emberi nyelv keletkezésével és nyelvcsaládba való sorolásával kapcsolatban. A *monogenezis* (egyeredet) hívei szerint a világ valamennyi nyelvét, beleértve a ma elszigeteltnek tekintett nyelveket is, nagyobb nyelvcsaládokba kell besorolni, azaz nincsenek „rokon nélküli” nyelvek, ugyanis minden nyelv egy közös eredetre vezethető vissza. Mások a többeredet elméletét (*poligenezis*) tekintik elfogadható magyarázatnak, amely szerint az egységesen kialakult emberfaj beszéde több helyen keletkezett, ennek megfelelően egyes nyelveket azért kell elszigetelten kezelni, mert még nem sikerült felkutatni a „felmenőiket”.

3.3. Tipológiai osztályozás

A hagyományos nyelvészeti tipológia a nyelveket különböző tulajdonságaik alapján tanulmányozza és osztályozza. A legáltalánosabb megközelítések alaktani és mondattani szempontokat vesznek figyelembe: előbbi a szavak belső szerkezetét (hogyan használják fel a nyelvek a rendelkezésükre álló morfológiai elemeket), utóbbi például a mondatösszetevők vagy a névszók és bővítményeinek sorrendjét (szórendi tipológia), a mondat alapvető grammatikai relációit (relációs tipológia) stb. vizsgálja. A nyelvek tipológiai osztályozásánál kiinduló pontot jelenthet a hangkészlet jellege vagy nagysága, a mássalhangzók zöngés-zöngétlen oppozíciója, de a nyelvek osztályba sorolása történhet a hangsúlyfajta alapján is. Tipológiai vizsgálatok tárgyát képezheti a nyelvekben az egyes jelentések (például a modalitás) kifejezésére alkalmazott (nyelvi) jelek közötti kapcsolat is (szemantikai tipológia). Az alábbiakban vázlatosan bemutatjuk a két leggyakoribb osztályozási mód (morfológiai tipológia, szórendi tipológia) főbb ismérveit.

3.3.1. Morfológiai tipológia

A nyelveket osztályozni lehet annak alapján, hogy milyen módon fejezik ki a nyelvtani funkciókat; két fő nyelvtípust különböztetünk meg, az **analitikus** és a **szintetikus** típust; ez utóbbi további alcsoportokra osztható.

Az **izoláló** (analitikus) nyelvekben (pl. kínai, vietnámi, thai, hawaii stb.) a szavak rendszerint egy morfémából állnak, minden nyelvtani kategóriát (szám, nem stb.) különálló morféma jelöl. Ennek megfelelően például a vietnámi nyelv a ’külföldi [férfi]’ kifejezést az (1) pont alatt olvasható formában alkotja meg. A **szintetikus** nyelvekben egy szó több morfémából épül fel. Ezek a nyelvek lehetnek **flektáló** (hajlító), **agglutináló** (ragasztó, toldalékoló; affixáló (Crystal 1998, 372)) vagy **poliszintetikus** nyelvek – ez utóbbiak szavakat ragasztanak egymáshoz (nem csak toldalékot, mint az agglutináló típusúhoz tartozó nyelvek), tehát egy szó akár egy egész mondatot is sűrít. A (2) alatti példa a grönlandi nyelv szóépítését illusztrálja ((2b)-ben az egyes szavakat elkülönítve). A flektáló (más néven fúziós) nyelvek (pl. görög, latin, orosz, újlatin stb. nyelvek) egy toldalékba több grammatikai funkciót sűrítnek, ahogy az a (3)-ban olvasható. Az agglutináló típusúhoz tartozó nyelvek esetében (pl. török, magyar, finn, baszk stb.) egy toldalék csak egy grammatikai információt hordoz, ld. a (4) alatti török példát (Berruto–Cerruti 2015, 241–247):

- (1) Viet. *ngu’ó’i dãn ông la*
személy [nem] férfi kívülről
- (2) a. Grön. *illu sananiqarsimaqqaarpuq*
’először [a] házat építették meg’ [passzív szerkezetben]
- b. Grön. *illu sana -niqar -sim -qqaar -puq*
ház építeni [passzív] [múlt] először [e.sz.3.szem.]

- (3) Ol. *buon -o*
 jó [hímn.e.szám]
 'jó'
- (4) Tör. *el -ler -im -de*
 kéz [t.sz.][birt.e.sz.1.szem.][loc]
 'kezeimben'

Meg kell azonban említeni, hogy nincsenek éles határok ezek között a típusok között, és a nyelvek többségében megfigyelhetők a besorolásukkal eltérő típus(ok)ra jellemző megoldások is, ld. például a magyar *keljfeljancsi; el szeretett volna menni* stb. alakokat.

3.3.2. Szintaktikai tipológia

A mondat alapú osztályozás a legjellemzőbb szórend, azaz az alany (S), az ige (V) és a tárgy (O) jelölésen sorrendjét veszi figyelembe a nyelvek osztályozásánál, például: *A macska megeszi az egeret.*

A leggyakoribb szórendek: SVO (angol, indonéz, kínai, az újlatin nyelvek stb.) és az SOV (japán, perzsa, hindi, török stb.); a VSO kevésbé gyakori (sztenderd arab, ír). A három másik szórend, ahol a tárgy az alany előtt található (OSV, OVS, VOS) a világ nyelveinek kevesebb, mint 5%-ában fordul elő.

A mondatrészek rendje szoros kapcsolatban van további (szintagma szinten is megfigyelhető) sorrendi sajátossággal, pl. főnév–melléknév, ige–segédige stb. (ld. 8.6.2).

3.4. Genetikai osztályozás

3.4.1. Hasonlóság és nyelvrokonság

A nyelvek rokonsága és hasonlósága között indokolt a különbségtétel: a rokonság nem mindig jelent látványos hasonlóságot – például az angol ránézésre nem sokban hasonlít a cigányra vagy a szanszkritra –, de a hasonlóság önmagában még nem elegendő a rokonság kimutatására. Amikor nyelvek esetében rokonsági viszonyokról és családfáról beszélünk, a biológiai párhuzam rávilágít arra, hogy az efféle genetikai kapcsolat nem alapulhat pusztán a hasonlóságon (Kálmán–Trón 2007, 116).

3.4.2. Az összehasonlító módszer

A nyelvek összevetése arra szolgál, hogy felállítsuk a nyelvek közötti származási kapcsolatokat. Ugyanis ha két vagy több nyelvnek van közös előzménye („őse”), annak nyomait összehasonlítás révén ki lehet bennük mutatni. Ennek megfelelően a rokonsági, más szóval genetikai összehasonlítás célja a feltételezett ő- vagy alapnyelvnek a rekonstruálása, amiből azután felderíthető, hogy hogyan és mikor jöhettek létre, fejlődtek ki az egymással eredetük szerint rokonságban álló, de már önálló nyelvek. Mai tudásunk szerint az alapnyelvek az egyes népcsoportok elvándorlása, elszigetelődése következtében tagolódtak szét különálló nyelvcsaládokra, majd a népek további története során önálló nyelvekké. Az alapnyelv nem feltétlenül dokumentálható, tehát szerkezetei gyakran hipotetikusak – ezért beszélünk arról, hogy az összehasonlító módszerrel az alapnyelv (helyesebben annak valamekkora részlete) rekonstruálható.

3.4.3. A nyelvek rokonsága

Az előzőekben láttuk (2.5), hogy a nyelvi változás kérdése és a rokonsági viszonyok feltérképezése a XIX. századi nyelvészet középponti kérdése volt. Az ebben az időszakban kidolgozott összehasonlító módszer a történeti nyelvészet talán legsikeresebb vívmánya. Azt is említettük, hogy az összehasonlító vizsgálatok az óind irodalmi nyelv, a szanszkrit felfedezésével kezdődtek, és az első időkben az indoeurópai nyelvekre vonatkoztak. Ezek a vizsgálati eredmények nagy lendületet adtak a több ezer éves írott emlékekkel nem rendelkező nyelvek és nyelvcsaládok összefüggésének kutatásaihoz is. Például így találtak egyre több bizonyítékot a magyar nyelv finnugor, illetve tágabb körben uráli rokonságára.

A nyelvek rokonságának vizsgálata során számos más tudomány (a történelem, a régészet, a településtörténet, a folklorisztika, az antropológia, a paleontológia stb.) is értékes adalékokkal szolgálhat arról, hogy egy nép mikor, milyen területeken élt, illetve milyen életmódot folytatott. A nyelvészeti paleontológia például a növény- és állatföldrajzra támaszkodva keres a rokon nyelvekben hasonló vagy azonos állat és növényneveket, azt feltételezve, hogy ezek a szavak az őshazában való együttélés során keletkeztek az ott élő növények és állatok megnevezésére. Mindezek háttérinformációt nyújthatnak egy nyelv őstörténetéhez, azonban a nyelvek rokonságának bizonyítása kizárólag nyelvészeti eszközökkel lehetséges. Kálmán–Trón (2007, 119) szerint komoly nyelvtörténeti munka elképzelhetetlen földrajzi, genetikai, archeológiai és kultúrtörténeti bizonyítékok nélkül, mivel például kultúrtörténeti bizonyítékok kellenek ahhoz, hogy az etimológiákban rekonstruált hang- és jelentésváltozások alátámaszthatók legyenek, vagy az archeológiai leletek segíthetnek a nyelvváltozások kronologizálásában is.

3.4.3.1. A genetikai kapcsolat megállapítása

A rokonság megállapításának a következő feltételei vannak (ahhoz, hogy a vizsgált nyelvekről kijelenthessük, hogy egymás rokonai, ezeknek a feltételeknek együtt kell teljesülniük): (a) a szóban forgó nyelvekben kimutathatók rendszeres hangtani és jelentéstani megfelelések – más szavakkal: a hasonló jelentésű szavak hangalakja szabályos eltéréseket mutat; (b) egyeztethető nyelvtani elemeket és szerkezeteket is találhatunk.

Az uráli nyelvek rokonságát bizonyítja például az a vonásuk, hogy a páros testrészekre (*szem, fül, láb* stb.) egyes számmal utalhatnak (pl. *Fáj a fülem*, és általában kevésbé: *Fájnak a füleim*), és a számszavak után is egyes számú főneveket használnak (pl. *három kép*, és nem: **három képek*) – szemben például az indoeurópai nyelvekkel (Kenesei 2012, 220).

3.4.3.2. Szabályos hangmegfelelés

Két vagy több nyelv fonológiai rendszerének kisebb-nagyobb hasonlósága önmagában nem elégséges ezek rokonságának igazolására. A világ nyelveiben ugyanis a fonémarendszer viszonylag kevés számú elemből áll, ezért egymástól igen eltérő nyelvek fonémakészlete is meglepő hasonlóságokat mutathat. A fonémák és a fonémarendszer az idők során változ(hat)nak – ezek a változások azonban a nyelvekben általában nem egyformán zajlanak. Ugyanazon a nyelven belül az azonos hangtani helyzetben (például szó elején vagy végén, magánhangzók között stb.) levő hangok általában azonos módon változnak. Ezért a nyelvek korábbi együttélésének idejéből (a magyar nyelv esetében uráli, finnugor vagy ugor korból) származó szavak hangjai között felfedezhetők szabályos (rendszeres) egyezések és eltérések. Ez eredményezi a rokon nyelvek között kimutatható szabályos hangmegfelelése-

ket – ilyen egyezéseket bármely, egymással rokonságban lévő nyelvek között találhatunk. Ennek illusztrálására példaként megemlíjtjük, hogy a latin (szókezdő helyzetű) /p/ megfelelője az angolban és a németben mindig /f/: lat. *pater* 'apa' > ang. *father*, ném. *Vater*; lat. *pes, pedis* 'láb' > ang. *foot*, ném. *Fuss*; lat. *piscis* 'hal' > ang. *fish*, ném. *Fisch* stb.

3.4.3.3. Alapszókincs

A nyelvrokonságot általában alátámasztják az úgynevezett alapszókincsre vonatkozó vizsgálatok eredményei. Az alapszókincshez a nyelveknek az a 200 szóból álló csoportja tartozik, amelyek általános ismereteket (számok egytől tízig, alapvető meteorológiai jelenségek, legfontosabb állat- és növényfajok, testrészek, napi tevékenységek) neveznek meg, és amelyeket nem érintenek a nyelvekben egyébként kimutatható (pl. nyelvi kontaktus eredményeként bekövetkező) változások, így ezek alkalmasnak bizonyulnak az ősi szókészlet felmérésére. Alapfeltevésnek tekinthető, hogy ha ezeknek a szavaknak az alakjában az egyes nyelvekben egyezés vagy hasonlóság mutatható ki (figyelembe véve az egyes nyelvek közötti sajátos fonetikai eltéréseket), az egyezés (hasonlóság) egy közös eredeti alak létezésére utal, tehát ezeknek a nyelveknek közös előzménye volt. Ennek illusztrálására Berruto–Cerruti (2015, 227–228) alapján az alábbi tizenhárom, sorrendjében egymást véletlenszerűen követő nyelvet tartalmazó listát idézzük, amely a „kettő” és a „három” számok megnevezésére használt szavakat tartalmazza a példaként előforduló nyelvek szerint.

- (5)
- a. *zwei; drei;*
  - b. *doi; trei;*
  - c. *kaksi; kolme;*
  - d. *tvo; tre;*
  - e. *dos; tres;*
  - f. *kaks; kolm;*
  - g. *mbili; tatu;*
  - h. *due; tre;*
  - i. *bi; hiryr;*
  - j. *do; tîn;*
  - k. *two; three;*
  - l. *dva; tri;*
  - m. *deux; trois.*

A listában szereplő számpárok alaki hasonlóságuk alapján a következő módon csoportosíthatjuk: egy nagyobb csoportot alkotnak az *a., b., d., e., h., j., k., l., m.* alatt felsorolt alakok (9 db); két szópár egy kisebb csoportot alkot (*c., f.*); végül van még két olyan szópár, amelyek nem hasonlítanak egyetlen más párhoz sem (*g., i.*). Az első csoportot az indoeurópai családhoz tartozó nyelvek teszik ki (a felsorolás sorrendjében: német, román, svéd, spanyol (és katalán), olasz, hindi, angol, orosz, francia); a második csoportba az uráli nyelvcsalád finnugor ágához tartozó finn és észt szerepel; a két előző csoport egyikébe sem sorolható nyelvek a nigeri nyelvek bantu ágába tartozó szuahéli (*g.*) és a genetikusan besorolás szempontjából elszigeteltnek tekintett baszk (*i.*). Az első csoporton belül megfigyelhető még, hogy egyes nyelvek, például a *b., e., h., m.,* vagy az *a., d., k.* alatti nyelvek nagyobb hasonlóságot mutatnak, míg például az *l.* és *j.* alattiakra ez kevésbé jellemző, különösen a „három” megnevezésében. A hasonlóbbak közül a román, spanyol (és katalán), olasz, francia az újlatin ághoz, a német, svéd, angol a germán ághoz, az orosz a szláv ághoz, a hindi az

indo-áriushoz tartozik (a nyelvek nyelvcsaládok szerinti csoportosítását ld. a 3.5.1. fejezetben).

3.4.3.4. Nem genetikai kapcsolattal magyarázható egyezések

Lexikai elemek hasonlósága vagy egyezése bármely két nyelv között előfordulhat (ld. például a magyar *piac* és az ol. *piazza* [pjats:a] szavak) – ennek leggyakoribb oka a szókölcsönzés, ami valamiféle (kulturális, gazdasági stb. jellegű) kapcsolatra utal az átadó és a befogadó nyelv között, azonban ez a kapcsolat a magyar és az olasz nyelv vonatkozásában semmiképpen nem tekinthető genetikainak. A rövidebb, esetleg csak néhány hangból álló szavak esetében is nagy annak az esélye, hogy hasonló hangalakok – hasonló jelentéssel – meglegyenek több nyelvben is. Ezek közé sorolható például az általános emberi érzelmeket kifejező indulatszavak többsége, a gyermeknyelvi megnyilvánulások; az úgynevezett nemzetközi- vagy vándorszavak (például ang. *saint* és magyar *szent*) vagy – ahogy korábban már utaltunk rá (1.4.2) – a hangutánzó szavak. Az ilyen „egyezések” azonban teljes mértékben esetlegesek, vagyis szabályos hangmegfelelések kimutatására nem alkalmasak. A hangutánzó szavaknak sincs bizonyító ereje: ezek azért hasonlíthatnak egymásra, mivel jellemzően a külvilág valamilyen hangját vagy zörejét adják vissza az adott nyelv beszédhangjait felhasználva, azonban a hangváltozások nem ugyanúgy érintik őket, ahogyan a szókincs többi részét (ugyanis csak így maradhat meg a hang vagy zöreje és a szó hangzása közti hasonlóság).

3.4.3.5. Földrajzi szomszédság

Közös tulajdonságok felfedezhetők egymás szomszédságában élő nyelvekben, vagy a nyelvi érintkezés (kontaktus) során akár egy-egy nagyobb földrajzi térség (*area*) nyelvei között is kialakulhatnak közös tulajdonságok. Egy adott földrajzi térségben beszélt nyelvek kölcsönhatását, a nyelvi érintkezés folyamatait és eredményeit az areális nyelvészet vizsgálja.

A tartós kapcsolat hatása elsősorban a szókészletben lehet szembeötlő, de alaktani, mondattani, esetenként hangtani jellemzőkben is megnyilvánulhat. Az érintett nyelvek állhatnak rokonságban egymással, de tartozhatnak más nyelvcsaládokhoz is. A kölcsönhatás során hasonló vagy azonos alakok, rendszerbeli sajátosságok keletkeznek; a hatás lehet olyan szoros is, hogy a genetikai (rokon) kapcsolatokon is túlmenő egyezéseket mutat föl. Előfordul, hogy a földrajzilag szomszédos nyelvek olyan hasonlóságokat is mutatnak, amelyek korábban nem jellemezték őket, hanem minden bizonnyal együttesen alakították ki azokat. A nyelvi érintkezés során kialakuló hasonlóságok ugyanakkor szintén nem vehetők figyelembe a nyelvrokonság megállapításakor.

3.5. Nyelvcsaládok

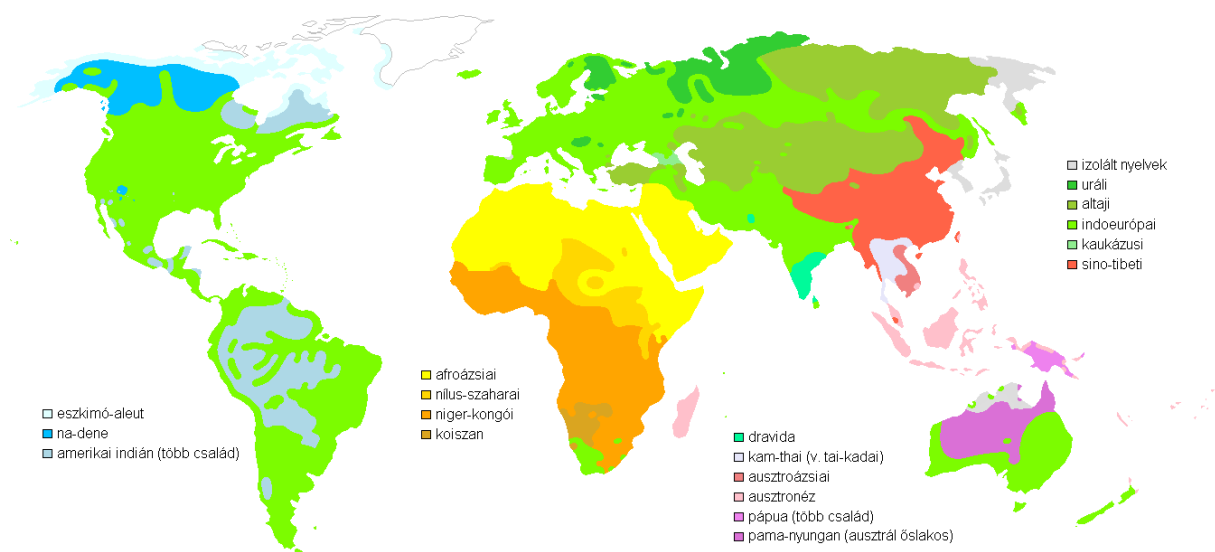
A csoportosítás alapjául a nyelvrokonságot tekintve, a világ történeti úton fejlődött természetes nyelveit általában tíz-húsz nagyobb, egymástól jól elkülöníthető egységbe, úgynevezett nagy családba sorolják (és ezeken kívül esnek az „elszigetelt” nyelvek). A családok számában megnyilvánuló eltérések a csoportosításnál figyelembe vett kritériumokra vezethetők vissza. Kenesei (2012, 218) felosztásában például külön családként szerepelnek a japán, a koreai vagy az andok-egyenlítői nyelvek, így itt huszonkilenc nagyobb nyelvcsalád szerepel, ezeken kívül említi az izolált nyelveket. A nagy családot különböző kisebb egységekre (ágak, csoportok, alcsoportok) oszlanak.

3.5.1. A világon beszélt nyelvek és nyelvcsaládok

Az alábbiakban (Berruto–Cerruti 2015 alapján) felsoroljuk a főbb nyelvcsaládokat, megjelöljük az egyes családokhoz tartozó nyelvek (megközelítő) számát, valamint zárójelben megnevezünk néhány, az adott családba sorolt nyelvet.

- (6)
- a. **indoeurópai**: kb. 140 nyelv (görög, orosz, német, angol, norvég, francia, olasz stb., részletesebben ld. 3.5.2);
  - b. **sémi-hámi** [afroázsiai]: kb. 240 nyelv (akkád, asszír, föníciai, héber, arám, arab, berber stb.);
  - c. **dravida**: 28 nyelv (tamil, kannada, malayalam, telugu stb.);
  - d. **sino-tibeti**: kb. 300 nyelv (kínai, tibeti, burmai, thai stb.);
  - e. **uráli**: 24 nyelv (finn, magyar, észt, hanti, szamojéd stb.);
  - f. **altaji**: 63 nyelv (török, mongol, mandzsu, tunguz stb.);
  - g. **kaukázusi**: 38 nyelv (abház, cserkesz, avar, grúz stb.);
  - h. **paleoszibériai**: kb. 15 nyelv (csukcs, kamcsadal stb.);
  - i. **ausztróázsiai**: kb. 150 nyelv (vietnámi, khmer, kambodzsai stb.);
  - j. **ausztronéz**: kb. 1000 nyelv (tagalog, maori, hawaii, tahiti stb.);
  - k. **ausztráliai**: kb. 200 nyelv [közülük több kihaltfélben] (dyirbal, warlpiri stb.);
  - l. **pápuai**: kb. 730 nyelv (enga, iatmul stb.);
  - m. **nilus-szaharai**: kb. 140 nyelv (nubiai, dinka, kanuri stb.);
  - n. **niger-kongói**: kb. 1060 nyelv (szuahéli, zulu, lingala, kikongó, ruanda; yoruba, ewe stb.);
  - o. **koiszan** [busman-hottentotta]: kb. 30 nyelv (nama, sandawe stb.);
  - p. **amerindián**: kb. 610 nyelv (inuit, grönlandi, aleutin stb.; hopi, azték stb.; karibi, kecsua stb.);
  - q. **kam-thai**: kb. 60 nyelv (tajlandi, laoszi stb.);
  - r. [önálló nyelvek] koreai; japán; baszk stb.

- (7) A nyelvcsaládok területi megoszlása (www1):

3.5.1.1. A világ nyelvei a beszélők száma alapján

Az egyes nyelvcsaládokba tartozó nyelvek számában mutatkozó eltéréseken kívül az anyanyelvi beszélők számát vizsgálva szintén hatalmas különbségek tapasztalhatók a világon ismert nyelvek között. Az alábbi táblázatban az *Ethnologue* (Eberhard *et al.* 2019) 2019-es adatait ([www2](#)) közöljük az anyanyelvi beszélők száma alapján felállított sorrend első huszonkét helyen álló nyelvét, megjelölve a beszélők becsült számát (millió fő), valamint a 2009-es értékekhez ([www3](#)) képest bekövetkezett változás százalékban kifejezett értékét (a listában szereplő újlatin nyelvekre vonatkozó adatokat félkövéren kiemelve).

(8) A világ nyelvei az anyanyelvi beszélők száma alapján ([www2](#) és [www3](#) nyomán):

	Nyelv	Beszélők száma (millió fő, 2019)	Változás mértéke (2009-hez képest)
1.	mandarin (Kína)	918	+8,6%
2.	spanyol	460	+39,8%
3.	angol	379	+15,5%
4.	hindi	341	+87,4%
5.	bengáli	228	+25,9%
6.	portugál	221	+24,2%
7.	orosz	154	+6,9%
8.	japán	128	+4,9%
9.	nyugati pandzsábi	92,7	+48%
10.	maráthi (India)	83,1	+22%
11.	telugu (India)	82	+17,5%
12.	jávai	82	-3%
13.	wu (Kína)	81,4	+5,4%
14.	török	79,4	+56,3%
15.	koreai	77,3	+16,7%
16.	francia	77,2	+13,9%
17.	német	76	-15,8%
18.	vietnámi	75,9	+10,6%
19.	tamil (India)	75	+14,2%
20.	kantoni (Kína)	73,1	+31,7%
21.	urdu	68,6	+13,2%
22.	olasz	64,8	+5%

A táblázat negyedik (utolsó) oszlopának adatai alapján a spanyol (+39,8%) és portugál (+24,2%) anyanyelvi beszélők számának kiugró növekedését figyelhetjük meg.

Becslések szerint a teljes népesség több, mint 88%-ának anyanyelve a 200 leggyakrabban beszélt nyelv egyike, és több, mint felének anyanyelve a 23 leggyakrabban beszélt nyelv valamelyike, miközben a nyelvek kb. 40%-a veszélyeztetett (Eberhard *et al.* 2019).

3.5.1.2. Földrajzi eloszlás

A világ nyelveinek globális eloszlása nem egyenletes: az *Ethnologue* szerint (Eberhard *et al.* 2019) csak a nyelvek mindössze 4%-át beszélik Európában, zömüknek Ázsia (32%) és a csendes-óceáni térség (19%) a hazája. Afrikában a világ nyelveinek mintegy 30%-át, Amerikában 15%-át beszélik. A statisztikai adatokat folytatva, a legtöbbször a trópusi országokban, Nyugat-Afrikában, a Kongó-medencében, Dél-Indiában, Délkelet-Ázsiában, az indonéz szigetvilágban, Új-Guineában és Óceániában beszélik. E térségek 17

országában, mely a Föld egészének csupán 9%-a, s ahol a Föld összlakosságának mindössze 27%-a él, található a nyelvek 60%-a, azaz kb. 4000 nyelv.

Egyes országokban különösen nagy felaprózódás figyelhető meg az adott területen beszélt nyelvek számát tekintve. Becslések szerint Pápua Új-Guinea területén kb. 860 nyelvet beszélnek; Indonéziában a nyelvek száma 670, Nigériában 430, Indiában 380, Kamerunban 270, Ausztráliában 250, Mexikóban 240, Braziliában és a Kongói Demokratikus Köztársaságban egyaránt 210 (Berruto–Cerruti 2015, 234). Igen izgalmasnak mutatkozik az afrikai Kamerun esete: a korábban francia és angol gyarmati terület 1960 óta önálló állam; 475 ezer négyzetkilométernyi területén kb. 18 millióan élnek (2009-es adat alapján). Hivatalos nyelvei az angol és a francia; 14 népcsoport nyelve nemzeti védelem alatt áll, a rádiók 22 nyelven közvetítenek műsorokat; az országban 9 közvetítő nyelvet tartanak számon, ezek közé tartozik északon az arab, valamint az ország nyugati részén beszélt afrikai-angol pidzsin, a WAPE (*West African Pidgin English*).

3.5.1.3. Közvetítőnyelv, keveréknyelv, mesterséges nyelv

A világ számos országában használnak úgynevezett **közvetítőnyelvet** (*lingua franca*), amely eltérő anyanyelvű csoportok, közösségek vagy országok egymás közti kommunikációjának elősegítésére szolgál. A közvetítőnyelv lehet élő vagy már holt nyelv, természetes vagy ebből a célból létrehozott mesterséges, illetve keveréknyelv (pidzsin vagy kreol). A középkorban, de még az újkorban is, ilyen közvetítő szerepet töltött be a latin; ugyanezt a szerepet tölti be ma a klasszikus arab nyelv az arab országokban, vagy számos területen az angol. A **pidzsin** (vagy *pidgin*) és a **kreol** nyelvek olyan közvetítő szerepű **keveréknyelvek**, amelyek két vagy több nyelv ötvöződéséből jönnek létre, és amelynek alapjául egy nagyobb tekintélyű nyelv (rendszerint a volt gyarmatosítóké) és a helyi nyelvek szolgálnak. Kezdetleges formáik általában soknemzetiségű (soknyelvű) csoportok alkalmi együttélésekor alakulnak ki (például tengeri kikötőkben). Jellemzően az izoláló típusú nyelvekhez hasonló, igen egyszerű alaktannal és korlátozott szókészlettel rendelkeznek. Sokan úgy vélik, hogy a pidzsinnek

a természetes nyelvek kreatív adaptációi, sajátos szerkezettel és szabályokkal. [...] A legpregnansabb példái annak, hogy a társadalom saját céljaira hozza létre és alakítja a nyelvet, ahogy az emberek a változó társadalmi körülményekhez alkalmazkodnak (Crystal 1998, 418).

A pidzsin nyelv és a kreol nyelv közötti alapvető különbség, hogy míg az előbbi mindig csak közvetítő jellegű marad (tehát nem válik a lakosok kizárólagos anyanyelvévé), addig a kreol nyelv a hosszas együttélés következtében teljesebb nyelvi rendszerré fejlődik, és a lakosság egy részének vagy egészének az anyanyelvévé válik (**kreolizálódik**).

A nemzetközi kommunikációt segítésére **mesterségesen létrehozott** közvetítő nyelvek egyik példája az **eszperantó**. Megalkotója, Lazar Zamenhof (1859–1917) lengyel orvos és filológus célja az volt, hogy egy könnyen megtanulható és politikailag semleges nyelvet hozzon létre, amely „meghaladja” a nemzetkultúrák határait, és előmozdítja a békét és a nemzetközi megértést az emberek között. Zamenhof 1887-ben megjelent *Doktoro Esperanto* 'reménykedő orvos' című könyvében adta első leírását – azóta a világ minden táján elterjedt; kb. tizenöt-húszmillióan beszélnek, néhány százan anyanyelvként is. Az eszperantónak nagy fordítási és saját irodalma van. Szókincse többségében nyugat-európai (indoeurópai nyelvcsaládhoz tartozó) nyelvekből származik, nyelvtana erős szláv hatást mutat. Alaktana inkább az agglutináló nyelvekére hasonlít.

3.5.2. Az európai nyelvek

Az Európában beszélt nyelveket hagyományosan öt nyelvcsaládba tartozónak tekintjük. Az alábbiakban felsoroljuk és vázlatosan bemutatjuk az egyes nyelvcsaládokhoz tartozó, Európában beszélt (főbb) nyelveket (Berruto–Cerruti 2015, 234–238 nyomán), megjelölve a legfontosabb országokat, ahol megtalálhatók, és anyanyelvi (L1) beszélők hozzávetőleges számát az adott ország(ok)ban (Eberhard *et al.* 2019), valamint morfológiai és szintaktikai sajátosságaik alapján tipológiai hovatartozásukat (ld. 3.3). Az összesítés ezzel alkalmat nyújt az egyes nyelvcsaládok csoportjaihoz sorolt európai nyelvek főbb tipológiai jegyeinek összevetésére is.

(9) Az indoeurópai nyelvcsalád Európában beszélt nyelvei:

Ág	Név	Terület	Beszélők száma (2019)	Tipológiai besorolás	
kelta	ír gael	Írország, Észak-Írország	170 300	flektáló	VSO
	skót gael	Skócia	60 150	flektáló	VSO
	walesi	Wales	573 050	flektáló	VSO
	breton	Franciaország	206 000	flektáló	SVO
germán	dán	Dánia	5 460 000	flektáló	SVO
	svéd	Svédország	9 150 000	flektáló	SVO
	norvég	Norvégia	5 190 000	flektáló	SVO
	izlandi	Izland	300 000	flektáló	SVO
	német	Németország, Ausztria stb.	76 090 520	flektáló	SVO/SOV
	holland	Hollandia	16 000 000	flektáló	SVO
	angol	Egyesült Királyság	56 600 000	flektáló	SVO
újlatin	portugál	Portugália	9 900 000	flektáló	SVO
	gallego	Spanyolország	2 320 000	flektáló	SVO
	spanyol	Spanyolország	42 700 000	flektáló	SVO
	katalán	Spanyolország, Franciaország	3 836 000	flektáló	SVO
	francia	Franciaország, Vallónia, Svájc, Monaco	66 490 000	flektáló	SVO
	olasz	Olaszország, San Marino, Vatikánvárosi Állam	59 690 000	flektáló	SVO
	román	Románia	18 700 000	flektáló	SVO
balti	litván	Litvánia	2 670 000	flektáló	SVO
	lett	Lettország	1 410 000	flektáló	SVO
szláv	lengyel	Lengyelország	36 500 000	flektáló	SVO
	cseh	Csehország	10 400 000	flektáló	SVO
	szlovák	Szlovákia	4 770 000	flektáló	SVO
	oroszl	Oroszország	119 000 000	flektáló	SVO
	ukrán	Ukrajna	25 000 000	flektáló	SVO
	belaruszl	Fehéroroszország	2 230 000	flektáló	SVO
	szlovén	Szlovénia	1 920 000	flektáló	SVO
	szerb-horvát	Szerbia, Horváto., Bosznia-H., Montenegró	17 145 000	flektáló	SVO
	bolgár	Bulgária	6 840 000	flektáló	SVO
	macedón	Macedónia	1 380 000	flektáló	SVO
indoiráni	északi kurd	Törökország	8 150 000	agglutináló	SOV
	romani (cigány)	Románia, Bulgária, Magyarország, Szlovákia stb.	1 340 800	agglutináló	SOV
görög	görög	Görögország, Ciprus	11 800 000	flektáló	SVO
albán	albán	Albánia	5 870 000	flektáló	SVO
örmény	örmény	Törökország	61 000	flektáló	SOV

(10) Az afroázsiai nyelvcsalád Európában beszélt nyelve:

Ág	Név	Terület	Beszélők száma	Tipológiai besorolás	
sémi	máltai	Málta	403 000	belső flexió ¹¹	SVO

(11) Az uráli nyelvcsalád Európában beszélt nyelvei:

Ág	Név	Terület	Beszélők száma	Tipológiai besorolás	
finnugor	magyar	Magyarország	9 780 000	agglutináló	SOV/SVO
	finn	Finnország	5 200 000	agglutináló	SVO
	észti	Észtország	1 251 770	flektáló	SVO

(12) A török nyelvcsalád Európában beszélt nyelvei:

Ág	Név	Terület	Beszélők száma	Tipológiai besorolás	
török	török	Törökország, Ciprus	75 200 000	agglutináló	SOV
uráli	tatár	Oroszország	4 280 000	agglutináló	SOV

(13) A kaukázusi nyelvcsalád Európában beszélt nyelve:

Ág	Név	Terület	Beszélők száma	Tipológiai besorolás	
kartvéli	grúz	Grúzia	3 380 000	agglutináló	SOV

(14) Genetikailag elszigetelt nyelv Európában (Berruto–Cerruti 2015, 238):

Ág	Név	Terület	Beszélők száma	Tipológiai besorolás	
—	baszk	Baszkföld (Spanyolország, Franciaország)	537 000	agglutináló	SOV

3.5.3. Az újlatin nyelvek

Az újlatin nyelvek Európa legnépesebb és egyik legfontosabb nyelvcsaládjának, az indoeurópai nyelvcsaládnak markáns csoportját alkotják. Csoportosításukra általában már a téma megközelítésének kezdetétől többféle – például a nyelvi jellemzők mellett kulturális, politikai szempontoknak is teret engedő – kritériumok figyelembevétele mellett került sor (erről bővebben ld. a 6.1. fejezetben). Besorolásuk a leggyakrabban földrajzi szempontok alapján történik, ami lehetőséget biztosít arra is, hogy tekintettel legyünk a korábban az adott

11 A belső flexió (intreflexió) jellegzetes jegye a flektáló típusnak: a tő belső változtatását eredményezi, amely így kifejezi a tőjelentésen túl a nyelvtani viszonyt is. Jellemző a sémi-hámi nyelvekre (arab, héber stb.), de előfordul több más indoeurópai nyelvben is, első helyen egyes névszók és igék paradigmáiban, például a német egyes sz. ~ többes sz. főnévi oppozícióban (*Mutter* 'anya' ~ *Mütter*), jelen ~ múlt oppozícióban (*wir singen* 'énekelünk' ~ *wir sangen* 'énekelünk').

területeken élő népek nyelvének hatásaival (szubsztrátum-hatás), vagy a nyelvi érintkezés következményeként kialakuló jellemzőkkel. Ennek megfelelően beszélünk az iberoromán, a galloromán, az itáloromán, a rétoromán és a balkáni román csoportokat alkotó nyelvekről és dialektusokról. Egyértelmű felsorolásuk azonban annak függvényében alakul, hogy milyen kritériumok szerint és hol húzzuk meg a határt egy nyelv és egy nyelv egyéni vonásokkal rendelkező dialektusa között. Az ún. rétoromán (v. rumatsch, romontsch, rumauntsch; romancio; romanche) dialektuscsoport megnevezése a római Rhaetia tartomány nevére utal vissza; a csoporthoz tartozik a ladin, a friuli, valamint a svájci Graubünden (ol. Grigioni) kantonban található Engadin-völgyben beszélt retico vagy *grisón*.

Az újlatin nyelvek csoportját alkotják (Keletről Nyugat felé haladó sorrendben): a román, a (XIX. század végén kihalt) dalmát, a rétoromán, a szárd, az olasz, a provanszál (vagy okcitan), a frankoprovenszál, a francia, a katalán, a spanyol, a gallego (vagy galego vagy galíciai) és a portugál. A felsoroltak közül államnyelvek a portugál, a spanyol, a francia, az olasz, és a román; ezek egyben az Európai Unió hivatalos nyelvei is, a spanyol és a francia az ENSZ hivatalos nyelvei közé tartoznak. Önállónak számít (de nem államnyelv) a katalán, a provanszál és a szárd; egyesek szerint ilyen a ladin, a friuli is – de ettől a ponttól kezdődően már megoszlanak a vélemények. Spanyolországban a megfelelő autonóm tartományokban a katalán és a gallego a spanyol mellett hivatalos nyelvként használatos.

Kialakulásuk és fejlődésük különböző módon történt (az első népnyelven írt írásos dokumentum, *Les Serments de Strasbourg* 'Strasbourgi eskü' (842) alapján feltételezhető, hogy legkorábban a francia vált önállóvá). Ennek következtében különböző mértékben távolodtak el a latintól, és egymástól lényegesen különböző nyelvekké alakultak (az egyes nyelvek szinkrón leírását ld. a 6.2. fejezetben, a nyelvek összehasonlító vizsgálatát a 7., 8., 9. és 10. fejezetek tárgyalják). Itt most csak annyit említünk meg, hogy tipológiai szempontból egységes csoportot alkotnak, bár szinte mindegyik nyelv rendelkezik csak rá jellemző sajátossággal.

A világ nyelvei között elfoglalt helyük több tekintetben meghatározó; például a fenti (8)-as táblázat (3.5.1.1) adataiból világosan kitűnik, hogy a spanyol a világ nyelvei között a második helyet foglalja el, és a portugál is a hatodik helyen áll (de a francia és az olasz is megtalálható az első huszonnégy nyelv között), valamint hogy e nyelvek használóinak száma dinamikus emelkedést mutat. Történeti szempontból, a latin folyamatosságát is biztosító kultúráközvetítő funkciójukon túlmenően, az újlatin nyelvek kivételes helyzetét emeljük ki, hiszen vizsgálatuk során adatok tömegére támaszkodva tudjuk nyomon követni az alapnyelv fejlődését, szétbomlását, ezért a romanisztika részletesebb választ képes találni sok olyan elméleti kérdésre, amelyre más (akár az indoeurópai csoporton belüli) nyelvcsaládok ránk maradt anyaga alapján igen nehezen lehetne feleletet adni (Herman 1966, 16).

Ajánlott szakirodalom:

Berruto–Cerruti (2015), Crystal (1998), Herman (1966), Kálmán–Trón (2007), Kenesei (2012).

4. Latin, vulgáris latin

4.1. Latin

A latin az **indoeurópai nyelvcsalád** itáliai ágához tartozó nyelv, melyet eredetileg az ókori Itália Latium nevű vidékén beszéltek a Kr. e.-i I. évezredben ott letelepedett latin törzsek. Legjelentősebb településük a Kr. e. VI. sz.-tól kezdve Róma volt, mely kezdetben még etruszk befolyás alatt állt, de lassanként megszilárdítva hatalmát leigázta a környező népeket, és a Kr. e. III. századra Itália urává vált, majd hatalmas birodalmat épített ki, melynek során nyelve is elterjedt (Fodor 2000, 824).

A latint már a Kr. e. III. sz.-tól ismerjük a feliratos hagyományok alapján, de a Kr. e. I. sz. második felétől a Kr. u. I. sz. első feléig beszélünk a latin nyelv **klasszikus koráról**, mikor is kialakultak az irodalmi latin nyelv szabályai, melyek sokáig befolyásolták az írott nyelvet. Ez a szabályozott, **sztenderdizált** latin nyelv lett a Római Birodalom hivatalos nyelve, egyben a közvetítő, az irodalmi, tudományos és a közigazgatásban használt nyelv. A Birodalom bomlásának eredményeként a Kr. u. III. sz.-tól a latin lényeges változásokat mutat, ezért ettől az időtől fogva **kései latinnak** is nevezik. A kései latinból a VI-VIII sz. körül kialakultak az **újlatin nyelvek**, így a középkorban a latin **tanult nyelvként** maradt fenn.

A latin belső szerkezetének megváltozásával, az anyanyelvi beszélők kihalásával és az érthetőség megszűnésével a latin holt nyelv lett, de sokáig a tudományok, a jog és az egyház nyelve maradt. A mai napig tanítják és tanulják a gimnáziumokban és egyetemeken, a római katolikus egyház és a Vatikán hivatalos nyelve, de használják a jogi szövegekben, élőlények rendszertani megnevezésére és az orvosi terminológiában is.

4.1.1. Romanizáció

A **Római Birodalom** által megszállt területeken a meghódított népek átvették a rómaiak kultúráját, életvitelét és nyelvét a latint is, ezáltal az *Imperium Romanum* nagymértékű hatást gyakorolt az általa elfoglalt területek civilizációjára, vallására, művészetére és politikai fejlődésére is. Legnagyobb kiterjedését Traianus (98-117) alatt érte el, de a hódítások már a Kr. e.-i III. sz.-ban megkezdődtek, mikor Róma uralma alá vonta az egész Itáliai-félszigetet, Sziciliát, Szardíniát és Korzikát.

A Kr. e. II. sz.-ban zajlott az Ibériai-félsziget (**Hispania**), a Balkán nyugati területeinek, Görögországnak, Észak-Afrikának (**Africa, Mauretania**), Kis-Ázsia és a Közel-Kelet egy részének meghódítása. Az évezred végeztével a birodalom fennhatósága alá került Gallia déli része (**Gallia Narbonensis**).

A Kr. e. I. sz.-ban Róma meghódította a mai Franciaország és Belgium egész területét (**Gallia és Belgica**), Egyiptomot (**Aegyptus**), és a mai Svájc és Ausztria egy részét (**Raetia és Noricum**).

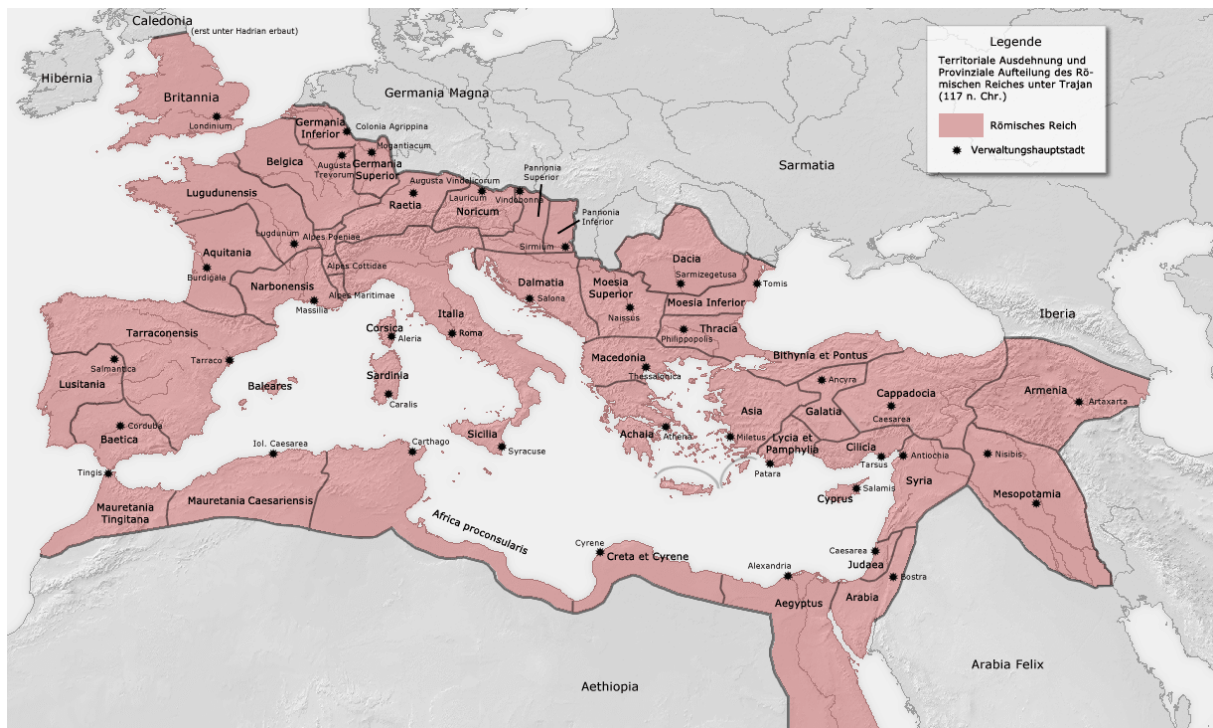
A Kr. u. I. sz.-ban lett a birodalom része Magyarország területéből a Dunántúl, valamint Szlovénia és Horvátország egyes területei (**Pannonia**), illetve Anglia déli fele (**Britannia**).

Traianus hódította meg **Daciát**, így került a birodalomhoz a mai Románia jelentős része.

A rómaiak hatalma szép fokozatosan terjedt ki először az Itáliai-félszigetre, majd a Földközi-tenger egész medencéjére, ezzel együtt a latin nyelv, melyet kezdetben csak Róma környékén beszéltek, elterjedt a birodalom összes provinciájában. A **nyelvi romanizáció**, a **latinizáció** természetesen lassabban zajlott, mint maga a hódítás, és sok helyen nem is ment teljesen végbe. A magashegyi vidékeken, illetve a kereskedelmi és kulturális központoktól,

útvonalaktól távol eső területeken a latin átvétele lassabban zajlott, vagy akár meg sem valósult. Az elfoglalt területeken az őslakosság általában praktikus okokból kifolyólag szép lassan átvette a latint, de ez a folyamat feltételez egy olyan időszakot is, amikor a latin **kétnyelvűségben** volt jelen, hiszen az őslakosok egyszerre beszélték saját nyelvüket és a latint is. Hogy az őshonos nyelvek véglegesen mikor tűntek el (ha egyáltalán eltűntek), azzal kapcsolatban nem mindig pontosak az információink, hiszen sok őshonos nyelv nem rendelkezett írásbeliséggel (Herman 2001, 19). Fontos megemlíteni, hogy a birodalom délkeleti provinciáiban a latin sosem tudta igazán kiszorítani a **görögöt**, amely anyanyelvként, vagy közvetítő nyelvként volt jelen a régióban. Mindettől függetlenül a birodalom nagy részén a latin meggyökeresedett, és általánosan használt nyelv lett.

(1) A Római Birodalom provinciái Traianus császár alatt (98–117) (www4):

4.1.2. Romania, romanisztika

Az egykori Római Birodalomhoz tartozó területeket, ahol ma valamilyen újlatin nyelvet beszélnek **Romania**-nak nevezzük. A *Romania* elnevezés a **romanus** 'római' melléknévből származtatható, de a hódításoknak köszönhetően a birodalom legperiférikusabb területén élők is **romani**, azaz rómaiak lettek. Az V. sz.-ra a *romanus* melléknévet már mindazokra használták, akik a Római Birodalom bármely területén éltek, és latinul beszéltek (Munteanu 2005, 21), a birodalom bukása után pedig a megnevezés elvesztette etnikai és/vagy politikai tartalmát, és csak **kulturális** és **nyelvi** jelentést hordozott (Vidos 1968, 166). Tehát eredetileg *Romaniának* tekinthető az összes terület, mely a birodalomhoz tartozott annak legnagyobb kiterjedése idején, és ahol a latin volt a hivatalos nyelv. Az újlatin/román nyelvek a beszélt, vulgáris latinból fejlődtek ki, folyamatos változásokon mentek keresztül, míg végül teljesen elkülönöztek az eredeti latintól. A **romanisztika**, mint tudományág az összes létező és már kihalt újlatin/román nyelvet tanulmányozza, összehasonlítja őket, és

mind szinkrón, mind diakrón szempontból vizsgálja azok diatópikus (földrajzi), dialektális (nyelvjárási), diafázikus (szituatív) és diasztrátikus (társadalmi, szociokulturális) variánsait.

4.1.2.1. *Romania Submersa*

Romania submersa-nak nevezzük azokat a területeket, ahol a romanizáció és a latin implantációja nem volt kellően erős ahhoz, hogy később egy újlatin nyelv kifejlődésére adjon lehetőséget, illetve az esetlegesen kialakuló újlatin nyelvet eltörölték a későbbi népvándorlások és hódítások. Észak-Afrikában az arab, míg Európa egyes területein (pl. Germania, Pannonia stb.) a germán, illetve szláv nyelvek szorították ki a latint. A *Romania Submersa* Tagliavini (1993) terminológiájában *Romania Perduta* néven szerepel.

4.1.2.2. *Romania Nova*

Egyes újlatin nyelvek, mint pl. a spanyol, a portugál, a francia a XV-XVI. sz.-ban kezdődő nagy földrajzi felfedezések során elterjedtek a **gyarmatosított** területeken. Ezen országok kultúrája és nyelve új területeket hódított meg, melyeket *Romania Nova* elnevezéssel illetünk. A portugál felfedezésekkel a portugál nyelv elterjedt Madeirán, az Azorszigeteken, Brazíliában, és Afrika egyes országaiban is (Mozambik, Angola). A spanyolt ma csaknem az egész amerikai kontinensen beszélik, 500 millió beszélőjével a világ második legtöbb anyanyelvű beszélővel rendelkező nyelve. A francia hivatalos nyelv Kanadában, az óceániai Vanuatuban és számos afrikai országban.

4.1.2.3. *A Romania kulturális és nyelvi egysége*

A Római Birodalom önmagában sosem volt teljesen egységes, homogén, hiszen különböző népek, törzsek, fajok alkották, amelyeknek nem volt közös, „proto-római” eredete. A mai „latin” népek azon **heterogén** népek és csoportok leszármazottai, akik vagy közvetlenül (pl. ibérek, gallok, dákok stb.), vették át a latint, vagy már egy újlatin nyelven keresztül „latinizálódtak” (pl. amerikai indián népek, filippínók stb.). A latin világot a mai napig összeköti az a tény, hogy olyan nyelvet beszél, mely az ókori Róma lakóinak nyelvéből származik. A franciákban, spanyolokban, olaszokban, portugálokban, románokban stb. él az a tudat, hogy egy közös nagy családhoz tartoznak, hasonló a mentalitásuk, hasonlóak a szokásaik, hagyományaik, életmódjuk, és viselkedési normáik, és gondolkodásmódjuk is sokban egyezik. Természetesen vannak különbségek köztük, de ezek „csak” gazdagítják a meglévő kulturális és lelki egységet (Munteanu 2005, 27). Munteanu szerint ennek az egységnek egyik leghitelesebb nyelvi megtestesítői és képviselői a **szólások** és **közmondások**, hiszen ezek a mindennapi élet és tapasztalatok alapján születtek, így tükrözik azt az egységet, melyben ezek a népek éltek. Sok állandósult szókapcsolat és mondás megegyezik az újlatin nyelvekben, mi több felszíni és mélyszerkezetük is azonos, ami azt mutatja, hogy a „latinok” egy társadalmi, kulturális, lelki közösséghez tartoznak. Példaként álljon itt egy illusztráció, mely azokat bírálja, akik szóban ígéretnek, de ígéretüket sosem teljesítik: rom. *Limba lunga, mâna scurta*; ol. *Lunga lingua, corta mano*; fr. *Langue longue, courte main*; sp. *Lengua larga, mano corta*; port. *Língua longa, mão curta* (Munteanu 2005, 29).

4.2. Vulgáris latin

A latinnak nemcsak történeti, hanem **szociolingvisztikai** változatai is voltak. A *sermo urbanus* (városi beszéd) volt az a változat, melyet a klasszikus irodalomban is használtak, de a Kr. u II. századtól már számos beszédváltozatot tartottak számon: a *sermo vulgaris* vonatkozott a köznyelvre (mindenkiére) (Wright 1989, 89), a *sermo cotidianus* a műveltebb rétegek köznyelve, a *sermo plebeius* az átlagbeszélők változata volt, de találkozhatunk a *sermo usualis* vagy *sermo rusticus* kifejezéssel is, mely gyakorlatilag ugyanerre a változatra utal.

A „**vulgáris latin**” kifejezés a XIX. század második felétől kezdett egyre használatosabb lenni nyelvész körökben, többek között Friedrich **Diez** munkásságának köszönhetően (őt tartjuk a romanisztika atyjának), és annak köszönhetően is, hogy Hugo **Schuchardt** *Der Vokalismus des Vulgärlateins* (Lipcse, 1866) című művében így nevezte a latin azon változatát, mely különbözött a klasszikus, irodalomban alkalmazott latintól, és elsősorban a beszédben volt használatos. Schuchardt a megfogalmazásban a régóta létező *vulgaris sermo* kifejezésre támaszkodott, hiszen ezt a formulát már Ciceró is használta. Az újlatin nyelvek összehasonlító tanulmányozásával a XIX. századtól egyre világosabb lett, hogy a román nyelvek kiindulópontja nem a klasszikus latin, hanem annak beszélt változata, legalábbis erre engedtek következtetni a XVII. századtól folyamatosan kiadott késői latin szövegek, feliratgyűjtemények és maguk az újlatin nyelvek is.

A vulgáris latin kifejezés definíciója az idők során változott. Kezdetben szinte két teljesen különböző változatnak tekintették az irodalmi és a vulgáris latint, a XX. századra azonban körvonalazódott egy nagyjából mindenki által elfogadott értelmezés: a vulgáris latin a kevésbé iskolázott, az irodalmi normákat nem, vagy csak alig követő rétegek által beszélt latin volt, melyet számos innováció és újító tendencia jellemzett (Herman 2001, 14). A vulgáris latinból alakultak ki az újlatin/román nyelvek. A vulgáris latin pontos leírása nem könnyű feladat, hiszen **beszélt** változatról lévén szó, nincsenek pontosan körülhatárolt nyelvtani szabályai.

Mikortól lehet vulgáris latinról beszélni? Mivel a vulgáris latin meghatározásának egyik fontos eleme, hogy az irodalmi normákat kevésbé tisztelő változat, ahhoz, hogy beszélni tudjunk róla, léteznie kellett már egy irodalmi változatnak is, ez pedig a Köztársaság utolsó századaira tehető. Ugyanakkor számottevő, értékes információ a vulgáris latinról „csak” a **Kr. u. I. sz.-tól** áll rendelkezésünkre, ezért általában erre az időszakra datáljuk (Herman 2001, 14).

Meddig beszélhetünk vulgáris latinról? Amíg a latin élő nyelv, addig létezik beszélt változata, a vulgáris latin is. Egy nyelv akkor **élő**, ha beszélői spontán módon természetes közegben tanulják meg, és az élet minden területén anyanyelvként használják. Amikor ez már nem teljesül, a nyelv is **kihal**. A latin esetében azonban nincs könnyű dolgunk annak megállapításában, hogy ez mikor is történhetett. A IV-V. sz.-ban a rendelkezésünkre álló információk alapján az írott latin szinte teljesen elszakadt a beszélt változattól (pl. újítások a magánhangzórendszerben, mássalhangzók változásai, a főnévragozás eltűnése stb.), ugyanakkor a birodalom lakosainak kollektív tudatában az a meggyőződés élt, hogy latinul beszélnek, még akkor is, ha az írás és beszéd eltávolodott egymástól. Herman (2001, 133) szerint a latin nyelv szerkezeti átalakulása a III-IV. sz.-ban kezdődött és a **VIII. sz.-ra** alakult át **újlatin** nyelvi szerkezetekké.

A vulgáris latin tanulmányozásánál figyelembe kell vennünk, hogy az írott és beszélt latin között sosem tátongott áthidalhatatlan szakadék, ráadásul a beszélt nyelv egyes vonásai időnként betüremkedtek az írott nyelvbe is, legalábbis erről árulkodnak a kései szövegekben található **vulgarizmusok**. A beszélt nyelv a különböző időszakokban különböző lehetett, és a különböző társadalmi és etnikai csoportok is más-más változatot beszélhettek. A városokban élő műveltebb rétegek valószínűleg igyekeztek betartani az

irodalmi latin normáit (írásban és beszédben egyaránt), és bár a lakosság nagyobb része tisztában sem volt velük, a különböző változatok nem lehettek túlon túl eltérőek.

4.2.1. A vulgáris latin forrásai

A ránk maradt gazdag dokumentáció elsősorban a klasszikus, irodalmi nyelvet tükrözi, mivel írásban a beszélők igyekeztek (amennyire tudtak) a nyelv szabályaihoz tartani magukat. Ezért első körben mondhatjuk azt is, hogy mivel a vulgáris latin a beszélt köznyelv volt, nem rendelkezünk vulgáris latin nyelven írt dokumentumokkal, hiszen a vulgáris latin lényege, hogy beszélt változat volt. Ugyanakkor vannak olyan feliratok, kézikönyvek, egyes foglalkozásokra vonatkozó leírások, ismertető, melyek eltérnek a szabályozott irodalmi nyelvtől, és a beszélt nyelv számos vonását tükrözik. Ugyanígy, a Birodalomban gyorsan terjedő keresztény hitet közérthető nyelven hirdető írások is fontos információkat tartalmaznak a romanisták számára (Fodor 2000, 825).

4.2.1.1. *Corpus Inscriptionum Latinarum* (CIL)

Német filológusok kezdték meg a Római Birodalom területén található feliratok összegyűjtését. A CIL egy

1862-ben Theodor Mommsen szerkesztésében indított, s attól kezdve máig élő, nagyszabású, I–XVII-ig terjedő számozású kötetből, számos *pars*-ból és *fasciculus*-ból álló kiadványsorozat. Arra vállalkozott, hogy az addig ismertté vált (tehát mind a fennmaradt, mind az elveszett, de eltűnése előtt lejegyzett szövegű) latin nyelvű feliratok szövegét egybegyűjtse, és részben provinciánkénti, részben tematikus elrendezésben, a tudomány számára használható formában, megfelelő kritikai apparátussal és kiegészítő információkkal közölje. Minden felirat azonosító sorszámával rendelkezik, a szerkesztők megadják a pontos lelőhelyét, az őrzésének helyét, a felirat méreteit, a felirathoz kapcsolódó korábbi publikációkat, leírják a szöveg mellett előforduló ábrázolásokat. (www5)

A feliratok tükröznek olyan jelenségeket, melyek tulajdonképpen nem „hibák” voltak, hanem az újító tendenciák első jelei, megnyilvánulásai. A feliratok tanúskodnak többek között pl. a betacizmus (a [b] és a [v]-szerű mássalhangzók egybeesésének) jelenségéről, de mutatják a deklináció és konjugáció leegyszerűsödését, vagy az analógiás változásokat is:

- (2) *Romulo veterano (veterano) 'Romulusnak, a veteránnak'*
- (3) *qui bixit (vixit) 'aki élt'*
- (4) *hic quescunt duas matres, duas filias, numero tres facunt* 'itt nyugszik két anya és két lány, hárman vannak' [nagymama, anya, lánya]
- (5) *Quisquis ama, valia, peria qui nosci amare! Bis tanti peria quisquis amere vota!* 'Éljen, aki szeret, vesszen, aki nem tud szeretni! Kétszer vesszen az, aki szeretni tilt!'

A (4) találókérdésszerű példában tetten érhetjük az igeragozási rendellenességeket, leegyszerűsödéseket (pl. *quescunt* ↔ *quiescunt*; *facunt* ↔ *faciunt*), ugyanakkor szembevetendő a tárgyeset használata a mondat alanyaira: *duas matres, duas filias*, melyeknek alanyesetben kellene szerepelniük: *duae matres, duae filiae* (Solodow 2010, 121).

Az (5) példa egy pompeji graffiti, melynek klasszikus latin írásmódja a következő lenne: *Quisquis amat, valeat, pereat qui nescit amare! Bis tanto pereat quisquis amare vetat!* Többek között a következő jelenségekre lehetünk figyelmesek:

- (a) az ige E/3. alakjának végéről lekopik a szóvégi mássalhangzó (-t) AMAT¹² > *ama*; VALEAT > *valia*; vg. NOSCIT > *nosci* stb.;
- (b) az *e* hiátusban félhangzóvá lesz: VALEAT > *valia*; PEREAT > *peria*;
- (c) *non* analógiájára NESKIT > *nosci* (Mańczak 2007, 529).

4.2.1.2. Trimalchio lakomája (*Cena Trimalchionis*)

Petronius Arbiter Nero császár (54-68) bizalmasa volt. *Satyricon* címmel izgalmas „erkölcsregényben” örökítette meg kora társadalmát. A mű csak töredékesen maradt fenn, de szerencsére maradt egy nagyobb összefüggő szöveg, a „Trimalchio lakomája”, mely az akkori római úrgazdagok életmódjának ironikus ábrázolása. A Kr. u. I. sz.-ból származó szövegben olyan ingadozásokat találunk, mint pl. *balneus/balneum*, *vinus/vinum*. Mindkét esetben eredetileg semleges nemű főnévről van szó: *balneum* ’fürdő’, *vinum* ’bor’. A vulgáris latin innovatív tendenciája, hogy a semleges nem elkezd kikopni a rendszerből, illetve a főnevek végződésük szerint kerülnek a hímnemű vagy nőnemű kategóriába. Ennek megfelelően az *-um* végződésű második deklinációba tartozó semleges nemű főnevek szép lassan hímneműek lettek és *-us* végződést kaptak a beszédben, de mint látjuk, olykor az írásban is.

Az igék esetében is találunk innovatív vonásokat, a *convivari* ’lakmározik’ deponens ige a cselekvő igék végződését veszi fel, így jelenik meg a szövegben a *convivare* alak.

4.2.1.3. *De re coquinaria*

Marcus Gavius Apiciusnak tulajdonítják ezt a szakácskönyvet, aki a Kr. u. I. sz.-ban Tiberius uralkodása alatt élt, és nagy gourmet hírében állt. Mivel a könyv nyelvezete sokkal közelebb áll a beszélt, vulgáris latinhoz, mint a klasszikus latinhoz, úgy tűnik, hogy a szöveget a Kr. u. IV-V. sz.-ban szerkeszthették, és az egyik kéziratban található utalás alapján egy bizonyos Caelius Apicius lehetett a szerző. A szakácskönyvnek két kéziratot másolata maradt fenn, egyik a Vatikáni Könyvtárban, a másik a New York Academy of Medicine könyvtárában található. A receptek 10 fejezetet alkotnak, és izgalmasan tanúskodnak a korabeli étkezési szokásokról, elkészítési módokról és hozzávalókról.

Mivel kézikönyvről van szó, mely érthető módon kívánja a felhasználóknak elmagyarázni az ételkészítés lépéseit és folyamatait, logikus, hogy jó néhány szó és kifejezés jelenik meg benne, mely nem az irodalmi, hanem a beszélt nyelv sajátja, pl. a *fervere* ’forr’ ige mellett/helyett gyakorta a *bullire* ige szerepel, a *cottura* alak pedig a *coctura* ’főzés’ főnév *-ct-* csoportjának fejlődését mutatja. Szintén innováció jele, hogy a szövegben is dokumentálható módon a *iecur ficatum* kifejezésből önállósult a jelző, és maga lépett a főnév helyére (ebből származik a sp. *hígado*, az ol. *fegato* és a fr. *foie* ’máj’ is) (Erdődi 1935, 71).

4.2.1.4. *Mulomedicina Chironis*

A *Mulomedicina Chironis* egy állatorvostudományi szakkönyv (öszvérgyógytan), mely a IV. sz. közepe körül íródott, és beteg lovak, szamarak, öszvérek gyógyítására írt le különböző gyógymódokat. A cím szerint a szerző egy bizonyos Chiron, de valószínűleg ez írói álnév lehetett. A mű egy tíz részből álló szöveggyűjtemény, az első nyolc fejezet a lovakkal foglalkozik, de vannak utalások a szamarak és öszvérek kezelésére is, míg az utolsó két

12 A latin etimonok abban az esetben szerepelnek nagybetűvel, ha az újlatin alakok fejlődésének levezetése követi őket.

fejezet olyan recepteket és gyógyító eljárásokat ír le, melyek juhok, kecskék, disznók és más háziállatok gyógyítására voltak alkalmazhatóak. A Nyugatrómai Birodalom kiváló írója, Publius Flavius Vegetius Renatus volt, aki ezt az állatorvosi szempontból igen jelentős művet újraírta a IV. sz. végén. Könyvének háromnegyed része a lovakkal foglalkozik, a maradék a tehének betegségeit és azok gyógyítását tárgyalja (Mezzabotta 2000, 53). A forrás (*Mulomedicina Chironis*) és Vegetius változatának összehasonlítása során kiderül, hogy Vegetius igyekezett kijavítani a forrás általa hibásnak tartott részeit, melyek szerinte nem igazán feleltek meg az irodalmi latin normáinak. Többek között sok esetben elhagyta az *ipse* mutató névmást, mely gyakran szerepelt az eredetiben, és melynek gyakorlatilag határozott névelői szerepe volt (Adams 2013, 521). A szókincs terén is találunk eltéréseket a két változat között, pl. a vulgáris *pausare* Vegetius irodalmibb változatában a *requiescere* 'pihen' igével helyettesítődik. A fonetikai elhasználódás érhető tetten a vulgáris *diosum* alak megjelenésével, melyet Vegetius a klasszikus *deorsum* 'lefelé' alakra javít. A vulgáris latin analógiás változásainak egyik megnyilvánulása az *ossum* főnév megjelenése a klasszikus *os* 'csont' helyett.

4.2.1.5. *Peregrinatio Aetheriae*

Aetheria (Egeria) egy IV. sz.-i keresztény író volt, a hispániai Gallaecia tartományból származott. 381 és 384 között elzarándokolt a Szentföldre, Egyiptomba, Szíriába, Kis-Ázsiába és Konstantinápolyba. Zarándoklatáról útinaplót készített *Itinerarium ad Loca Sancta* címmel. Ez az útikönyv az első írott beszámoló egy keresztény zarándoklatról, de nyelvészeti szempontból is jelentős mű, hiszen a beszélt nyelv számos innovációja megjelenik a könyvben, alátámasztva a filológusok feltételezéseit a vulgáris latin átalakulásával és egy **protoromán** változat kialakulásával kapcsolatban. A naplót 1884-ben fedezték fel az olaszországi Arezzóban egy XI. sz.-i latin kéziratban, de nyelvezete egyértelműen arra utal, hogy a IV. sz. vége körül keletkezhetett. Az alábbi példák illusztrálják a műben előforduló újító tendenciákat:

- (6) *ac sic ergo denuo plicauimus nos ad mare*
'és így újra megérkeztünk (odahajtottuk magunkat) a tengerhez'
- (7) *ut tamen commonuerunt deductores sancti illi*
'amint/midőn (tehát) figyelmeztettek arra a (minket) kalauzoló szent emberek'
- (8) *habebat autem de eo loco ad montem Dei*
'ettől a helytől Isten hegyéig [... nagyjából négy mérföldnyi volt a távolság]'
- (9) *plecaremus* 'megérkeztünk'
- (10) *persubissemus in ipsa summitate* 'felmentünk arra a magaslatra'
- (11) *exiremus de ecclesia* 'kijöttünk a templomból'
- (12) *vivet, mittet* 'él, küld'

A (6) példában A *plicare* ige már az 'érkezik, megérkezik' jelentéssel szerepel, nem a klasszikus latinbeli 'összehajt' értelemmel fordul elő (Parra-Guinaldo 2019, 18). Ugyanez az ige szerepel a (9) példában, ahol az látható, hogy a hangsúlytalan rövid *ī* a vulgáris latin magánhangzó-változásainak megfelelően kinyílik: *Ī* > *e*, *plicaremus* > *plecaremus*. Az *ille* és *ipse* mutató névmások a határozott névelő szerepét töltik be (7, 10), a *habeo* 2 ige személytelen használatra tesz szert (8), az igék jelentését gyakran erősíti meg egy prefixum (10). A prepozíciók rendszere is változásokon megy keresztül, a *de* előjáró fokozatosan szorítja ki az *ab* illetve *ex* prepozíciókat (11). A harmadik ragozású igék szép lassan áttagozódnak a második vagy negyedik konjugációba, ez látható a (12) *vivet* és *mittet* alakoknál (*vivo* 3, *mitto* 3), melyeket a szerző második ragozású igékként kezel (www6).

4.2.1.6. *Appendix Probi*

„Probus Függeleke” a vulgáris latin egyik legértékesebb forrása, melyet Marcus Valerius Probusnak tulajdonítanak annak köszönhetően, hogy a kéziratban, melyben találták, négy másik rövid grammatikai értekezéssel együtt az *Instituta Artium* c. tanulmányhoz volt csatolva, melynek Probus volt a szerzője (Barnett 2007, 701). Probus hermeneutikai és kritikai művek szerzője volt, tanulmányozta és kommentálta a legfontosabb klasszikus költők (Horatius, Lucretius, Terentius, Persius stb.) műveit. Az *Appendix Probi* a IV. sz. környékén keletkezhetett, de ránk csak egy VII–VIII. sz.-i kéziratban maradt fenn, mely ma a Nápolyi Nemzeti Könyvtárban található.

A 227 szópárból álló jegyzék gyakorlatilag egy nyelvhelyességi szószedet, bal oldalon a szerző által helyesnek ítélt, a klasszikus latin normáinak megfelelő alakok szerepelnek, jobb oldalon pedig a helytelennek tartott, „hibás” alakok. A sokszor hasonló jelenséget, tendenciát tükröző „hibákból” – romanista szempontból innovációkból – következtetni lehet a vulgáris latinban bekövetkezett változásokra. Bár az írás konzervatív módon még próbált ragaszkodni a klasszikus irodalmi normákhoz, a beszélt nyelv eltérései könyörtelesen beszivárogtak az írott nyelvbe is. Az alább felsorolt példák Baehrens 1922-ben kiadott könyvében találhatók, de a jelenségek magyarázata végett a sorrend némileg felcserélődött:

- (13) *speculum non speclum*
- (14) *masculus non masclus*
- (15) *vetulus non veclus*
- (16) *vernaculus non vernaclus*
- (17) *articulus non articlus*
- (18) *baculus non vaclus*
- (19) *bravium non brabium*
- (20) *alveus non albeus*
- (21) *nobiscum non noscum*
- (22) *vobiscum non voscum*
- (23) *columna non colomna*
- (24) *auris non oricla*
- (25) *nunquam non nunqua*
- (26) *calcostegis non calcosteis*
- (27) *avus non aus*
- (28) *ansa non asa*
- (29) *mensa non mesa*
- (30) *auctor non autor*
- (31) *tristis non tristus*
- (32) *teter non tetrus*
- (33) *nurus non nura*
- (34) *socrus non socra*
- (35) *pauper mulier non paupera mulier*

A (13–18) példák a szó belsejében található hangsúlytalan magánhangzók kiesését mutatják. A (18–20) a betacizmus jelenségére hívja fel a figyelmet. A (21, 22) szópárban nem csak a hangsúlytalan magánhangzó esik ki, hanem az egész hangsúlytalan szótag. A (23) példa a magánhangzó-változásokat illusztrálja, a rövid *ŭ* kinyílik és a vulgáris latinban *o* lesz belőle. A (24) példa több tendenciát is megjelenít: AURICŪLA > *oricla* eredeti kettőshangzója leegyszerűsödik (AU > o), a szóközepi hangsúlytalan magánhangzó kiesik. Érdeemes itt megemlíteni, hogy a vulgáris latin előszeretettel használta a főnevek kicsinyítő képzős alakját, melyet itt is láthatunk. A (25) pár azt tanúsítja, hogy szó végén az *-m* mássalhangzót

beszédben már nem ejtették. A zöngés intervokális mássalhangzók eltűnését mutatja a (26) és (27) szópár, a (28, 29) szópár pedig a szó belsejében található *-ns-* mássalhangzócsoport redukcióját szemlélteti. Hasonló egyszerűsödés zajlott a *-ct-* csoport esetében is, melyet a (30) példa érzékeltet.

A többi példa az analógiás tendenciákra világít rá. A háromvégződésű melléknevek (*-us, -a, -um* vagy *-er, -a, -um*, pl. *bonus 3, ruber 3*) ragozása megegyezett az I. és II. deklinációs főnevek ragozásával, hímnemben és semleges nemben a II. deklináció szerint, nőnemben pedig az I. deklináció szabályai szerint kellett ragozni őket. Az ettől eltérő háromvégződésű, a kétvégződésű és az egyvégződésű melléknevek viszont a III. deklinációba tartoztak. Ezt a rendszert látszik leegyszerűsíteni a vulgáris latin: kiterjeszti az *-us, (-a, -um)* végződést azokra a melléknevekre, melyek hímnemben nem a „megszokott” *-us*-ra végződtek (31, 32), ezzel a gyakoribb II. ragozásba sorolja át őket.

A *nura, socra / nurus, socrus* (33, 34) szavak tökéletes példái a főnevek végzódések szerinti újrakategorizálásnak. Az akkori beszélők az *-us* végződést a hímnemű főnevekhez társították, míg az *-a* végződés a nőnemű főnevek sajátja volt, ezért a *nurus* ’meny’ és *socrus* ’anyós’ szavak problematikusnak bizonyultak. Jelentésüknel fogva nőneműek voltak, mégis a hímnemű főnevek esetében megszokott *-us*-ra végződtek. Ebből kifolyólag a beszédben a nőnemben természetesnek tekintett *-a* végződéssel látták el a főnevet, megerősítve azt a törekvést, hogy a végzódések szerint egyértelműen látni lehessen a főnevek nyelvtani nemét is.

Gyakorlatilag ezt a törekvést támasztja alá a (35) *pauper mulier / paupera mulier* ’szegény asszony’ példa is, az eredetileg egyvégződésű melléknév vulgáris alakja mutatni kívánja, hogy a főnév, amely előtt áll, nőnemű.

4.2.2. A vulgáris latin főbb jellemzői

A vulgáris latin tanulmányozásával és leírásával nagyon sok mű foglalkozik, az alábbiakban csak néhány kiemelt jelenséggel foglalkozunk, elsősorban Herman (2001), Tagliavini (1993) és Lausberg (1988) leírása alapján.

4.2.2.1. Fonetika

A **klasszikus latin** nyelv magánhangzórendszere **rövid és hosszú magánhangzók oppozícióján** alapult: *mālum* ’rossz’ ↔ *mālum* ’alma’; *pōpulum* ’nép’ ↔ *pōpulum* ’nyárfa’; *vēnit* ’jön’ ↔ *vēnit* ’jött’. Ez a **mennyiségi** rendszer a **vulgáris latinban minőségi** rendszerre kezdett átalakulni, a rövid és hosszú hangok helyett a **nyílt és zárt hangok** kezdtek **jelentésmegkülönböztető** szerepet kapni (az eredetileg rövid magánhangzók valószínűleg nyíltabban ejtődtek, mint a hosszúak), illetve egyes hangok összeolvadtak. Az elsősorban a hangsúlyos magánhangzókat érintő változást a következőképpen lehet szemléltetni:

(36) Klasszikus és vulgáris latin magánhangzók:

Klasszikus latin:	ī	ĩ	ē	ě	ā	ǻ	ō	ō	ū	ū
		∨		∨		∨		∨		
Vulgáris latin:	i	e	ε	a	ɔ	o	u			

Az ε és az ɔ később nyelvtől és szótagszerkezettől függően diftongálódott.

Ebben a változásban a *Romania* legnagyobb része osztozik, ugyanakkor a szárd és a román fejlődése ettől eltérő. Mivel e két nyelv viszonylag periférikus területen helyezkedik el, valószínűleg a magánhangzó-fejlődés egy korábbi állapotát tükrözik. A szárdban eltűnt a rövid-hosszú oppozíció, de nem történt minőségi változás a magánhangzók ejtésében, a románban pedig egy köztes állapot mutatkozik, a palatális soron a fejlődés megegyezik a többi újlatin nyelv fejlődésével, viszont a veláris magánhangzók viselkedését tekintve a szárdal mutat egyezést:

(37) A szárd magánhangzók fejlődése:

Klasszikus latin:	Ī	Ī	Ē	Ē	Ā	Ā	Ō	Ō	Ū	Ū
		∨		∨		∨		∨		∨
Szárd:		i		e		a		o		u

(38) A román magánhangzók fejlődése:

Klasszikus latin:	Ī	Ī	Ē	Ē	Ā	Ā	Ō	Ō	Ū	Ū
		∨		∨	∨	∨	∨	∨	∨	∨
Román:	i	e	ε	a		o		u		

- (39) FĪLU > port. *filio*; sp. *hilo*; fr. *fil*; ol. *filo*; rom *fir*; szárd *filu*.
(40) SĪTE > port. *sede*; sp. *sed*; fr. *soif*; ol. *sete*; rom. *sete*; szárd *sidis*.
(41) PLĒNU > port. *pleno* (*cheio*); sp. *pleno* (*lleno*); fr. *plein*; ol. *pieno*; (rom. *plin*) szárd *plenu/prenu*.
(42) PĒTRA > port. *pedra*; sp. *piedra*, fr. *pierre*, ol. *pietra*; rom. *piatră*; szárd *pedra/preda*.
(43) FŌCU > port. *fogo*; sp. *fuego*; fr. *feu*; ol. *fuoco*; rom. *foc*; szárd *focu*.
(44) FLŌRE > port. sp. *flor*; fr. *fleur*; ol. *fiore*; rom. *floare*; szárd *frore*.
(45) FŪRCA > port. *forca*; sp. *horca*; ol. *forca*; rom. *furcă*; szárd *furka*.
(46) LŪNA > port. *lua*; sp. *luna*; fr. *lune*; ol. *luna*; rom. *lună*; szárd *luna*,

A hangsúlytalan magánhangzók fejlődése általában zárt magánhangzót eredményezett. A hangsúlytalan *ī* és *ē* félhangzóvá alakult, amikor másik magánhangzóval hiátusban állt (*Ī, Ē* > [j]), mely később bizonyos esetekben befolyásolhatta a környezetükben található mássalhangzók további fejlődését is; pl.: FĪLŪ > port. *filho*; sp. *hijo*; ol. *figlio* stb.

Magánhangzóval kapcsolatos vonás, de tulajdonképpen a latin szókezdő *s* + msh. csoport értelmezésével függ össze az a jelenség, hogy elsősorban a nyugati újlatin nyelvekben az említett szókezdő mássalhangzócsoporthoz elé egy protetikus magánhangzó (általában *e* vagy *i*) kerül. Ez nemcsak „megkönnyíti” a kiejtést, hanem azok a nyelvek, melyek alkalmazták, az *s*-t és az őt követő mássalhangzót gyakorlatilag két külön szótagba helyezik: SCRIBERE > port. *escrever*; sp. *escribir*; fr. *écrire* ↔ ol. *scrivere*; rom. *scrie*.

A mássalhangzók változatos fejlődéséből csak pár újításra hívjuk fel a figyelmet. A feliratok hibái azt tanúsítják, hogy a *h* a Kr. e. III. sz. körül elnémult. A mai napig az újlatin nyelvekben nem ejtődik és nem fonéma (a románt kivéve, ld. 7.2.1), ebből kifolyólag alkalmas egyes mássalhangzókkal való kombinációban bizonyos hangok jelölésére: port. *nh* [ɲ]; *lh* [ʎ]; ol. *ch* + palatális mgh. [k]; *gh* + palatális mgh. [g]; fr. *ch* [ʃ] stb.

Az *u* eredetileg egy labioveláris félhangzó volt, melynek veláris eleme viszonylag korán eltűnt, és a Kr. u. I. sz.-ban bilabiális réshanggá [β] fejlődött, mely intervokális helyzetben egybeesett az okkluzív *b*-ből származó hanggal. Egy ideig [b] és [β] minden újlatin nyelvben külön fonéma volt. A romanizált területek nagy részén a [β]-ből

labiodentális réshang [v] lett, ezeken a területeken a mai napig létezik külön [b] és [v] fonéma. Egyes nyelvekben azonban a betacizmus következett be, ami azt jelenti, hogy megszűnt az oppozíció a két hang között, a [b] és [v] szerű hangok egybeolvadtak.

Bizonyos mássalhangzók fejlődésére a palatalizáció volt jellemző. A klasszikus latinban a *c* írásjel a [k] hangot jelölte. Ez a hang azonban a Kr. u. II-III. sz.-ban palatalizálódott, ha palatális magánhangzó követte, és a *Romania* szinte teljes területén [ts] hangot eredményezett. Ez a zárreshang aztán a különböző nyelvekben később eltérő változásokon ment keresztül: CENTU > ósp. *ciento* [tsjento] > sp. *ciento* [θjento]; ófr. [tsjento] > [tsent] > [tsënt] > [tsänt] > [sänt] > fr. *cent* [sã]; ol. [tsento] > *cento* [tʃento].

A szóvégi mássalhangzók meggyöngültek. A szóvégi *-m* a Kr. u. időktől kezdve egyre gyakrabban hiányzik a feliratokról, a *-t* nélküli formák pedig szinte minden korban előfordulnak. A szóvégi *-s* sorsa megosztja a *Romaniát*, a gyengülési folyamat mindenhol megindulhatott, de a művelt beszéd, és főleg a helyesírás szisztematikusan visszaállította az eltűnésben levő hangot. Az eltérő változás eredményeként a nyugati újlatin nyelvekben a mai napig megtalálható, míg a keletiekben eltűnt (pl. DUOS > port. *dois*; sp. *dos*; fr. *deux*; ol. *due*; rom. *doi*).

Hasonló módon osztja meg a *Romaniát* a zöngétlen intervokális okkluzívák viselkedése. A nyugati területeken zöngésedtek (-P- > b; -T- > d; -K- > g), míg a keleti részen változatlanok maradtak: LUPU > port. sp. *lobo*; (fr. *loup*;) ↔ ol. *lupo*; rom. *lup*; VITA > sp. port. *vida*; (fr. *vie*) ↔ ol. *vita*; rom. *viață*; AMICU > port. sp. *amigo*; (fr. *ami*) ↔ ol. *amico*; rom. *amic*.

A latin mássalhangzócsoportok általában leegyszerűsödtek, pl. *-ns-* > s: MENSE > port. *mês*; sp. *mes*; fr. *mois*; ol. *mese*. A *pl-*, *cl-*, *fl-* szóeleji mássalhangzócsoportok egyes helyeken instabilak voltak és palatalizálódtak, pl.: PLENU > port. *cheio*, sp. *lleno*, ol. *pieno* de fr. *plein*, rom. *plin*.

4.2.2.2. Morfoszintaxis

A vulgáris latin alaktana sok bonyolult fejlődést mutat. Ebben a fejezetben csak a főnevekkel, igékkel, egyes melléknévi folyamatokkal és az egyéb újításokkal kapcsolatos leglényegesebb innovációkat említjük meg.

A **névszói csoporton** belül fontos változás volt a **deklinációk fokozatos eltűnése**, pedig a latinban öt paradigma is létezett. Ma az újlatin nyelvekben nincs főnévragozás, az öt deklináció és a hozzájuk tartozó öt eset gyakorlatilag eltűnt, bár az esetek nyomai néha tetten érhetőek. A rendszer megbomlásához hozzájárult, hogy (deklinációtól, nemtől függően) egy esethez több rag is tartozhatott, pl. gen. *terrae, amici, patris*, illetve egy ragozott alak több módon volt értelmezhető, pl. *audiam: ind. fut. imp. sing. 1* vagy *con. praes. imp. sing. 1*. Ráadásul a vulgáris latinban bekövetkezett hangváltozások (pl. *-m* lekopása, magánhangzók hosszúságbeli különbségének eltűnése) is hozzájárultak a rendszer meggyengüléséhez és felbomlásához. A *terra, terram, terrae, terrae, terrā* sorból pl. csak két különböző alak maradt, a *terra* és a *terre*. A nominativus és az accusativus közötti különbség eltűnésére a feliratokban is találunk bizonyítékot (ld. 4.2.1.1), ami arra enged következtetni, hogy Észak-Afrikában, Itália egyes területein és Hispaniában ez a jelenség korábbra datálható, mint a *Romania* más régióiban. A genitivus és a dativus közötti határ is gyakran elmosódott szerepük, illetve értelmezésük felcserélhetősége miatt, egyedül a román nyelv az, amelyik a nőnemű főnevek esetében őrzi a nominativus-accusativus, illetve genitivus-dativus közötti különbséget.

A deklináció eltűnésével párhuzamosan az eseteket **prepozíciók** kezdték jelölni. Már a latinban is használhatóak voltak bizonyos előjárós szerkezetek az esetek kifejezésére. A meghódított népek, akik átvették a latint, valószínűleg előszeretettel használták ezeket a

szerkezeteket, hiszen a bonyolult főnévragozási paradigma helyett csak a változatlan alakú prepozíciókat kellett többségében az accusativusszal használniuk, de pl. széles körben terjedt el a genitivus jelölésére a *de* prepozíciós alak is, dativus helyett pedig az *ad + acc.* szerkezet jött használatba. Az accusativus főlénybe került a többi esettel szemben, számos ige vonzata is a tárgyeset lett, a császárság vége felé pedig elterjedt az *accusativus absolutus* átvéve az *ablativus absolutus* mondatrövidítő szerepét. Ez utóbbi jelenséget támasztja alá, hogy Vegetius a *Mulomedicina* átírásakor sorra kijavította azokat a szerkezeteket, melyekben *accusativus absolutus* szerepelt (García Arribas 1977). Mivel ez az eset volt gyakorlatilag a leghasználatosabb, az újlatin névszók általában a szavak tárgyesetű alakjára vezethetőek vissza. Ettől függetlenül a többi eset is néha tetten érhető, pl.: nom. IESUS > port. *Jesus*; sp. *Jesús*; fr. *Jésus*; ol. *Gesù*; nom. HOMO > ol. *uomo*; rom. *om*; abl. LÖCŌ > sp. *luego* 'később'; voc. SANCTE IACOBE > sp. *Santiago*. A birtokos eset a hét napjainak elnevezésében játszott szerepet, bár a francia és olasz alakokon ma már nem látszik a genitivus: (DIES/*DIA) MARTIS > sp. *martes*; fr. *mardi*; ol. *martedì*; IOVIS > sp. *jueves*; fr. *jeudi*; ol. *giovedì*; VENERIS > sp. *viernes*; fr. *vendredi*; ol. *venerdì*. A spanyol *lunes* < LUNAE és *miércoles* < MERCURII analógiás végződést kaptak. Az olaszban és a franciában a DIES szó is megmaradt a birtokos alakú szó után.

A főnevek nemével kapcsolatban azt látjuk, hogy a **három nyelvtani nem fokozatosan kettőre csökken**, a semleges nem – bár nyomokban felbukkan – általában eltűnik az újlatin nyelvekben, egyedül a románban marad meg. Az általános tendencia szerint a semleges nemű főnevek (*-um* végződés, II. deklináció) hímneműek (*-us* végződés, szintén II. deklináció) lesznek. Szintén általános tendencia, hogy a főnevek természetes nemük helyett általában a végződésük szerint kerülnek besorolásra. Pl. a fák a latinban nőneműek voltak, az újlatin nyelvekben viszont végződésüknek köszönhetően hímneműek lesznek, mivel a beszélők az *-U* > *o* végződést a hímnemű főnevekkel társították: FRAXINU (f) > port. *freixo*, sp. *fresno*, fr. *frêne*, ol. *frassino*, rom. *frasin* (mind hímnemű). (Maga a 'fa' szó nőnemű maradt a portugálban, és a szárdban: port. *a árvore*, szárd *sa arbore*, más nyelvekben viszont hímnemű lett: sp. *el árbol*; fr. *le arbre* > *l'arbre*; ol. *lo albero* > *l'albero*; rom. *arborele*; ennek oka valószínűleg az az ingadozás, amelyik a III. ragozásba tartozó főneveket általában jellemezte.) Bizonyos esetekben viszont nem volt alkalmazható ez az eljárás, ilyenkor más megoldáshoz kellett folyamodni: NURUS > vg. NURA > port. *nora*; sp. *nuera*; ol *noura*; rom. *noră*; SOCRUS > vg. SOCRA > port. *sogra*; sp. *suegra*; ol. *soucera*; rom. *soacră* (ld. 4.2.1.6).

A végződés szerinti átrendeződést mutatja a latinban semleges nemű főnevek többes számú alakja is, mely a szabályok szerint *-a* volt, pl.: *lignum* (n.) → t. sz. *ligna*. A gyakran kollektív főneveket jelentő *-a* végződést az újlatin nyelvek nőneműként értelmezték, így ma többek között a következő nőnemű szavakkal találkozhatunk: LIGNA > port. *lenha*; sp. *leña*; ol. *legna*; FOLIA > port. *folha*; sp. *hoja*; fr. *feuille*; ol. *foglia*; rom. *foaie*; PIRA > port. *pera*; sp. *pera*; fr. *poire*; ol. *pera*; rom. *pară* stb.

Az eredetileg III. deklinációs főnevek, és köztük az *-or* végződésű latin főnevek folytatásai ingadozásokat mutatnak, általában megmaradnak hímneműnek, de a franciában és a románban nőneműek lesznek: port. *o favor*; sp. *el favor*; ol. *il favore* ↔ fr. *la faveur*; rom. *favoare* vagy port. *o sabor*; sp. *el sabor*; ol. *il sapore* ↔ fr. *la saveur*, rom. *savoare*. Érdekes, hogy az egyszótagú latin semleges nemű szavak a spanyolban előszeretettel válnak nőneművé. A román itt ingadozást mutat: LAC, LACTIS (n.) sp. *la leche* ↔ port. *o leite*; ol. *il latte*; fr. *le lait*; rom. *lapte*; MEL, MELLIS (n.) sp. *la miel* ↔ port. *o mel*; ol. *il miele*; fr. *le miel*; rom. *miere*; FEL, FELLIS (n.) sp. *la hiel* ↔ port. *o fel*; ol. *il fiele*; fr. *le fiel*. Ez a tendencia a spanyol esetében annyira erős, hogy néha az eredetileg hímnemű főnevekre is hatással van: SAL, SALIS (m.) sp. *la sal*; rom. *sare* ↔ port. *o sal*; ol. *il sale*; fr. *le sel*; SANGUIS, -INIS (m.) sp. *la sangre* ↔ port. *o sangue*; ol. *il sangue*; fr. *le sang*. Szintén érdekes fejlődést mutat a

MARE, MARIS (n.) főnév: port. *o mar*; sp. *el mar* (sztenderd); ol. *il mare* ↔ fr. *la mer*; sp. *la mar* (egyres használatokban).

A **melléknevek** a főnevekhez hasonló fejlődésen mentek keresztül; a semleges neműek összeolvadtak a hímneműekkel, bár volt némi keveredés. Sok analógiás alak tűnt fel, pl. *paupera* (ld. (35) fentebb); az *-er*, *-a*, *-um* végződésűek betagozódtak az *-us*, *-a*, *-um* végződésűek népesebb csoportjába (*miser/sacer* helyett *miserus/sacrus*); korábban III. deklináció szerint ragozott melléknevek a II. ragozásba soroltak be (*tristis/tristus*, ld. (31)). Gyakorlatilag eltűnik a melléknév-fokozás eredeti rendszere, csak a leggyakrabban használt melléknevek szintetikus alakjai maradtak fenn (MELIOR > port. *melhor*; sp. *mejor*; fr. *meilleur*; ol. *migliore*; MAIOR > port. *maior*; sp. *mayor*; ol. *maggiore*; MINOR > port. sp. *menor*; ol. *minore*; korábban használt fr. *mineur*), a románban ezek hiányoznak. Előtérbe kerül viszont az analitikus fokozási forma, mely a *Romania* periférikus területein a *magis*, míg a központi területein a *plus* határozószók segítségével történik: port. *mais alto*; sp. *más alto*; rom. *mai înalt* ↔ fr. *plus haut*; ol. *più alto*.

A **névmások** rendszere konzervatívabb vonásokat mutat, az esetek sokkal jobban megőrződnek (pl. nom. *ego*, acc. *me*, dat. *mihi* stb. folytatásai). A VI. sz. közepétől az egyes szám 3. személyű személyes névmás helyét az *ille* mutató szó veszi át.

Az *illu* (acc.) mutatószó az újlatin nyelvekben egy új kategóriát hoz létre, a latinban nem létező, de az újlatinban mindenhol jelenlevő **határozott névelőt** (ld. még 8.2). A szárd, és részben a katalán névelő az *ipsu* mutató névmáshoz folyamodott a határozott névelő kialakításában. Az új kategória születését jól dokumentálják a késő latin szövegek, pl. a *Peregrinatio Aetherae* (ld. 4.2.1.5). Román jellegzetesség, hogy a határozott névelő a főnévhez hátulról kapcsolódik: *lup* 'farkas' *lupul* 'a farkas'.

(47) Névelők egyes újlatin nyelvekben:

	Hímnem e.sz.	Hímnem t.sz.	Nőnem e.sz.	Nőnem t.sz.
portugál	<i>o</i>	<i>os</i>	<i>a</i>	<i>as</i>
spanyol	<i>el</i>	<i>los</i>	<i>la</i>	<i>las</i>
francia	<i>le</i>	<i>les</i>	<i>la</i>	<i>les</i>
olasz	<i>il, lo</i>	<i>i, gli</i>	<i>la</i>	<i>le</i>
román	<i>-(u)l, -le</i>	<i>-i</i>	<i>-a</i>	<i>-le</i>

A határozott névelő kialakulásával párhuzamosan az *unus* számnévből **határozatlan névelő** fejlődött ki.

A **határozószók** fejlődésével kapcsolatban egy fontos jelenségre, a körülírtas határozószó-képzésre kell felhívni a figyelmet. A latinban is létező *ablativus modi* gyakorlatilag egy **perifrasztikus képzési mód** volt, melyben egy ablativusban álló melléknév és egy főnév alkotott egységet (pl. *humano modo* 'emberi módon, emberi(es)en'). Kezdetben többnyire a *modo* (< MODUS) főnevet alkalmazták, de hangsúlyváltozások miatt a *modo*-t a *mente* (< MENS) kezdte el helyettesíteni, a Birodalom utolsó időszakában pedig teljesen általánossá vált ez a fajta határozószó-képzés. A mai napig ez a produktív képzési mód az újlatin nyelvekben, egyedül a román nyelv számára ismeretlen ez a jelenség. Mivel a *mens* latinban nőnemű főnév volt, előtte a melléknév a mai napig nőnemben szerepel: port. sp. ol. *lentamente*; fr. *lentement* (vö. 8.4).

Az **igerendszer** jelentős leegyszerűsödésen ment keresztül (ld. még 8.5). A szintetikus passzív igeragozás már az V. sz.-től hanyatlóban volt, majd gyakorlatilag végleg eltűnt, helyét az új jelentést kapott *amatus sum* típusú perifrázis foglalta el (szeretve voltam > szeretve vagyok). A deponens (passzív alakú, de aktív jelentésű) igék önmagukban ellentmondásosak voltak, a késői latinban aktív alakúak lettek, pl. MORI > *morire*. Az aktív alakok között is jelentős volt az átrendeződés. A jövő idő alakjai nem folytatódottak az újlatin

nyelvekben, az újlatin nyelvek innovációhoz folyamodtak. A *Romania* nyelveiben a jövő idő képzésére a *cantare habeo* összetételt kezdték használni, a VII. sz.-i Fredegar-krónikában (*Historia Francorum*) találjuk az innováció első dokumentációját, ugyanis a *dabis* jövő idő helyett a *daras* < DARE HABES/HAS forma jelenik meg. Ennek megfelelően a mai napig az újlatin nyelvek jövő idejű alakjaiban az *haver, haber, avoir, avere* stb. igék alakjai az igeragok. Kezdetben a főnévi igenév és a végződés közé klitikumok is beékelődhettek, de idővel az egység megbonthatatlaná vált. Ez alól kivétel a portugál, ahol a mai napig a következő módon viselkednek a simulószók: *dir-vo-lo-ei* 'el fogom mondani nektek azt'. A románban a VOLO CANTARE > *voi cînta* a modell (perifrázis), míg a szárdban a *habeo cantare* mellett megjelenik a DEBEO CANTARE > *deppo cantare* is, mint jövő idő.

A feltételes mód formái a *futurum praeteritire* vezethetőek vissza. A *dicit quod venit* 'azt mondja, hogy jön' mondat múlt időbe téve *dixit quod venire habebat* 'azt mondta, hogy (majd) jön'. A szerkezetnek a feltételes jelentése a feltételes mondatokban történő gyakori alkalmazásából alakult ki, pl. *si habuissem dare habebam* 'ha volna, adnék'. Ily módon az újlatin nyelvekben a következő feltételes módú alakok jöttek létre: CANTARE HABEBAM > port. *eu cantaria*; sp. *yo cantaría*; fr. *je chanterais*. Az olasz a segédigét nem *praeteritum imperfectum*-ban, hanem *praesens perfectum*-ban tette a főnévi igenév mögé: CANTARE HABUI/HEBUI > ol. *canterei*.

Mivel a latin *praesens perfectum* az újlatin nyelvekben eredeti funkciójában nem maradt fenn (a spanyolban például múlt idő lett belőle), az általa hagyott űr helyére kialakult egy körülírási igeidő, újfent a *habere* ige segítségével, mely a múlt és jelen kapcsolatának kifejezését magában hordozta. A *habeo 2* és a múlt idejű melléknévi igenév összekapcsolása a latinban is előfordult (Cicero: *scriptum habeo*) de a fordított szórend az új jelentéssel később vált általánossá. Tours-i Szent Gergelynél a VI. sz.-ban a következőt olvashatjuk: *episcopum invitatum habes* (Harris 1987, 198) 'van egy meghívott püspököd', azaz 'meghívtál egy püspököt'. A franciában és az olasz egyes változataiban ez a körülírási átvette a befejezett múlt idő helyét:

(48) A *passé composé/passato prossimo/pretérito perfecto*/ alakjai:

(j')ai chanté	ho cantato	he cantado
(tu) as chanté	hai cantato	has cantado
(il) a chanté	ha cantato	ha cantado
(nous) avons chanté	abbiamo cantato	hemos cantado
(vous) avez chanté	avete cantato	habéis cantado
(ils) ont chanté	hanno cantato	han cantado

Az újlatin nyelvek innovációja, hogy egy egész ragozási sort hoztak létre a *habeo 2* ige segítségével, mely szép lassan segédigévé alakult át. Ez a **grammatikalizációs** folyamat teljes a spanyolban, ahol az *haber* igét csak az összetett igeidők ragozásában használják; a franciában és az olaszban amellet, hogy segédige lett belőle, megmarad még eredeti 'birtokol' jelentése. Talán ez az oka, hogy a spanyolban a *teneo 2* 'tart, fog → birtokol' folytatásait használják olyan kifejezésekben, melyek a franciában vagy az olaszban az *avoir, avere* igével jelennek meg: sp. *tengo hambre* ↔ fr. *j'ai faim*; ol. *ho fame*. A portugálban alig van folytatása a *habeo 2* igének, ott a *teneo 2* igével való versenyfutásból ez utóbbi került ki győztesen, olyannyira, hogy az *aver* ige a ragozásból is kiszorult, a portugál összetett igeidők segédigéje a *ter. tenho feito* = sp. *he hecho*.

A **ragozási paradigmák** közül az első és a negyedik konjugáció volt a legstabilabb, míg a második és harmadik között volt bizonyos fluktuáció. Erre már a *Peregrinatio Aetherae*-ben is vannak példák (12). A portugálban a harmadik ragozású igék elsősorban a második, a spanyolban pedig megosztva, a második, illetve negyedik konjugációba kerültek.

A klasszikus *sapēre* a vulgáris latinban a *sapēre* alakot vette fel, erre enged következtetni az olasz másodéles *sapere* vagy a francia *savoir* alak. FACERE > port. *fazer*, sp. *hacer*; COLLIGERE > port. *colher*, sp. *coger*; SAPERE > port. sp. *saber*; fr. *savoir*; ol. *sapere*. LEGERE > port. *ler*; sp. *leer*; DICERE > port. *dizer*; sp. *decir*; SCRIBERE > port. *escrever*; sp. *escribir*; (MORI >) MORIRE > port. *morre*; sp. *morir*; fr. *mourir*; ol. *morire*; FUGERE > port. *fugir*; sp. *huir*; fr. *fuir*; ol. *fuggire*.

A **szintagmák** és **mondatszerkezeti** változások közül a legfontosabb, hogy a szintagmákon belül a **szórend** szép lassan rögzül, a főnév és a hozzá tartozó jelző egy blokkot kezdenek alkotni, és egyre kevésbé távolodnak el egymástól a mondaton belül. A vulgáris szövegekben a melléknév a főnév előtt épp olyan gyakori, mint a főnév után, úgy tűnik a lényeg az volt, hogy egymás mellett álljanak. Ez a rögzülés egy lényeges módosulás jele: már nem az ige- vagy főnévragozás segít minket eligazodni a mondaton belüli nyelvtani kapcsolatokban, hanem az elemek elhelyezkedésének sorrendje. Ennek oka az igeragozás és a főnévragozás megkopása, illetve az őket érintő egyszerűsödési folyamat.

Az **egyszerű mondat szórendje** a latinban sokféle lehetett. Az emelkedett, formális stílusban dominált az **SOV** szórend, ugyanakkor a kevésbé hivatalos szövegekre ez már nem volt érvényes. A késői latin szövegekben az ige leggyakrabban a mondat belsejében fordul elő, az **OVS**, illetve az **SVO** szórend a klasszikus kor után kezdett egyre gyakrabban megjelenni (ld. még 8.6).

Az **összetett mondatok** is leegyszerűsödtek, az irodalmi nyelv hosszú, komplikált mondatait mind a mellé- mind az alárendelő mondatok esetében egyszerűbb, könnyebben érthető szerkezetek váltották fel. Az alárendelő mondatok esetében jelentős változásnak tekinthető, hogy az alanyi és tárgyi mellékmondatokban az *accusativus cum infinitivo* szerkezetet egyre gyakrabban váltotta fel az alárendelt mondatrész kötőszóval és ragozott igével történő alkalmazása (Herman 2001, 105). Például a *video avem volare* helyett, ahol a mellékmondat állítmánya helyén főnévi igenevet találunk, alanya pedig tárgyesetben áll, a *video quod volat avis* szerkezet jelenik meg. A birodalom bukása után ez utóbbi megoldás mutatkozik a szövegek túlnyomó többségében.

4.2.2.3. Szókincs

Ami a vulgáris latin szókincset illeti, nagy részben megegyezett a klasszikus latin szókincsel. Az *altus*, *canis*, *filius*, *mater* stb. szavak ugyanúgy a szókincs részét képezték mindkettőben. Egyes szavak gyakrabban fordultak elő az irodalmi szövegekben pl. *tellus*, *aequor*, *sidus*, *letum a terra*, *mare*, *stella*, *mors* helyett, de ez semmilyen jelentésbeli gondot nem okozott. Nem okoztak problémát a fonetikai különbségek sem, mint a *calidus* ~ *caldus*, *oculus* ~ *oclus* stb.

Egyes latin szavak azonban **eltűntek**, és egyáltalán nem folytatódtak az újlatin nyelvekben, helyüket **újak** vették át. Voltak elemek, melyek **szemantikai változáson** mentek keresztül, és új jelentéssel élnek ma tovább. Közülük mutatunk be párat.

Az ősi indoeurópai eredetű latin *ignis* 'tűz' helyét a *focus* 'házi vagy áldozati tűzhely' szó vette át, mely a IV. sz.-tól egyre gyakrabban jelenik meg a különböző szövegekben. Az újlatin nyelvekben a kérdéses szó gyakorlatilag minden esetben ez utóbbi etimonra vezethető vissza: port. *fogo*; sp. *fuego*; fr. *feu*; ol. *fuoco*; rom. *foc*.

A 'ló' megnevezésére a latin az *equus* szót használta. A Kr. e. II. sz.-i dokumentumokban megjelenik a *caballus* is, mely az igavonó állatot jelölte, a korabeli grammatikusok lejegyezték, hogy a szó elsősorban a népnyelvben volt használatos. Az újlatin nyelvek nem őrizték meg az *equus*-t, minden esetben a *caballus* adja a kiindulópontot: port. *cavalo*; sp. *caballo*; fr. *cheval*; ol. *cavallo*; rom. *cal*. A nőnemű változatnak akadnak folytatásai: EQUA > port. *égua*; sp. *yegua*; rom. *iapă*; szárd *ebba*.

A 'ház' jelölésére a latinban a *domus* szolgált, de az újlatin nyelvekben inkább a valószínűleg oszk eredetű *casa* 'kunyhó' szó él tovább: port. sp. ol. *casa*; rom. *casă*.

A *clamare* 'kiált, kiabál' több helyen is kiszorította a *vocare* 'hívni' igét: port. *chamar*; sp. *llamar*; ol. *chiamare*.

A *plicare* ige szemantikai változásai érdekes eredményeket adtak. A szó eredeti jelentése 'összerak, összehajt'. A *Romania* egyes területein ez a jelentés meg is maradt, pl. fr. *plier*; ol. *piegare*, a románban viszont az eredeti mellett van egy sokkal használatosabb jelentés is: 'indul'. Bár a latinból ez hiányzik, egyes kifejezések arra engednek következtetni, hogy a katonák sátorbontásával lehet kapcsolatban a szemantikai változás. A hadegységek összehajtották sátraikat, ami egyben azt is jelentette, hogy elindultak újabb úti céljuk felé. Az Ibériai-félszigeten viszont pont az ellenkező jelentést találjuk: PLICARE > port. *chegar*, sp. *llegar* 'megérkezik'. Ez valószínűleg annak tudható be, hogy a *plicare* igét a tengeri hajózásban elsősorban 'vitorlát összehajt, közeledik' értelemben kezdték használni, innen vált általánossá a jelentés (vö. 10.2).

Edere volt az 'eszik' ige a latinban, de hamar átvette helyét az összetett *comedere* alak, ebből származtathatók az Ibériai-félsziget legnagyobb nyelveinek szavai: port. sp. *comer*. A Köztársaság korától fogva viszont egyre nagyobb teret hódított a *manducare*, kezdetben a komikus, ironikus művek szerzői alkalmazták, de később a felsőbb társadalmi rétegek is előszeretettel használták. Ennek folytatásai a fr. *manger*; ol. *mangiare*; rom. *mînca*.

A 'beszél' jelentésű *loqui*-t sem vitték tovább az újlatin nyelvek. Helyette a *fabulare* és *parabolare* igék folytatódnak: port. *falar*; sp. *hablar*; fr. *parler*; ol. *parlare*. A *loqui* ige használatát nehezíthette rendhagyó ragozása, így a beszélők inkább az utóbb említett két ige mellett döntöttek.

A *pulcher* 'szép' melléknév szinonimákkal helyettesítődött: BELLUS > port. *belo*; sp. *bello*; fr. *beau*; ol. *bello*; FORMOSUS > port. *formoso*; sp. *hermoso*; rom. *frumos*; a *magnus* 'nagy' pedig a *grandis*-szal folytatott versengésből került ki vesztesen.

Vannak olyan szavak, melyek a vulgáris latinban nem dokumentálhatóak, nincs írásos bizonyítékunk a létezésükről, de az újlatin nyelvek összehasonlító tanulmányozásából **viSSzavezethetőek**. Ilyen **hipotetikus** alak pl. a *molliare, mely a port. *molhar*, sp. *mojar*, fr. *mouiller* főnévi igeneveket adta.

A vulgáris latin szókincsének megújításában fontos szerepet kaptak a **prefixumokkal** és **suffixumokkal** képzett új alakok; vö. *tenere* → *detenere, retenere, continere; cadere* → *decadere* stb. A kicsinyítő képzős alakokra Probus is felhívta a figyelmet (4.2.1.6). AURIS → AURIC'LA > port. *orelha*; sp. *oreja*; fr. *oreille*; ol. *orecchio*; rom. *ureche*; APIS → APIC'LA > port. *abelha*; sp. *abeja*; fr. *abeille*; ol. *pecchia*; bár SOL > port. sp. *sol*; ol. *sole*; rom. *soare* ↔ SOLIC'LU > fr. *soleil*.

A supinum többől új igék alakulhattak ki: *salio* 4, *salui, saltum* → port. sp. *saltar*; fr. *sauter*; ol. *saltare*; *audeo* 2, -, *ausus sum* → port. *ousar*; sp. *osar*; fr. *oser*; ol. *osare*; *cano* 3, *cecini, cantum* → port. sp. *cantar*; fr. *chanter*; ol. *cantare*.

Ajánlott szakirodalom:

Cerquiglini (2013), Fodor (2000), Herman (2001, 2003), Lausberg (1988), Lloyd (1993), Menéndez Pidal (2000), Munteanu (2005), Penny (2014), Tagliavini (1982, 1993), Wright (1989).

5. A Romania szegmentációja

A Földközi tenger medencéjében az ókorban számos nép és nyelv élt. Két olyan meghatározó kultúra alakult ki, mely ezeket a népcsoportokat és nyelveiket egységbe rendezte: a **görög** és a **római**. Míg a görögök a Földközi-tenger medencéjének keleti részét hódították meg, a rómaiak ugyanezt tették a nyugati területekkel, keleten pedig elsősorban arra terjeszkedtek, ahova a görögök már nem értek el. Végül is kialakult a **Római Birodalom**, melyben a **latin** volt a hivatalos nyelv, még a legkevésbé művelt rétegek számára is, bár egyes területeken a **latinizáció** annyira felületes volt, hogy a latint csak a felsőbb társadalmi rétegek használták (pl. Britannia, Agri Decumates stb.) (Wartburg 1991, 9). Azokon a területeken, ahol a latinizáció gyakorlatilag csak a városokra és a katonai övezetekre terjedt ki, a birodalom bukása után a latin használata megszűnt.

A Romania területén beszélt latin **nem volt egységes**. Amikor egy nyelv (pl. hódításoknak köszönhetően) egy nagyobb térségre kiterjed, több hatás is éri, melyek különböző **területi változatok** kialakulását eredményezik. A latint a Földközi-tenger medencéjének nyugati felében, Itáliában, a Balkánon, Közép-Európa egyes régióiban és Észak-Afrikában stb. használták, nyilvánvaló, hogy nem maradhatott teljesen homogén az összes területen. Ezt támasztják alá azok az írásos emlékek is, melyeket Herman (2001, 139) említ: Severus Alexander római császár (222–235) afrikai származású volt, aki sosem sajátította el teljesen a latin nyelvet, a *Historia Augusta* c. mű is megjegyzi, hogy kiejtése meglehetősen afrikai volt. Ezen kívül több dokumentumban is találunk utalásokat a latin területi differenciálódására. Az afrikai területeken nem, vagy csak nehezen különböztették meg a rövid és hosszú magánhangzókat, ettől függetlenül azonban Afrikában és Dél-Itáliában a magánhangzók viszonylag konzervatívabban viselkedtek, mint pl. Galliában vagy Észak-Itáliában. Ugyanakkor a déli tartományok mássalhangzórendszere kezdettől fogva sokkal több újítást mutatott, mint az északi területeké, ahová az innovációk csak jóval később jutottak el. Az eltérések kezdetben nem gátolták a kölcsönös érthetőséget és nem bontották meg a latin nyelv egységét, de jó táptalajnak bizonyultak a későbbi **differenciált fejlődéshez**, mely a birodalom szétesése után felgyorsult. Az eltérések bizonyítékai maguk az újlatin nyelvek is, melyek gyakorlatilag a latin különböző területi változatainak eredményei (Herman 2001, 139–140).

A területi különbségek kialakulásához több tényező is hozzájárult. A romanizáció ideje és módja, magának a latinnak a változásai, a szubsztrátumok, melyekkel a latin kapcsolatba került, a IV–V. sz.-tól érkező szupersztrátumok, mind-mind befolyásolták a Római Birodalom egykori területének nyelvi fejlődését.

5.1. A romanizáció ideje és módja

A 4. fejezetben már szó esett a különböző területek meghódításának kronológiájáról (4.1.1). A hódítások már a Kr. e.-i III. sz.-ban kezdődtek és egészen a Kr. u. II. sz.-ig tartottak, mikor is a birodalom elérte legnagyobb kiterjedését (Traianus). Nyilvánvaló, hogy a Kr. e. III. sz.-i latin nyelv nem volt azonos a Kr. u. II. sz.-i latin nyelvvel, hiszen 5 évszázad alatt egy nyelv sokat változik. Egyes változások pedig, melyek a latin belső szerkezetében mentek végbe, nem mindig jutottak el a periférikus területekre, vagy a kevésbé romanizált vidékekre. Az sem volt mindegy, hogy az elfoglalt területeket kik(kel) népesítették be.

Az Itáliai-félszigetet a rómaiak viszonylag gyorsan meghódították, a latinnal rokon oszk és umber nyelvet beszélő népek könnyen átvették a születőben lévő birodalom nyelvét. Az etruszkok kicsit nagyobb ellenállást fejtettek ki, de nyelvük végül eltűnt. Galliában több ideig tartott a latin meggyökeresedése. Míg a tartomány északi és középső területein a gall szubsztrátum a IV–V. sz.-ig megmaradhatott, a déli részeken, melyet a rómaiak egy évszá-

zaddal korábban hódítottak meg, és ahol nagy számban telepedtek le itáliai hódítók, a latinizáció sokkal hamarabb ment végbe. Hispania nagy részén a romanizáció teljes volt, de északi hegyvidéki területein a mai napig él egy nem indoeurópai nyelv a baszk, melyet nem tudott elsöpörni a római hódítás. Britanniában a romanizáció csak a városokra és azok környékére terjedt ki, a birodalom keleti, kevésbé sűrűn lakott provinciáiban (Pannonia, Dacia, Moesia) pedig elsősorban a katonai helyőrségeknél és környékükön volt számottevő római jelenlét. Ezeken a keleti területeken a romanizáció viszonylag gyors, de felületes volt, így a III. sz.-ban érkező külső támadások során a latin gyorsan vissza is szorult. (Herman 2001, 20–22).

A latin belső fejlődésének, ill. a romanizáció módjából adódó egyik különbségre világít rá Wartburg a *Romania* fragmentációját tárgyaló könyvében (Wartburg 1991). Az Itáliai-félszigeten a latinban a szóvégi *-s* eltűnése már az archaikus kortól kezdve tapasztalható volt a feliratok szerint. Az *-s* kiesése szóbeli, mondatbeli pozíciójától is függött, magánhangzó előtt megőrződött, viszont mássalhangzó előtt eltűnt; például *omnibu princeps*, de *optimus omnium*. Az irodalmi nyelv kevésbé művelt jelenségnek tartotta az *-s* elhagyását, ez pedig arra sarkallta a klasszikus szerzőket, hogy azt műveikben módszeresen visszaállítsák. A konzervatív, *-s*-t megőrző tendencia győzedelmeskedett a műveltebb körökben, ugyanakkor az iskolázatlan emberek továbbra is elhagyták. Az *-s* viselkedése a mai napig két részre osztja a *Romania* területét: keleten eltűnik, nyugaton viszont megmarad. Ennek oka Wartburg szerint az, hogy a keleti területek romanizációja eltérően folyt a nyugati területekétől. Daciát Traianus foglalta el és csatolta a birodalomhoz, de a hódítás során a térség szinte teljesen elnéptelenedett, ezért a császár kénytelen volt más területekről érkező telepeseikkel benépesíteni, akik elsősorban az alacsonyabb szociokulturális réteghez tartoztak, ebből kifolyólag valószínűleg nem ejtették a szóvégi *-s*-t. Kiváltképp nem, ha itáliai származásúak is voltak, ahonnan a jelenség kiindult. A provincia latinizációját ez döntően befolyásolta, hiszen az *-s* nélküli változat lett a modell. Ugyanakkor Gallia és Hispania romanizációját elsősorban magasabb szociokulturális réteghez tartozó csoportok vitték végbe, akik városaikból az iskolák és az adminisztrációs intézmények segítségével egy az irodalmi latinhoz hűbb változatot terjesztettek el, így ott megmaradt a szóvégi *-s*. (Wartburg 1991, 31).

5.2. Szubsztrátumok

A **szubsztrátumok** (alsóbb nyelvi rétegek) azok a nyelvek, melyeket a romanizált lakosság a latin átvétele előtt beszélt. A meghódított őslakosok nyelvei többnyire eltűntek, de esetlegesen beszűrődtek a latinba és hatással voltak rá. Azok a nyelvek, melyek rendelkeztek írásbeliséggel és jelentős civilizációk nyelvei voltak, általában nagyobb ellenállást fejtettek ki a latinnal szemben, mint azok, amelyek kisebb kulturális hagyománnyal bírtak. A görög például sosem szorult ki teljesen a birodalomból és az etruszk is valószínűleg használatos volt még az I. sz.-ban. A latin adoptációja attól is függött, hogy az őslakosok nyelve mennyire volt eltérő tőle; a vele szoros rokonságot mutató oszk és umber nyelv beszélői könnyen átvették a latint, míg azok a népek, akiknek nyelve szerkezetileg nagyon különbözött, nehezebben, ill. lassabban latinizálódtak (Herman 2001, 22).

Ascoli és Schuchardt óta a nyelvészek nagy figyelmet fordítottak a romanizált területek őshonos nyelveinek tanulmányozására, mivel ezeknek a nyelveknek fontos szerepük lehetett a latin regionális különbségeinek kialakulásában, és a későbbi újlatin nyelvek születésében (Catalán 1974, 136).

5.2.1. Oszk

Az indoeurópai nyelvcsalád itálikus ágához tartozó kihalt ókori nyelv. A Kr. e. I. sz. körül a rómaiak végső győzelmével az itáliai népek fölött, az oszk használata – a latin terjedésével párhuzamosan – megszűnt. Az oszkok rendelkeztek írásbeliséggel, görög eredetű ábécéjük valószínűleg etruszk közvetítéssel alakult ki. A ránk maradt oszk nyelvű dokumentumok (feliratok, pénzérmeszövegek, átkozó táblácskák stb.) a Kr. e. V–IV. sz. és Kr. u. I. sz. közötti időszakból származnak, és többségük az oszk ábécé írásjeleivel készült, de vannak latin és görög betűs írásos oszk emlékek is. A ma ismert leghosszabb oszk nyelvű szöveg a *Tabula Bantina*, egy közigazgatási szabályzat a Kr. e. II. sz.-ból.

Az oszk nyelv hasonló volt a latinhoz, egyes vonásai azonban különböztek, és nyomot is hagytak a hódító nyelvben. Az indoeurópai hehezetes zöngés zárhangok [bh], [dh] a latinban [b], [d], az oszokban viszont [f] hangot eredményeztek: lat. *sibi* – oszk *sifei*; lat. *medius* – oszk *mefio* (Fodor 2000, 1122). Az oszk szubsztrátum hatásának tekinthető, hogy egyes latin szavakban a szóközepi [b], [d] hangokból [f] lesz: BUBALUS > BUFALUS (sp. port. *búfalo*, ol. *bufalo*, fr. *buffle*); BUBULCUS > BUFULCUS (ol. *bifolco* 'bugris'); TABANUS > TAFANUS (ol. *tafano* 'böglyö').

5.2.2. Umber

Az indoeurópai nyelvcsalád itálikus ágához tartozó kihalt ókori nyelv, mely az oszk nyelvvel egy csoportot alkotott. Az umber nyelv is rendelkezett írásbeliséggel, ábécéje görög eredetű volt, és etruszk közvetítés hatására alakult ki. A legfontosabb nyelvemlék a *Tabulae Iguvinae*, egy bronz táblácskából álló felirategyüttes, melynek vésetei a Kr. e. III-I. sz.-ból származnak, és umber, illetve latin betűkkel íródtak.

Az umber és az oszk meglehetősen hasonló nyelvek voltak. Az indoeurópai [bh], [dh] hangokból szó belseji pozícióban itt is [f] lesz (lat. *tibi* – umb. *tefe*; Fodor 2000, 1494), így az oszk esetében említett latinra gyakorolt hatást az umber erősíthette. Egyes latin mássalhangzócsoportok későbbi fejlődésében, pl. leegyszerűsödésében (*nd* > *nn*, *mb* > *mm*) is lehetett szerepe az umber nyelvnek. Az umbriai dialektusban a mai napig természetesen a *monno* < *mondo*, *profonno* < *profondo* vagy *commatte* < *combattere* alakok.

Dámaso Alonso (1962, 105–154) teóriája szerint a birodalom terjeszkedése révén az eddig említett szubsztrátumok hatása Hispaniában is tetten érhető, a többségében oszk és umber származású hódítóknak tulajdonítható, hogy egyes spanyolországi dialektusokban és nyelvekben is megtalálható az *-mb* > *m(m)*, *-nd-* > *n(n)* progresszív nazalizáció, bár az Ibériai-félszigeten a jelenség meglehetősen elszórtan jelentkezik. Korábban G. Rohlfs (1926) hívta fel a figyelmet egyes dél-olasz és hispán jelenségek hasonlóságaira.

5.2.3. Etruszk

Holt nyelv, mely nem az indoeurópai nyelvcsaládhoz tartozott, a mai napig kérdéses, mely nyelvekkel állhatott rokonságban. A Kr. e. VIII–I. sz.-ig beszélték, bár Herman (2001, 22) szerint nem kizárt, hogy a Kr. u. I. sz.-ban is létezett még egyes helyeken. Rendelkezett írásbeliséggel, az etruszkok az ábécét a Kr. e. VIII. sz.-ban érkező görögöktől vették át, melyet saját nyelvük igényei szerint alakítottak át. Sokezer feliratos nyelvemlék maradt ránk, sírokon, kerámia edényeken, bronz tárgyakon található feliratok, a leghosszabb szöveg egy múmiatekercsnek használt vásznon maradt fenn, melyet ma Zágrábban őriznek. Keletkezési ideje bizonytalan, a Kr. e. IV–II. sz.-ból származik (Fodor 2000, 374).

Az etruszkok politikai és kulturális hatása meglehetősen erős volt a Római Királyság korában, a Tarquinius dinasztia például etruszk származású volt. Az etruszk uralom alatt (Kr. e. 616–510) Róma virágzott. A Kr. u. III. sz.-tól azonban erős romanizációs folyamat indult, melynek során a latin nyelv presztízse megnőtt, és szép lassan kiszorította az etruszkot először a hivatalos szférából, majd a hétköznapi beszédből is.

Az etruszk szubsztrátum hatása elsősorban a szókincsben mutatkozik meg. A latin PERSONA pl. az etr. *phersu* szóból származik. A toponímiában is találkozunk etruszk eredetű nevekkel, pl. ETRURIA > *Tuscia > *Toscana*, de vannak olyan feltételezések is, hogy Róma neve az etr. *Rumon* szóból ered, mely eredetileg a Tevere (Tiberis) folyó neve volt.

A római névadási szokásokat is etruszk hagyományokra vezetik vissza. Az etruszk királyok alatt jelenik meg a trinominális, azaz három tagból álló névadás, először a nemesek, majd szép lassan a többi társadalmi csoport esetében is. Az első név/előnév a kapott név volt (*praenomen*), pl. Caius, Lucius, Marcus stb. A második a nemzetség neve volt (*nomen gentile*). A Rómában letelepedett családok nemzetségekké fejlődtek, a legősibb törzsek mellett idővel megjelentek az etruszk vagy más népcsoporthoz, illetve földrajzi területhez tartozó nemzetségnevek, pl. Tarquinius, Claudius, Tiberius stb. A harmadik elem a *cognomen* volt, mely a nemzetségen belül a családot azonosította. Kezdetben (akár ironikus módon) viselőjének valamilyen fizikai tulajdonságára utalhatott, pl. Naso (nagyorrú), Cicero (borsó), Maximus (nagy, magas) stb.

(1) Az ókori Itália nyelvei (www7):

5.2.4. Görög

Az indoeurópai nyelvcsaládhoz tartozó önálló ágat alkotó nyelv. A görög nem tekinthető a latin valódi szubsztrátumnak, mivel közvetítő nyelvként folyamatosan használták, a birodalom előtt, alatt és után is beszélték, presztízse a rómaiak által is elismert volt. Gyakorlatilag **adsztrátumként**, azaz szomszédos nyelvként volt jelen, és egyenrangú volt a latinnal.

A görög kultúra óriási hatással volt a római mitológiára, irodalomra, tudományokra és művészetekre (a latin ábécé a görögből származik). Ez számtalan görög szó átvételét eredményezte, a kereszténység terjedése pedig újabb impulzust adott a görög eredetű szavak kölcsönzésének. Az újlatin nyelvekben is megannyi görög eredetű szó folytatását találjuk:

ARTĒRIA, BALNEĀRIUM, SCĒNA, POENA, CAMĒRA, HŌRA, PARABŌLA stb. > sp. *arteria, balneario, escena, pena, cámara, hora, parabola/palabra*; fr. *artère, balnéaire, scène, peine, chambre, heure, parabole/parole*; ol. *arteria, (terme,) scena(ta), pena, camera, ora, parabola/parola*.

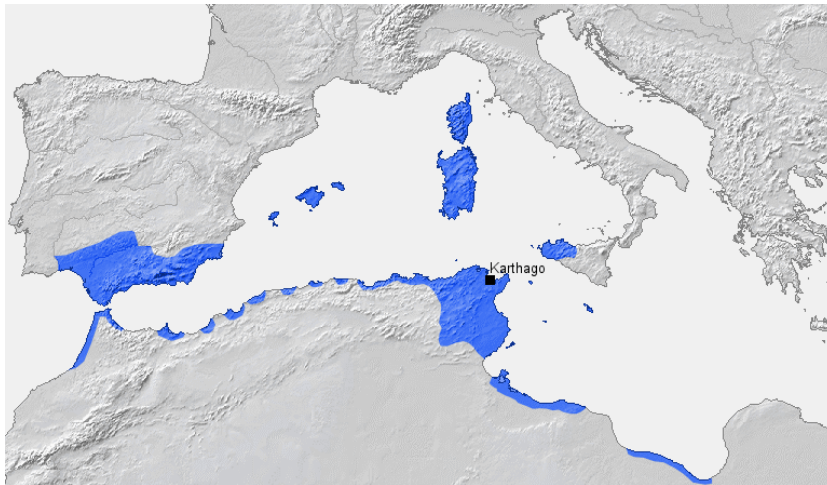
5.2.5. Pun

A sémi-hámi nyelvcsalád északnyugati ágába tartozó kihalt kánaáni nyelvek egyike. A föníciai gyarmatosítók leszármazottai Észak-Afrikában fejlett államot hoztak létre, melynek fővárosa Karthágó volt. Az ott beszélt föníciai nyelv neve pun volt. A Kr. e. IX–II. sz.-ból maradtak fenn feliratok föníciai nyelven, föníciai ábécével írva (Fodor 2000, 414).

Karthágó sokáig a Földközi-tenger medencéjének nagyhatalma volt, számos gyarmattal rendelkezett, így nyelve is megtalálható volt nemcsak Észak-Afrikában, hanem pl. Szicílián, Máltán és az Ibériai-félsziget délkeleti területein is, elsősorban a partvidéken. Először a görögökkel, majd a rómaiakkal vívott háborúkból Karthágó meggyengült, és a Kr. e. II. sz.-ban Róma végképp elsöpörte.

A föníciai nyelvet az általuk alapított városok neve őrzi, pl. *Cádiz* < lat. GADES < fön. *Gadir*; *Málaga* < lat. MALACA < fön. *Malaka*; a punok által használt későbbi változattól származik *Ibiza* < lat. EBUSIA < pun *Ibosim*. A Hispániából származó mintegy 30 föníciai-pun felirat mintegy fele a Kr. e. IV–I. sz.-ból való, és a személynevek és földrajzi nevek használatában gyakran mutatnak pun hatást. Az egyik legjellemzőbb példa a legendás civilizáció *Tarsis* elnevezése, mely a rómaiak által preferált hellenizált *Tartessos* változattal szemben jelenik meg ([www8](#)).

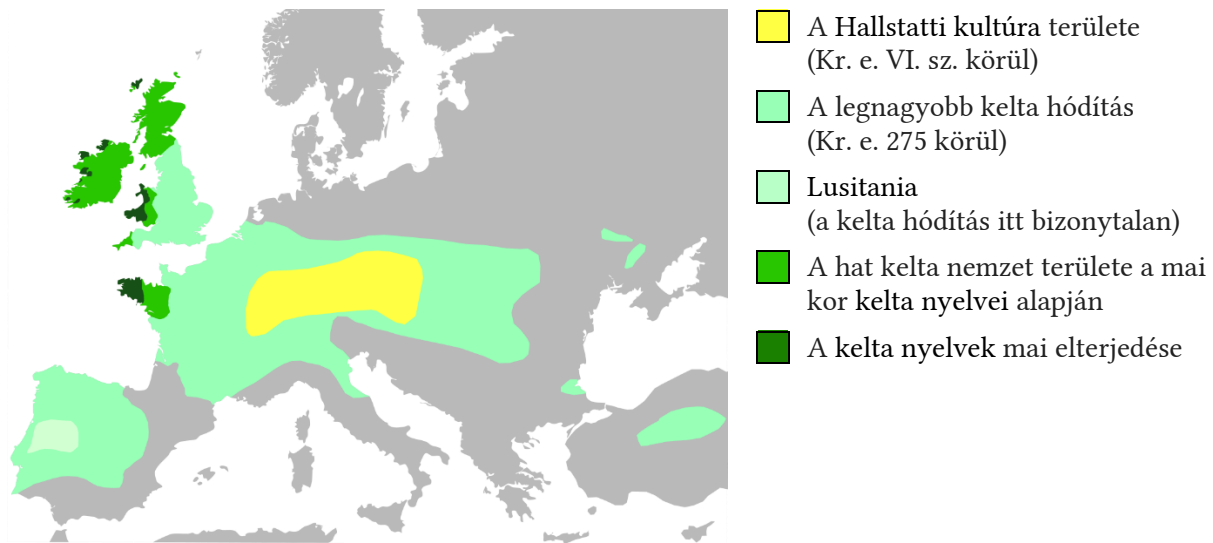
(2) Karthágó és gyarmatai a Kr. e. III. sz.-ban ([www9](#)):

5.2.6. Ókelta nyelvek

A kihalt kelta nyelvek az indoeurópai nyelvcsalád nyugati ágához tartoztak, a Kr. u. V. sz.-ig beszélték őket az európai szárazföldön és a Brit-szigeteken. A kelta alapnyelv valószínűleg Közép-Európában alakulhatott ki a Kr. e. I. évezredben. Az ókelta nyelvek fontos szubsztrátumai voltak a latinnak. A továbbiakban kettőt említünk meg.

(3) A kelta népek és nyelvek elterjedése (www10):

5.2.6.1. Keltibér

Az Ibériai-félszigeten élő kelták több hullámban érkeztek a Pireneusokon át, az első törzsek a Kr. e. VI. sz. körül hatolhattak be a félszigetre, és a középső és nyugati területeken telepedtek meg. A rómaiak *Celtiberi*-nek nevezték a félszigeten élő összes népet, de a keltibér nyelv nem a kelta és az ibér nyelv keveréke, hanem ugyanolyan önálló, indoeurópai ókelta nyelv volt, mint például a gall (bár valószínűleg hatottak rá a félsziget nem indoeurópai nyelvei, többek közt az ibér is). A keltibér a Kr. e. I sz.-ra kihalt, de feliratok tanúskodnak róla. Az első feliratok ibér ábécével íródtak, a későbbiek latin betűsek.

A keltibér szubsztrátum hatása a szókincsben érhető tetten: sp. *camino* 'út', sp. *cerveza* 'sör', sp. *camisa* 'ing', sp. *colmena* 'méhkas'.

5.2.6.2. Gall

Az indoeurópai nyelvcsalád ókelta nyelveihez tartozott, kihalása a Kr. u. IV–V. sz.-ra tehető. A kelta nyelvek közül a gallból maradt ránk a legtöbb nyelvmélek, a Kr. e. IV. sz.–Kr. u. III. sz.-i időszakból rendelkezünk feliratokkal. A gall szövegek háromféle írással őrződtek meg: etruszk, görög és latin betűs feliratokat is találtak. A késői gall szövegek a romanizációnak és a latinizációnak köszönhetően a latin szerkezetét követik, ugyanakkor szókincsük még gall (Fodor 2000, 1078).

A gall szubsztrátumnak szokták tulajdonítani azt a hangtani fejlődést, melynek során a latin $\bar{U} > [y]$ -t eredményezett, mivel a jelenség gyakorlatilag a gall kiterjedésének területén, a franciában és a galloitáliai dialektusokban fordul elő, ugyanakkor felmerültek olyan vélemények is, melyek vitatják ennek a folyamatnak a régiségét, és gall eredetét. Szintén a gall szubsztrátummal hozzák kapcsolatba a lat. -CT- mássalhangzócsoport változását (-CT- > -it-, pl. NOCTEM > *noite* > sp. *noche*), és a *Romania* egész nyugati részére jellemző zöngétlen intervokális okkluzívák zöngésedését is (pl. LUPUM > port. sp. *lobo*). A legrezisztensebb latin magánhangzó, az $A > e$ (pl. MARE > fr. *mer*) fejlődését próbálták szintén gall hatással magyarázni, mint ahogy a francia számolás hatvan és száz közötti húszas rendszerét is.

A latin számos elemet vett át a gall szókincsből: *carpentum* 'kétkerekű szekér', *carrus* 'szekér', *essedum* 'kétkerekű harci kocsi', *reda* 'négykerekű utazókocsi', *bracae* 'gall nadrág' stb. (Fodor 2000, 1080). A gall eredetű szavak az újlatin nyelvekben is előfordulnak, pl. fr. *bruyère* 'hangafű', *alouette* 'pacsirta', *lieue* 'mérőföld' stb., és a toponímiában is találkozhatunk gall eredetű végződést tartalmazó alakokkal: *-dunum*, *-durum*, 'erődítmény' → *Lugu + dunum* > *Lyon*; *-magus* 'mező, piac' → *Rotomagus* > *Rouen*; *-lano* 'síkság' → *Mediolanum* 'síkság közepe' > *Milano*.

5.2.7. Ibér

Az ibér nyelv ismeretlen eredetű kihalt ókori agglutináló nyelv, főként a mai Spanyolország keleti és dél-keleti részén beszélték az ibérek, akik Észak-Afrikából vándoroltak be az Ibériai-félszigetre a Gibraltári-szoroson át. A Kr. e. VI. sz.-ban említik őket görög írások. Nyelvüket a rendelkezésünkre álló feliratokból ismerjük, melyeket nem sikerült teljes mértékben megfejteni. Nem indoeurópai eredetű nyelvről van szó, és számos erőfeszítés ellenére sem sikerült más nyelvekkel rokonítani. Bár próbálták többek között a baszkkal és az észak-afrikai berber nyelvekkel kapcsolatba hozni, ezen feltételezéseket később elvetették. Háromféle írásmóddal is rendelkezett, kettő a föníciai ábécén alapult, a harmadik a görög ábécé egy egyszerűsített változata volt. A legkorábbi feliratok a Kr. e. V. sz.-ból, a legkésőbbiek a Kr. e. I. sz.-ból származnak.

A feliratokból számos szó maradt ránk, de jelentésük a mai napig nem teljesen tisztázott (például a *salir* szó jelentése a feltételezések szerint 'ezüst', 'érték' vagy 'pénzérme', révén hogy ezüstpénzeket szerepel). Jó néhány toponímiai elem kivül a latin feltehetően az ibérből vette át az ARRUGIUM > sp. *arroyo* 'patak', és a CUNICŪLUM > port. *coelho*; sp. *conejo*; kat. *conill*; okc. *conilh*; ol. *coniglio* szót is.

5.2.8. Baszk

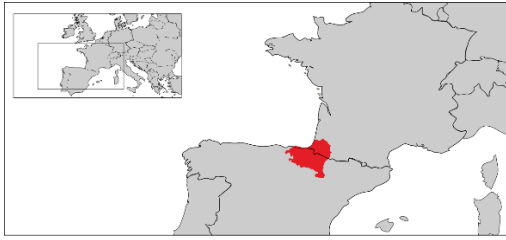
A baszk Nyugat-Európa egyetlen nem indoeurópai nyelve, melyet a Pireneusok két oldalán kb. hétszázötvenezer beszélnek. Több nyelvvel is próbálták rokonítani (pl. magyar, kaukázusi nyelvek, elsősorban grúz stb.), de nem sorolható egyik nyelvcsaládba sem. Az első írásos nyelvemlék egy párszavas baszk részlet a X. sz.-i spanyol *Glosas Emilianenses* (San-Millán-i glosszák) feljegyzései között.

Mivel az Ibériai-félsziget északi, hegyvidéki területein a romanizáció nagyon felületes volt, semmi sem akadályozta a baszk nyelv megmaradását. A kasztíliai spanyol nyelv északon, a baszk szomszédságában kezdett kialakulni. Ez az ismeretlen eredetű agglutináló nyelv fontos szubsztrátuma volt a latinnak, és bár folynak viták, a mai spanyol nyelv egyik jellegzetes vonását, a latin szóeleji F- aspirációját általában neki tulajdonítják. A baszk nem ismerte a szó eleji f- hangot (a latin FLOREM szót például *lorea* alakban kölcsönözte). Mivel a szókezdő latin F- átvétele nehézségbe ütközött, a hozzá legközelebbi megoldást választotta [ph] formában, melyből egy idő után csak az aspiráció maradt. A spanyol nyelv kialakulása-kor átvette ezt a vonást, és a mai napig a többi újlatin nyelvtől eltérő alakokat mutat: FILIUM > sp. *hijo* ↔ port. *filho*, fr. *fiis*, ol. *figlio*; FOLIA > sp. *hoja* ↔ port. *folha*, fr. *feuille*, ol. *foglia*. (Az aspiráció nem érintette a F-et tartalmazó szókezdő mássalhangzócsoportokat és az úgynevezett erős pozíciókat, pl. amikor diftongus követte) (Lapesa 1980, 186).

A baszk nyelv egyes lexikai elemei a vulgáris latinon keresztül a spanyolba is beszivárogtak: baszk *eskerra* > sp. *izquierda* 'bal'; *laptiz-arri* > *pizarra* 'tábla, pala' (Corominas 1994, 461). Az arab hódoltság koráig létezett Iliberis városa (mai Granada

környéke), mely több változatban is előfordul: *Eliberri*, *Ilibira*, *Elvira* stb. Mindezen alakok a baszk *iri berria* 'új város' kifejezésre vezethetőek vissza.

(4) Baszkföld ([www11](#)):

5.2.9. Illír

Az indoeurópai nyelvcsaládhoz tartozó kihalt ókori nyelv, melyet a Balkán egyes területein beszéltek a Kr. e. II. évezredben oda vándorolt illír törzsek. Egyes törzsek Dél-Itáliában telepedtek le, ők eljutottak az írásbeliségig, a többiektől nem maradt ránk semmilyen nyelvemlék. Ebből kifolyólag az illír tanulmányozásában még sok a bizonytalan tényező. Az illír romanizálásából született a dalmát nyelv.

Korábban azt vélték, hogy az illír és a trák egy nyelv voltak, mára azonban bebizonyosodott, hogy két különböző, egymással rokonságban álló nyelvről van szó.

Az ismert illír szavak többségében tulajdonnevek, pl. ill. *Tergeste* > Trieste (Fodor 2000, 570–571).

5.2.10. Trák

Az indoeurópai nyelvcsaládhoz tartozó részben kihalt, részben romanizált nyelv, melyet a Kr. e. XVI–XIII. sz.-ban a Balkánra érkező trák törzsek beszéltek. A trák nyelv nem jutott el az írásbeliségig, a nyelvet görög, illetve latin nyelvű glosszákból és tulajdonnevekből ismerjük, az egyik leghíresebb szöveg a Kr. e. V. sz.-ból származó Ezerovói gyűrűfelirat. A Kr. u. VIII. sz.-ra a trákok beolvadtak a területre érkező szláv közösségekbe. Nyelvük többek között a román lehetséges szubsztrátumaként került az egyes nyelvészeti kutatások középpontjába (Fodor 2000, 1430).

5.2.11. Dák

Az indoeurópai nyelvcsaládba tartozó, az ókor végén kihalt nyelv, mely nem rendelkezett írásbeliséggel. Nincs dák nyelvű feliratos hagyomány, a nyelvet néhány latin nyelvű szógyűjteményből ismerjük, az egyik ismertebb glossza jó néhány dák szót tartalmaz, melyek gyógynövények nevei.

Korábban a dákot és a trákot egy nyelvnek hitték, de a nyelvtudomány mai álláspontja szerint két különböző nyelvről van szó. A dáko-román elmélet szerint a dák teljesen romanizálódott, és belőle alakult ki a mai román nyelv (Fodor 2000, 273). Feltételezhetően a rom. *balaur* 'sárkány', *brânză* 'sajt' szavak dák eredetűek.

Megpróbálták az illír, trák és dák szubsztrátumra visszavezetni azokat a vonásokat, melyek a románt elválasztják a többi újlatin nyelvtől (Tagliavini 1993, 352). A gondolat onnan származik, hogy a román a vele szomszédos nyelvekkel bizonyos jegyekben egyezést

mutat, ilyen például a végartikulus, mely az albánban és bolgárban is megtalálható. (A bolgár szláv nyelv, melyekre egyáltalán nem jellemző a névelő használata.) Ezek a törekvések nem vezettek különösebb eredményre.

(5) Az ókori Balkán népei és nyelvei ([www12](#)):

5.3. Szupersztrátumok

A **szupersztrátumok** felsőbb nyelvi rétegek. A hódítások során a megszállók nyelve a szupersztrátum, mely hatást gyakorol a meghódított népek nyelvére, így a III. sz.-tól folyamatosan érkező germán törzsek nyelvei is hatottak a latinra. Többek között Wartburg munkásságának köszönhetően bizonyosodott be, hogy a szupersztrátumoknak jelentős szerepük volt a latin területi fejlődésében és ezáltal az újlatin nyelvek alakulásában.

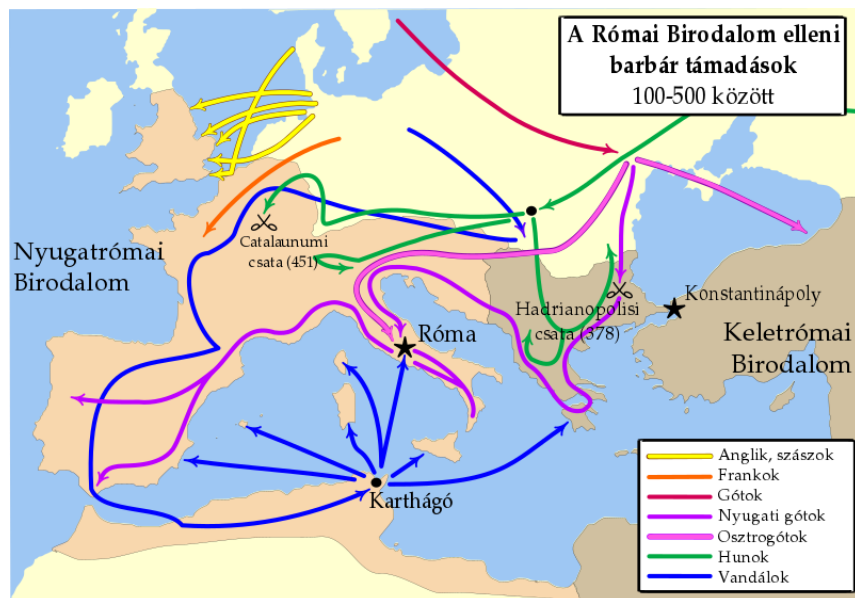
A III. sz. közepéig a Római Birodalom sikerrel verte vissza a barbár törzsek támadásait, utána viszont kénytelen volt visszavonulót fújni, elsősorban a birodalom keleti felében. 257-ben Róma kivonult Daciából, melyet először a vizigótok, majd más népek (avarok, hunok, szlávok stb.) foglaltak el. Az ottmaradt romanizált lakosságnak köszönhetően alakult ki a román nyelv. Róma folyamatos visszavonulásával keleten csak Dalmáciában egy keskeny sávban maradt fenn egy romanizált nyelv, melyből a dalmát fejlődött ki.

Ugyanebben az időben törtek be az alemannok a Rajna-Majna vidékére, ami azt eredményezte, hogy Gallia és az Alpok közötti nyelvi kapcsolat és kommunikáció nehézkesé vált. A IV. sz. közepén a frankok átkeltek a Rajnán, és Gallia északi részén, Toxandriában (mai Belgium flamand fele) települtek le.

Több germán törzs is létrehozta saját államát: a vandál királyság Észak-Afrikára, illetve Szardíniára, Korzikára és a Baleári-szigetekre terjedt ki; az osztrogótok (keleti gótok) Itáliában kívántak berendezkedni, de királyságuk nem sokkal élte túl alapítóját, Nagy Theodorikot; a szvébek az Ibériai-félsziget északkeleti részén telepedtek le, a burgundok pedig a Rhône környékén létesítettek királyságot. Ezek a királyságok nem bizonyultak hosszú életűnek, és területük nyelvi arculatán nem változtattak. Egyik legjelentősebb talán a vizigótok királysága volt, akik a VI. sz.-ban a frankok nyomása elől menekülve átkeltek a Pireneusokon, és létrehozták királyságukat, melynek fővárosa Toledó volt. A gótok hagytak ugyan nyomot az iberorómán és dél-gallorómán szókészletben, de nem gyakoroltak szinte semmilyen befolyást a fonetikára vagy más nyelvi szintre (Wartburg 1991, 77–81). A

szókincsben többek között a következő elemeket találjuk: gót *bandwo* 'banda' > sp. *banda*; *bandera* 'zászló'; gót *blank* 'csillogó, fehér' > port. *branco*, sp. *blanco*, fr. *blanc*, ol. *bianco*; gót **spaiha* 'kém' > port. *espião*, sp. *espía*, fr. *espion*; ol. *spia*; gót **warda* 'öriz' > port. sp. *guardar*; gót **wardja* 'örtség, őr, gárda' > port. *guarda*, sp. *guardia*, fr. *garde*, ol. *guardia*; gót **werra* 'háború' > port. sp. ol. *guerra*; fr. *guerre*.

(6) II–V. századi vándorlások (www13):

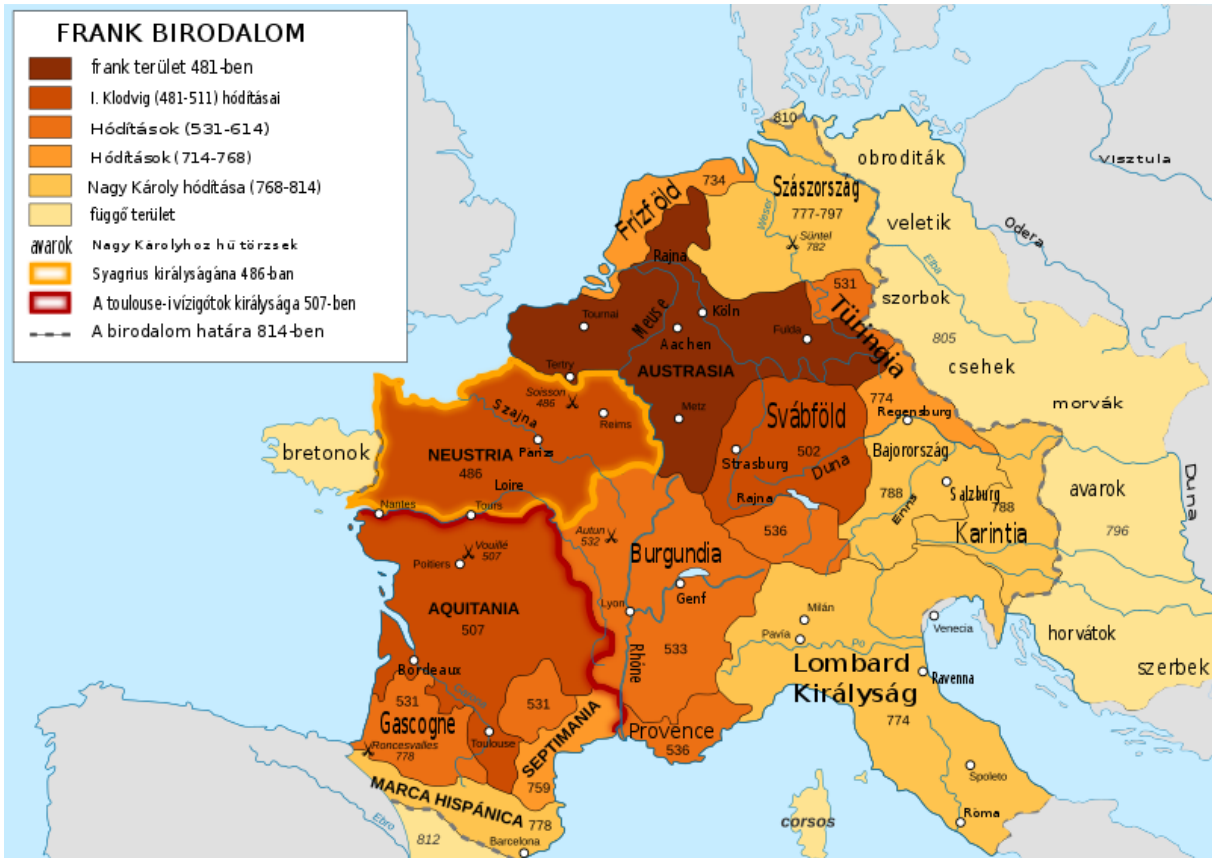

5.3.1. Galloromania

Galliában és Itália alpesi vidékein a germán hódítás és ezáltal a nyelvi hatás is kissé másképpen alakult. Az alemannok végül is az V. sz.-ban elfoglalták Elzászt és Svájc északi részét, így végképp megszakadt a kapcsolat Gallia és Rhaetia között, ezáltal az ott beszélt változatok fejlődése is eltérő irányt vett. A IV. sz.-ban a frankok nagy számban telepedtek le és terjeszkedtek Galliában összeolvadva a romanizált lakossággal. A keveredés során a frank és a galloromán nyelv évszázadokon keresztül együtt élt. A Merovingok kétnyelvű birodalma után a frankok az V. sz.-ban létrehozták erős államukat, a Frank Birodalmat, mely később az alemannok szétaprózódott területeit is bekebelezte.

A frank szupersztrátum hatásával magyarázzák azt a különbséget, mely a mai francia és a többi nyugati újlatin nyelv között található: a provanszál, a katalán, a spanyol és a portugál fejlődésük során nem tesznek különbséget nyílt, illetve zárt szótagban található hangsúlyos magánhangzók között, a franciában azonban a magánhangzók eltérően fejlődtek nyílt, illetve zárt szótagban. Ezen felül a nyílt szótagszerkezet a franciában az összes magánhangzó fejlődésére hatással volt, ugyanis a francia nyelvben a hangsúlyos nyílt szótagi magánhangzók az *i* és *u* kivételével mind diftongálódtak, azok is, melyek a többi nyugati újlatin nyelvben ezt nem tették (pl. zárt *e* [e] és zárt *o* [o] esetén: TELA > vg. *tɛla* > ófr. *teile* [tejlə] > [tɔjlə] > [twɛlə] > fr. *toile* [twal] ↔ sp. *tela*; FLOREM > ófr. *flour* > [fleʊr] > [flø(ʊ)r] > fr. *fleur* [flœʁ] ↔ sp. *flor*). Az V. sz.-tól a vulgáris latinban a nyílt szótagban elhelyezkedő hangsúlyos magánhangzók ejtése meghosszabbodott, de a frankok által lakott területeken ez a jelenség erőteljesebben volt jelen, így a diftongáció a zárt magánhangzókat is érintette (Wartburg 1991, 88–101).

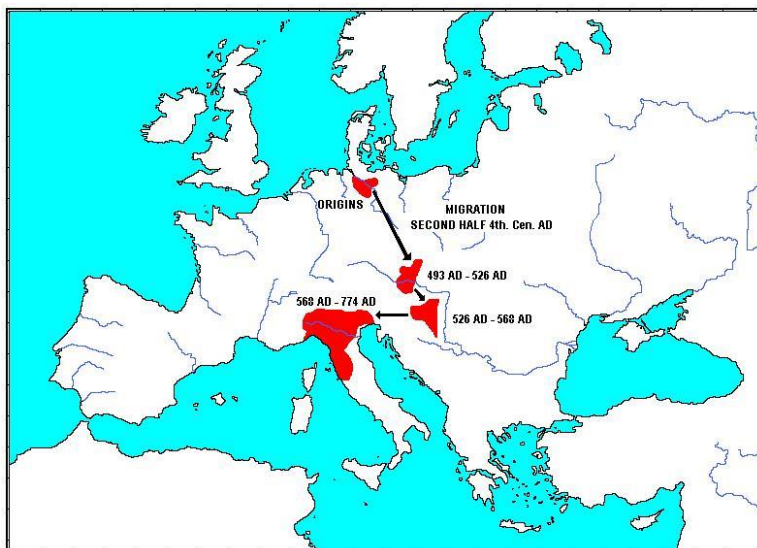
(7) A Frank Birodalom (www14):

5.3.2. Itália

Itália területén a longobárdok inváziójának hasonló folyamánya volt, mint Galliában a frankok megszállásának. A longobárdok a VI. sz.-ban nyomultak be Itáliába, és nagy tömegekben terjeszkedtek dél felé.

(8) A longobárdok vándorlása (www15):

Nyelvük nem igazán jutott el az írásbeliségig, néhány rúnafeliratot hagytak csak ránk. Nyelvük hatását tekintve azonban hasonló volt a helyzet, mint Galliában. A nyílt és zárt szótagban levő magánhangzók megkülönböztetése a longobárdok által benépesített területeken sokkal erőteljesebben volt jelen, mint máshol, viszont eltérő politikai berendezkedésük (italoromán lakosságtól való viszonylagos elszigetelődés), és hódításuk földrajzi sajátosságai miatt a jelenség nem eredményezett olyan egységes változást Itáliában, mint Galliában¹³ (Wartburg 1991, 181). A szókincs természetesen őriz longobárd eredetű szavakat: ol. *ciuffo* 'bojt' < longob. *zupfa; ol. *graffiare* 'megkarcol' < longob. *krapfo; ol. *guancia* 'arc' < longob. *wankja; ol. *ricco* 'gazdag' < longob. *rīhhi; ol. *scherzare* 'tréfálozik' < longob. *skerzōn; ol. *schiena* 'hát' < longob. *skena; ol. *zanna* 'agyar' < longob. *zan.

5.3.3. Rétoromán területek

A nyugati rész a provanszál és francia területekkel tartott kapcsolatnak köszönhetően mutatott bizonyos nyelvi közösséget az említett régiókkal, északon azonban egyrészt a germán hódítás (alemannok, bajorok), másrészt az észak felé terjeszkedő itáliai dialektusok hatására az Alpok régiójában csak egy vékony sávban maradtak fenn romanizált dialektusok, de mivel a különböző változatok között gyakorlatilag nem, vagy szinte alig volt kommunikáció, nem alakult ki egy egységes nyelv. Ami a hangsúlyos magánhangzók szótagszerkezettől függő viselkedését illeti, a rétoromán dialektusok a germán hatásnak megfelelően, de különböző mértékben érintettek (Wartburg 1991, 184).

5.4. Az arab adsztrátum

Érdeemes még szót ejteni a muszlim invázióról. Észak-Afrika elfoglalása után az arabok 711-ben betörték az Ibériai-félszigetre, ezáltal a *Romania* területe még töredezettebb lett, nem beszélve arról, hogy az arab hódítás teljesen megbontotta azt a (görög-)latin egységet, mely korábban a Földközi-tenger medencéjére jellemző volt. Az arab adsztrátum fontos hatást gyakorolt elsősorban az Ibériai-félsziget, de a *Romania* többi nyelvére is. A spanyolok és mórok századokon át tartó együttélése maradandó nyomot hagyott a szókincsben, a spanyol nyelv szókészletének megközelítőleg 8%-a arab eredetű. Ezek a szavak sokszor felismerhetőek, mivel gyakorta *al-* kezdetűek az arab *al-* névelő maradványaként: port. *aldeia*, sp. *aldea* 'falú'; sp. *alfombra* 'szőnyeg'; port. *almofada*, sp. *almohada* 'párna'; port. *algodão*, sp. *algodón*, fr. *coton*, ol. *cotone* 'gyapot'; port. *armazém*, sp. *almacén* 'raktár'; port. *açúcar*, sp. *azúcar*, fr. *sucre*, ol. *zucchero* 'cukor'; port. *alcachofra*, sp. *alcachofa*, fr. *artichaut*, ol. *carciofo* 'articsóka'; port. *azeite*, sp. *aceite* 'olaj'; port. sp. *azul*, ol. *azzurro* 'kék'; port. *espinafre*, sp. *espinaca*, fr. *épinard*, ol. *spinacio* 'spenót'; port. *cenoura*, sp. *zanahoria* 'sárgarépa'; port. *safira*, sp. *zafiro*, fr. *saphir*, ol. *zaffiro* 'zafir' stb.

A majdnem nyolc évszázadon át tartó nyelvi érintkezésnek köszönhetően az arab nemcsak a szókincs, hanem a morfológia szintjén is nyomot hagyott. Az arab, vagy hozzá valamilyen módon kapcsolódó származási helyhez, etnikai csoporthoz tartozás jelölésére szolgáló spanyol melléknevek *-í* szuffixumot kapnak: *iraquí* 'iraki', *iraní* 'iráni', *israelí* 'izraeli', *marroquí* 'marokkói', *chií* 'síita', *suní* 'szunnita' stb. Ugyanez a képző található a port. *javalí*, sp. *jabalí* 'vaddisznó' szóban is, melynek arab etimonja a 'hegyi' jelző. Az *hasta* '-ig' prepozíció esetleges arab eredete (*hatta*) egyelőre még vitatott.

13 Mivel a longobárdok a La Spezia–Rimini vonal (6.1.3) két oldalán vetették meg lábukat, az ott húzódó törésvonalat (a szóvégi *-s* és a zöngétlen intervokális okkluzívák viselkedése) gyengítették.

5.5. Összegzés

Összességében elmondható, hogy a *Romania* szegmentációja hosszú és bonyolult folyamat volt, melyben több tényező is szerepet játszott. A fragmentációt mintegy előkészítették az etnikai és a szubsztrátumok által okozott nyelvi különbségek, melyek a meghódított területek között húzódtak. Ehhez adódtak azok a társadalmi különbségek, melyek a betelepülő hódítók között álltak fenn, egyes területeken egyértelműen az alacsonyabb szociokulturális réteghez, míg máshol az iskolázott, műveltebb réteghez tartoztak a megszállók. A római uralom alatt a tartományokban egyedi újítások is megjelentek, melyek kisebb-nagyobb mértékben terjedtek el. A III. sz.-tól kezdve a germán törzsek benyomulása akadályozta a birodalom területei közötti kommunikációt, mely további földrajzi különbségek kialakulásához vezetett. Ugyanakkor a germán népek nyelvileg is keveredtek a romanizált lakossággal, így nyelvük (elsősorban a frankoké és a longobárdoké) szerepet játszott a helyi változatok kialakulásában (Wartburg 1991, 189.). Egyedül a román nyelvben nem található erre a korra visszavezethető germán hatás.

Ajánlott szakirodalom:

Barbaro (2017), Glessgen (2007), Herman (2001, 2003), Lapesa (1980), Menéndez Pidal (2000), Perret (2014), Walter (1988), Wartburg (1991).

6. Az újlatin nyelvek kialakulása és szinkrón állapota

6.1. Az újlatin nyelvek csoportosítása

Az előbbi fejezetekben láthattuk, hogy földrajzi, történelmi, szociokulturális okok miatt a latin magában hordozta az újlatin dialektusok és nyelvek differenciálódásának lehetőségét. A birodalom gyengülésével a nyelvi egység is megbomlott, és bár Róma sokáig fontos központ maradt, a középkorban új politikai, vallási stb. központok alakultak ki, saját nyelvi mintákkal.

Az újlatin nyelvek csoportosítása kezdettől fogva izgalmas kérdés volt a nyelvészek számára. A romanisztika, mint tudományág létrejötte óta három fő irányelv alapján történtek a csoportosítások: (a) **genetikai csoportosítás**, mely a közös eredetre és keletkezésre fókuszál, és az újlatin nyelvek hasonlóságait és szabályaik egymásnak megfeleltethetőségét vizsgálja; (b) **földrajzi csoportosítás**, mely a hasonlóságokat területi szempontból közelíti meg; (c) **tipológiai csoportosítás**, mely szerkezeti, formai hasonlóságok alapján felállított kategorizálás. Az újlatin nyelvek esetében a genetikai és földrajzi csoportosítás gyakran egybemosódik, hiszen egyes újlatin nyelvek nemcsak amiatt mutatnak hasonlóságot, mert közös ősrre vezethetőek vissza, hanem földrajzi közelségük miatt is.

Az itt felsorolt csoportosítások a teljesség igénye nélkül szolgálnak példát a különféle kategorizálásokra, az említésre kerülő nyelvészekon kívül többek között Schuchardt, Gröber, Ascoli, Griera, Alonso, Rohlf, Lausberg, Vidos, Renzi és sokan mások vizsgálták a kérdést.

6.1.1. Diez csoportosítása

Friedrich Diez, a romanisztika megalapítója tette közzé az első tudományos csoportosítást. Diez **genetikai-földrajzi** rendszerezésében hat újlatin nyelv szerepel. Az olasz és a román alkotják a keleti csoportot, a spanyol, a portugál, a francia és a provanszál a nyugati. Ugyanakkor a nyugati csoporton belül a spanyol és a portugál a délnyugati, míg a francia és a provanszál az északnyugati ághoz tartozik. Diez filológiai szempontból közelítette meg a kérdést, kevés figyelmet szentelt a dialektusoknak, és csoportosításában elsősorban azok a nyelvek kaptak helyet, melyek irodalmi hagyományokkal rendelkeztek. Ettől függetlenül az újlatin nyelvek keleti, illetve nyugati csoportra tagolása a későbbi osztályozások alapja lett.

6.1.2. Bartoli csoportosítása

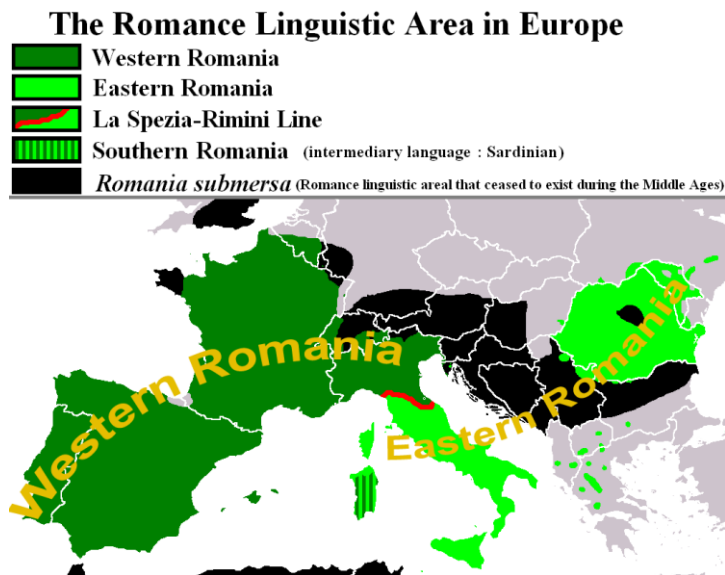
Bartoli módosította Diez csoportosítását, bár a kelet-nyugati tagolást ő is megtartotta. **Fonetikai, morfológiai és lexikai** adatokat vizsgált, és figyelembe vette a **szubsztrátumok** lehetséges hatásait is. A keleti csoportba sorolta a román, a dalmátot, és a dél-itáliai dialektusokat. Vizsgálta a görög, albán és szláv nyelvek latin elemeit is. A nyugati csoportba kerültek a közép-, illetve észak-itáliai dialektusok, a szárd, a rétoromán, a francia, a provanszál, a katalán, a spanyol és a portugál.

Későbbi munkássága során Bartoli a szókincs szempontjából két területet különböztetett meg, egy periférikusabb, konzervatívabban viselkedő területet, melyet Dacia és Hispania alkottak, illetve egy innovatív, központi területet, melyben Italia és Gallia kaptak helyet.

6.1.3. Wartburg csoportosítása

Wartburg a *Romania* fragmentációjáról írt művében (Wartburg 1991) végképp megerősíti az újlatin nyelvek kelet-nyugati csoportra történő felosztását. A két régió közötti képzeletbeli demarkációs vonal kelet-nyugati irányban szeli át Itáliát, **La Spezia** és **Rimini** városok között húzódik. A *Romania* keleti részéhez tartoznak a vonaltól délre, illetve keletre eső területek, azaz a román, a dalmát, a dél- és közép-itáliai dialektusok, a *Romania* nyugati részét pedig az észak-olasz és rétoromán dialektusok, a francia, a frankoprovenszál, a provanszál, a katalán, a spanyol és a portugál alkotják.

(1) A *Romania* felosztása (www16):

A csoportosítás alapjául két fontos fonetikai vonás szolgált: a latin szóvégi *-s*, és a zöngétlen intervokális okkluzívák (*-p-*, *-t-*, *-k-*) viselkedése. A *Romania* keleti régióiban a szóvégi *-s* eltűnik, a zöngétlen intervokális okkluzívák pedig érintetlenül maradnak. A szóvégi *-s*-nek több fontos szerepe is volt, például az igeragozásban, illetve a névszói többes szám képzésében. Eltűnésével a keleti nyelveknek más megoldást kellett találniuk az említett grammatikai műveletek végrehajtásához (pl. magánhangzók hozzáadása a szó végződésétől függően).

A *Romania* nyugati területein a szóvégi *-s* megmaradt, a zöngétlen intervokális zárhangok viszont zöngésedtek¹⁴: *-p-*, *-t-*, *-k-* > *-b-*, *-d-*, *-g-*:

- (2) port. sp. *lobo*; fr. *loup* ↔ ol. *lupo*; rom. *lup*
- (3) port. sp. *vida*; fr. *vie* ↔ ol. *vita*; rom. *viață*
- (4) port. sp. *amigo*; fr. *ami* ↔ ol. *amico*; rom. *amic*
- (5) port. sp. *cantas*; fr. *chantes* ↔ ol. *canti*; rom. *cânti* ('énekész' igeragozás E/2)
- (6) port. sp. *libros*; fr. *livres* ↔ ol. *libri* (T.sz.), ill. rom. E.sz. *lup* → T.sz. *lupi*

Ebben a csoportosításában a szárd és egyes korzikai változatok nem tartoznak egyik régióhoz sem, mivel megőrzik a szóvégi *-s*-t és a zöngétlen intervokális okkluzívákat is.

¹⁴ Az intervokális zöngés zárhangok bizonyos esetekben később réshanggá váltak (vö. sp. *vida* [ð]), majd el is tűnhettek (vö. fr. *vie* [vi] < [viðə] < [viða] < [vida]).

Wartburg csoportosítását számos bíráló érte, de mindenki elismeri, hogy a szóvégi -s viselkedése, és az ezzel kapcsolatos főnév- és igeragozási változások a *Romania* konfigurációjának egyik leglényegesebb elemét alkotják. Ezért is vált ez az elmélet széles körben elfogadottá.

6.2. Az újlatin nyelvek

Ebben a fejezetben az újlatin nyelvek kerülnek bemutatásra, elsősorban Tagliavini monográfiája alapján (Tagliavini 1993). Csak a legfontosabbnak és legjellegzetesebbnek tartott vonásokat említjük meg, összehasonlításban a többi újlatin nyelvvel.

(7) Újlatin nyelvek Európában (www17):

6.2.1. Román

A román nyelvet Romániában és a vele határos területeken, Moldovában, a Balkán-félsziget egyes területein, Délnyugat-Ukrajnában, a Bánátban, Dél-Albániában és Macedóniában beszélik, több helyen kétnyelvűségben él a magyarral, némettel vagy szláv nyelvekkel. Beszélőinek száma kb. 24,3 millió.

A román a latin nyelv folytatása, de kialakulásának pontos helyszínéről a mai napig viták folynak. A kontinuitás elmélet szerint a román a daciai latin egyenes folytatása, míg a kontinuitást tagadó elméletek szerint a germán hódítások miatt Dacia romanizált lakossága elmenekült, így a román a korábbi Dacia provincia területén kívül született. Ez utóbbi feltételezést látszik alátámasztani például a germán jövevényszavak teljes hiánya a

románban, mely egyedi vonás az újlatin nyelvek családjában. (Például a 'fehér' szín jelölésére az újlatin nyelvek általában a germán eredetű *blank* etimonból indulnak ki, míg a szó román megfelelője *alb* < ALBUS.) A románnak négy dialektusa létezik, a dákoromán, az aromán (vagy macedoromán), a meglenoromán és az isztroromán.

Az első beazonosítható keletkezési idejű írásos dokumentum egy 1521-ből származó szöveg, egy Neacșu nevű főúr levele, melyet a törökök hadi előkészületeiről írt (Fodor 2000, 1222). A XIV–XVII. sz. között az írásos szövegek nyelve a cirill betűkkel írt egyházi szláv volt. A cirill betűs írást a XIX. sz.-ban helyettesítették a latin ábécével, ekkorra fejeződött be a XVIII–XIX. sz.-ban indult folyamat, mely a modern sztenderd nyelvváltozat kifejlesztését tűzte ki célul. A modern román szókincset nagy mértékben befolyásolta a francia nyelv.

A román a keleti újlatin nyelvekhez tartozik. Magánhangzó-fejlődése eltér az újlatin nyelvek általános tendenciájától (ld. 4.2.2.1). A jelenlegi magánhangzói közül öt (*a, e, i, o, u*) közös a többi újlatin nyelvvel, de van két zárt ajakkerekítés nélküli magánhangzója: [ɨ], [ə] (vö. 7.2.2). Keleti újlatin nyelv lévén megőrzi a latin zöngétlen intervokális okkluzívákat, a szövégi -s-t azonban elveszíti (ld. 6.1.3).

Morfológiai jellegzetességei közé tartozik, hogy egyes főnevek egyes számban hímneműként, többes számban nőneműként viselkednek (pl. *sânge* 'vér'). A latinban II. deklinációs hímnemű főnevek vocativusa megmaradt (*Doamne!*), illetve a korábban I. és III. deklinációs nőnemű főnevek dativusa is megőrződött: CASAE > rom. *case*. A *casae* egyben a genitivus alakja is volt, mely funkciójával együtt szintén megőrződött. Az igeragozásban a vulgáris latinban kialakuló új jövő időt a *volo* igéből kialakult segédige alakjai adják, a melléknemek esetében teljes mértékben hiányoznak a latin szintetikus fokozó alakok, mint ahogy ismeretlen az adverbiumok *-mente* szuffixummal történő képzése is. A határozott névelő a *Romanián* belül egyedüli módon a főnévhez hátulról kapcsolódik HOMO ILLU > rom. *omul* (vö. 4.2.2.2, 8.2.2.1).

Szókincsét tekintve a román olyan latin szavakat őrzött meg, melyek a többi újlatin nyelvből hiányoznak (pl. *alb* 'fehér'), illetve az idők során olyan szupersztrátumok hagytak nyomot benne, melyekkel a többi újlatin nyelv nem találkozott (szláv, magyar, török stb.). Legjelentősebb a szláv hatás volt, az élet, a kultúra minden területén tetten érhető, pl. az 'igen' módosítószó a románban a szláv eredetű *da* szócska. Összességében elmondható, hogy a román a latintól egyik leginkább eltávolodott újlatin nyelv.

6.2.2. Dalmát

A dalmát kihalt nyelv, melyet a dalmát tengerparton, a mai Rijeka és Kotor között, illetve Krk szigetén beszéltek. A szigeten kívül már a XV. sz.-ban kihaltatott az észak-olasz és szláv nyelvek előrenyomulása miatt, a szigeten viszont a XIX. sz.-ig megmaradt. Bartoli még meg tudta interjúvolni az utolsó dalmát beszélőt, Tuone Udainát (Fodor 2000, 276).

Az első összefüggő nyelvemlék egy XIV. sz.-i magánlevél (Fodor 2000, 276). A dalmáttal kapcsolatos információink nem túl bőségesek, de rendelkezésünkre állnak dalmát archívumokból származó közvetlen források, illetve azok az információk, interjúk, melyeket nyelvészek, nyelvművelők gyűjtöttek. A dubrovnikai Filippo Diversi például lejegyzett számos dalmát szót ([www18](#)), Matteo Giulio Bartoli pedig publikálta azt a több ezer dalmát szót és jópár történetet, melyet Tuone Udainától hallott.

A dalmát a keleti újlatin nyelvekhez tartozott, és két fő nyelvjárása volt, az északi vegliot és a déli ragúzai. A magánhangzók rendszerét vizsgálva számos diftongussal találkozunk, olyanokkal is, melyek a többi újlatin nyelvben (kivéve francia) nem szokványosak, ugyanis nyílt szótagban nemcsak a nyílt, hanem a zárt magánhangzók, sőt az *a* is diftongálódott, és zárt szótagban is gyakori ez a jelenség: PIRA > *paira* 'körte'; CRUCE > *krauk* 'kereszt'; NOCTE > *nuat* 'éjszaka' stb. Egyedi vonása a nyelvnek, hogy a latin *ī* és *ū* is

diftongálódott: CONSOBRĪNUM > *kosobrain*; CRŪDUM > *kroit* (Tagliavini 1993). Ezzel ellentétben a mássalhangzórendszere számos archaikus vonást megőrzött, pl. magas magánhangzó előtt nem palatalizálta a [k] és [g] hangokat: CENARE > *kenur* 'ebédel, étkezik'.

A főnevek többes számát általában magánhangzó hozzátételével jelölte. A romántól eltérően a dalmátban megmaradtak a fokozott melléknév szintetikus alakjai. Az igeragozásban folytatódott a négy konjugáció. Legjellegzetesebb vonása, hogy a körülírással *cantare habeo* típusú jövő idő helyett a latinból örökölt jövő idejű alakok folytatódnak: CANTAVERO > *kantuora* (Bezard 1908).

Szókincsét elsősorban Bartoli leírásából ismerjük, pl: *čituot* 'város'; *funiestra* 'ablak'; *čimitiero* 'temető'; *fiar* 'vas' stb.

A dalmát és a román között számos megfelelés van, és az albán hatása sem elhanyagolható, ugyanakkor Bartoli elsősorban azt szerette volna bizonyítani, hogy a dalmát a dél-itáliai (főleg a Dalmáciával szemközti területek) dialektusaival állt szoros kapcsolatban, elméletét pedig elsősorban az illír szubsztrátumra alapozta.

6.2.3. Rétoromán

A rétoromán kifejezést főként német nyelvészek használják, az elnevezést a római Rhaetia tartomány neve adta.

A rétoromán három nagyobb egységre oszlik: Kelet-Svájcban a beszélők a saját nyelvüket *rumantsch*-nak hívják, regionálisan hivatalos Graubünden kantonban, a beszélők száma kb. 40.000. Dél-Tirolban, főként a Dolomitok völgyeiben a népesség a nyelvet *ladino*-nak nevezi, a beszélők száma kb. 31.000. (Az elnevezés olykor zavart okoz kétértelműsége miatt, mivel a Balkánon beszélt zsidó-spanyol nyelvet is *ladino*-nak hívják). Legtöbb beszélővel a *friuli* rendelkezik (kicsivel több, mint 300.000) Olaszország északkeleti részében, Friuli-Venezia Giulia autonóm régióban. Az említett helyeken a rétoromán kétnyelvűségben él a némettel, illetve az olasszal. A három terület nyelvhasználata erősen különbözik, nyelvtörténeti szempontból egymástól elkülönülő dialektusokról van szó, nem tekinthetők egyetlen nyelv dialektális változatainak.

A legrégebb nyelvemlék egy XII. sz. elejéről származó prédikáció-fordítás, melyet a svájci Einsiedeln kolostora őrzött meg. Az első hosszabb szövegek a XIV. sz.-ból maradtak ránk (Fodor 2000, 1217).

A rétoromán a nyugati újlatin nyelvek csoportjába tartozik, így a többes számot a szóvégi -s jelöli, a latin zöngétlen -p-, -t-, -k- pedig zöngésedett. Közel áll a galloromán nyelvekhez, pl. a nyugati területeken megtalálható az [y] hang. Néhány további jellemző: a friuliban fennmarad a latin *au* diftongus: AURUM > *aur*; többféle, többek között olasz típusú affrikátákkal is rendelkezik, pl. [tʃ, dz]; a határozott névelő a latin *illu* alakjaiból származik; különlegessége, hogy a nyugati nyelvjárások nem ismerik a *cantare habeo* típusú jövő időt, helyette másik körülírást találunk: *vegnel (a) cantar* 'jövök énekelni'; a szókincsben érezhető a német, olasz, és egyes változatokban a szlovén hatása: *luft* 'levegő', *primevere* 'tavasz', *cos* 'kosár' (Fodor 2000, 1217).

6.2.4. Szárd

A szárd nyelvet Szardínia szigetén beszélik, általában kétnyelvűségben él az olasszal. Beszélőinek száma kb. 1,2 millió. A szárd a Szardínia területén beszélt latinság folytatása. Két fő nyelvjárása van, a logudorói és a campidanói, melyek közül az első az archaikusabb, autentikusabb dialektus, míg a második több olasz hatást mutat.

A XI. sz.-tól kezdve gazdag szárd nyelvű dokumentációval rendelkezünk, ezek az iratok általában oklevelek, illetve adománylevelek. Az idők során a szárd írásbeliség meggyengült, a XIX. sz.-ban indultak meg a törekvések a nyelv felébresztésére (Fodor 2000, 1299). A szárdok ma Olaszország legnagyobb nyelvi kisebbsége, közhivatalokban és iskolákban is használható a szárd nyelv ([www19](#)).

A szárd (és ez alatt most elsősorban a logudoróit értjük) magánhangzórendszer sajátossága a latin *ē* és *ī*, illetve *ō* és *ū* külön tartása, melyek a többi újlatin nyelvben általában *e*-vé, illetve *o*-vá olvadtak össze (ld. 4.2.2.1): PĪLU > *pīlu*; BŪCCA > *bucca*. Archaikus vonás a [k] és [g] megtartása palatális magánhangzó előtt: CENTU > [kentu]. Szintén archaikus vonás, melyben a keleti újlatin nyelvekkel osztozik, hogy megtartja a zöngétlen intervokális okkluzívákat, pl. *lupu*. Ezzel szemben a nyugati újlatin nyelvekkel mutat közösséget a szóvégi -s megtartásában, mely többek között a többes szám jelölésére is szolgál: *murū* → t.sz. *muros*; *femina* → t.sz. *feminas*. Ez a jelenség is magyarázható a szárd archaikus jellegével.

A határozott névelő az *ipsu*, *ipsa* mutató névmásokból alakult ki eltérően a többi újlatin nyelvtől, ahol ez az *illu*, *illa* segítségével történt. A szárd névelők: *so*, *sa*, *sos*, *sas*.

Konzervatív jegyeket találunk a szókincset illetően is. Olyan szavak maradnak meg, sokszor eredeti jelentésükkel, melyek a többi újlatin nyelvben eltűntek: *domo* 'ház' < DOMU; *porcabru* 'vaddisznó' < PORCUS APER; *mannu* 'nagy' < MAGNU. Érdekes egyezés a románnal a latin SCIRE 'tud' folytatása > szárd *iskire*; rom. *ști*, hiszen a többi újlatin nyelvben a *sapere* leszármazottai találhatók.

A szárd egyedülálló a rá hatással lévő szupersztrátumok tekintetében is. Alig vannak jelen germán elemek, pedig Szardínia majdnem egy évszázadig a vandálok által megszállt terület volt. Az a kevés arab eredetű szó, mely ma a szárdban található, nem közvetlenül, hanem elsősorban a spanyol közvetítésével került a nyelvbe. A szupersztrátumok közül a spanyol, illetve a katalán befolyásolta leginkább a szárdot. A spanyol uralom közel négy évszázadig tartott, Szardíniát az aragóniai és katalán hódítók vonták fennhatóságuk alá, de a katalán mellett a spanyol is szép lassan elterjedt, olyannyira, hogy 1764-ig hivatalos nyelv volt a bíróságokon és az iskolákban. Számos szárd szerző spanyolul írt. A szókincs a következő hispanizmusokat örzi: *ventana* 'ablak'; *calentura* 'láz' stb., és számos katalán eredetű elemet találunk a halászattal kapcsolatos szakterminológiában.

6.2.5. Olasz

Az olaszt az Itáliai-félszigeten, Szicílián, Szardínián, Elba szigetén, a San Marino Köztársaságban, Korzikán és Svájc Ticino és Graubünden nevű kantonjában beszélik, de részben használják Máltán, Szlovéniában, Dalmáciában és Albániában, illetve a volt olasz gyarmatokon, Etiópiában, Eritreában és Líbiában. Számos olasz közösség beszél Argentínában, Brazíliában és más dél-amerikai országban. Az olasz több helyen kétnyelvűségben él, például Dél-Tirolban a némettel, Veneto északi részében a friulival, Szardínián a szárdal stb. Anyanyelvi beszélőinek száma kb. 64,8 millió. Az olaszt nem anyanyelvként beszélők száma folyamatosan növekszik.

Az Itáliai-félszigeten nagyon erős a dialektális tagoltság. Az *Italia dialettale* az újlatin nyelvészet leggazdagabb területe. Itálián belül három nagyobb egységet találunk: (a) észak-itáliai dialektusok; (b) közép- és dél-itáliai dialektusok; (c) toszkán dialektusok. Az északi dialektusok közé tartoznak többek között a velencei, a gallorómán dialektusok (piemonti, lombard, ligur, emilián-romanyol) és számos kisebb nyelvjárás. Közép- ill. Dél- Itáliában találjuk az umbriait, az abruzzóit, a campanóit, a nápolyit, a szicíliait stb. melyek még további nyelvjárásokra oszthatók. A toszkán dialektusok az ottani városállamok (elsősorban Firenze) XIII. sz.-ban kezdődő felemelkedésével hódítottak teret, és adták meg az irodalmi

nyelv alapját. A XV–XVI. sz.-ban a toszkán nyelvhasználat az irodalmon kívül a hivatalos használatra is kiterjedt. A toszkán dialektusból származó közép-olasz, elsősorban római hatással alakult ki a mai sztenderd olasz nyelv.

Az olasz irodalmi nyelv és az egységes Olaszország viszonylag késői kialakulásának eredményeként a dialektusok északról dél felé haladva jelentősen különböznek egymástól (osztályozásukat tekintve egyesek a La Spezia–Rimini vonaltól északra, míg mások attól délre találhatók, így a *Romania* két különböző régiójához tartoznak), ezért változatosak a nyelvemlékek is. A VIII–IX. sz. fordulójáról származik a *Veronai találós kérdés* szórványjelle-gű nyelvemlék; az első vitathatatlanul olasz írásos dokumentum a *Placito di Capua* eskü 960-ból. A XII. sz.-tól vannak irodalmi szövegeink, Szent Ferenc *Naphimnusa* (1225) umbriai dialektusban íródott, a *Trecento* szerzői (Dante, Petrarca, Boccaccio stb.) pedig a toszkánból irodalmi olaszra avanszáló nyelv legjelesebb képviselői és művelői voltak (Fodor 2000, 1096).

A művelt sztenderd olasz köznyelvben a *Romania* keleti nyelveire jellemző elemeket találunk: a szó végi *-s* eltűnik, a zöngétlen magánhangzók közötti zárhangok pedig megmaradnak. Magánhangzói az újlatin nyelvek általános tendenciájának megfelelően fejlődtek. A hangsúlyos *ě* és *õ* csak nyílt szótagban diftongálódott, zártban nem: PĚDE > *piede*; BŎNU > *buono* ↔ TĚRRA > *terra*; PŎNTE > *ponte*. Hét magánhangzó létezik, mivel külön van nyílt és zárt *e*, illetve *o*: *a, ε e, i, ɔ, o, u*. A hangsúlyos magánhangzó, különösen nyílt szótagban, hosszabban ejtődik. A [k] és [g] magas magánhangzó előtt palatalizálódott. Sziszegő, susogó hangokkal, affrikátákkal rendelkeznek: [ʃ, ts, tʃ, dz, dʒ].

Nyelvtani szerkezete hasonló a többi újlatin nyelvéhez. Határozott névelője az *illu, illa* névmásból fejlődött ki, a hangkörnyezet szerint változó alakú: *il/lo* → t.sz. *i/gli*. Határozott névelővel együtt használja a birtokos névmást. Mellékneveknél alapvető az analitikus fokozás, de tovább élnek a latinból örökölt szintetikus alakok is. Gyakori a latin *superlativus* alakok megmaradása is, de nem összehasonlító értelemben: *fortissimo* 'nagyon erős'.

A főnévi igenév három végződésű lehet (*-are, -ere, -ire*), de az *-ere* végződés lehet hangsúlyos és hangsúlytalan, így bizonyos értelemben tovább él a latin négy konjugációja. Az összetett igealakokat az *avere*, tárgyatlan igék esetében az *essere* segédigével képzik. A köznyelvben a befejezett múlt kifejezésére leggyakrabban a *passato prossimo*t használja, mely kiszorítani látszik az egyszerű alakú, jelenhez nem kapcsolódó események elmondására használt múlt időt (*passato remoto*) (Fodor 2000, 1092–1093). A jövő időt a többi újlatin nyelvhez hasonlóan a *cantare habeo* körülírással képzik, viszont tőlük eltérően a feltételes mód alakjaiban a *habeo* 2 nem folyamatos múltban áll, hanem befejezett jelenben: CANTARE HABUIT > *cantar ebbe* > *canterebbe*. Ez a változat toszkán eredetű a sztenderd olaszban.

Az olasz nyelv egyes szóalakváltozataiban illetve szókincsében megtaláljuk az oszku-umber szubsztrátum hatását (ld. 5.2.1 és 5.2.2), a Dél-Itáliát ért erős görög hatás miatt a többi újlatin nyelvhez képest az olaszban több görög eredetű szót találunk, pl. *mela* 'alma' (Fodor 2000, 1096). Szupersztrátumként a longobárd gyakorolt rá hatást (5.3.2).

6.2.6. Okcitan

A középkori okcitan nyelv elnevezése provanszál volt. Dél-Franciaországban beszélik, beszélőinek száma kb. 218 ezer lehet, de gyakorlatilag kétnyelvűségben él a franciával.

Az okcitan kifejezés az *oc* szóra vezethető vissza, ugyanis a középkorban *oc* nyelvnek (*lenga d'òc/langue d'oc*) hívták a Dél-Franciaországban beszélt dialektusokat, melyek az *igen* szócskát a latin *hoc*-ból származtatták. (Ezzel szemben állt az északi nyelvjárások *oïl* < HOC (EST) ILLUD alakja, azaz a *langue d'oïl*, az ófrancia.) Az okcitan a római Gallia provincia déli részén beszélt latin változatok folytatása.

Az első nyelvemlék, egy eposztöredék, 1000 körülről maradt ránk. A XI. sz.-tól kezdve az okcitán irodalmi virágzásának lehetünk tanúi, a nemesi udvarok jellegzetes műfaja volt a trubadúrlíra. A lovagi költészet számos remekműve íródott okcitán nyelven. A XVI. sz.-tól a francia lett a hivatalosan kötelező nyelv, így az okcitán háttérbe szorult, csak a XIX. sz.-ban indultak meg a törekvések a nyelv megújítására (Fodor 2000, 1077).

A mai okcitán dialektusok a gascogne-it kivéve viszonylagos homogeneitást mutatnak. A hangsúlyos *ě* és *õ* nem mindig diftongálódik (PĚDE > *pe*; CŎR > *cor*), az *e* és az *o* pedig sosem: FĪDE > *fe* ↔ fr. *foi*; FLŎRE > *flor* ↔ fr. *fleur*. Archaikus vonás az *au* diftongus megtartása: AURU > *aur*. A hangsúlyos *A* > *a* marad akkor is, amikor a franciában nyílt szótagban *e* lesz: CANE > *can* ↔ fr. *chien*. Ez utóbbi példa azt is illusztrálja, hogy a [k] + *a* csoportban a [k] megőrződik, és nem palatalizálódik, mint a franciában. Az *r* ejtése hagyományosan fogmeder pergőhang [r], de egyre jobban terjed a francia típusú ejtés (6.2.8, 7.2.1).

Az okcitán nyugati újlatin nyelv, így megőrzi a szóvégi *-s-t*, melyet többek között a többes szám jelölésére használnak. A nyelvterület egy részén az *-s* elnémulhat, ezért az említett nyelvtani funkció a determinánsra helyeződik. A birtokos névmás a névelővel együtt használatos.

A főnévi igenevek végződése: *-ar*, *-er* (véghangsúlyos), *-re* (tőhangsúlyos), *-ir*, ily módon „folytatódik” a négy latin konjugáció. Az összetett igeidőket általában az *aver* ’birtokol’, tárgyatlan igék egy részénél az *èsser* ’lenni’ segédigével képzik. A franciával ellentétben használatos a latinból örökölt egyszerű elbeszélő múlt.

A gascogne-i dialektus elsősorban abban különbözik, hogy számos jegyben az iberoromán nyelvekkel osztozik, többek között erős baszk szubsztrátumhatást is mutat (F > h) (ld. 5.2.8).

6.2.7. Frankoprovenszál

Az okcitán és a francia között képeznek átmenetet a frankoprovenszál nyelvjárások. Ezeket a galloromán dialektusokat Közép- és Kelet-Franciaországban, Svájc nyugati és Olaszország északnyugati részein beszélik (pl. Aosta-völgy). Beszélőinek számát 227 ezerre teszik, teljes kétnyelvűségben él a franciával.

A frankoprovenszál határait nehéz pontosan megállapítani, mind észak, mind dél felé elmosódtak az izoglosszák.

Nyelvi jellemzői közül a leglényegesebb, hogy magánhangzórendszere inkább az okcitánhoz hasonlít (pl. hangsúlyos *a* megőrzése, PRATU > *pra*), míg mássalhangzórendszerre a franciával mutat közös jegyeket (palatalizációs tendenciák).

6.2.8. Francia

A franciát Franciaországban, Belgium Vallon Régiójában, Luxemburgban, Svájc nyugati területein, Olaszország egyik vidékein (Aosta-völgy), illetve Európán kívül Kanadában, a Franciaországhoz tartozó karibi szigeteken (Martinique, Guadeloupe), csendes-óceáni területeken (Új-Kaledónia, Francia-Polinézia), és Afrika számos országában (pl. Szenegál, Elefántcsontpart, Mali, Kamerun, Gabon, Csád) beszélik. Területtől függően kétnyelvűségben élhet. A helyi nyelvek mellett sok helyen közvetítő szerepet tölt be, illetve az oktatás és az adminisztráció hivatalos nyelve (pl. Haiti). Kb. 77,2 millió anyanyelvi beszélővel rendelkezik, második vagy tanult nyelvként többször ennyivel. Fontos szerepet tölt be a nemzetközi kommunikációban: az ENSZ hat, és az EU három munkanyelvének egyike, az

EU Bíróságán belül (a tárgyalásoktól eltekintve) használt egyedüli munkanyelv, az Egyetemes Postaegyesület egyedüli hivatalos nyelve.

Történetileg a francia a római Gallia provincia Loire-től északra fekvő területein élő romanizált népesség által tovább vitt latin folytatása. Frank befolyás alatt alakult ki a *langue d'oïl* (gyakorlatilag ófrancia), melyből a modern francia származik. Az elnevezés az 'igen' módosító szó eredetére utal: HOC (EST) ILLUD > *oui*.

Az első francia nyelvemlék, egyben az első újlatin nyelven írt nyelvemlék, a *Strasbourg-i eskük* 842-ből. A IX. sz. végétől maradtak ránk irodalmi töredékek, az első igazán irodalmi nyelvemlék a *Szent Elek legenda* és a *Roland-ének*, melynek első írásos változata a XII. sz. első feléből származik (Fodor 2000, 419).

A kezdeti időszakban a francia nyelv még jelentős nyelvjárási tagolódást mutatott, a dialektusok között említhetjük a normant, a pikárdot, a vallont vagy például a champagneit. A Frank Birodalomtól kezdődően az erős monarchiának és centralizmusnak fontos szerepe volt a nyelv alakulásában, a főváros régiójában (Île-de-France) és ezzel együtt a Párizsban beszélt nyelvjárás presztízsré tett szert. Ettől függetlenül az irodalmi nyelv a XIV–XVI. sz.-ban számos más franciaországi dialektusból származó elemmel is gazdagodott. A klasszicizmus és a felvilágosodás korától kezdve a sztenderd francia kialakításának szakaszában fontos szerepet kapott az île-de-france-i nyelvjárás (*francien*), ugyanis ezt vették alapul a tudatos sztenderdizációs folyamatokat irányító nyelvművelők, ugyanakkor a racionális szabályzás során a mesterségesen kialakított sztenderd nyelv számtalan egyéb külső elemmel is bővült. Ezáltal a mai sztenderd francia nem tekinthető egyetlen nyelvjárás kizárólagos folytatásának.

A francia az újlatin nyelvek nyugati csoportjába tartozik. Magánhangzórendszerében az ajakréses [a, ε, e, i], és ajakkerekítéses [œ, ø, y] palatális, illetve a veláris [ɑ, ɔ, o, u] magánhangzókon kívül orrhangok is vannak [ã, õ, ě, œ], illetve megtalálható a középen képzett alsó-középső nyelvállású *schwa* is [ə] (Fodor 2000, 415). Egyes magánhangzók jelölésére betűkombinációkat alkalmaz (*eau* [o] 'víz'). Susogó és zizegő hangokat tartalmaz, pl. [ʃ, z, ʒ]. Az *r* betűvel lejegyzett fonémának nyelvterületenként több allofónja is lehet, a modern franciában réshang, de ejtése történhet a nyelvcsap pergetésével is (ld. 7.2.1). Nyugati nyelv lévén a szóvégi *-s*-t korábban megőrizte, később viszont eltűntette, a főnév végére írt *-s* ejtése néma. A zöngétlen intervokális okkluzívák a franciában is zöngésedtek, de a későbbi fejlődés során eltűntek (pl. VITA > *vie*, vö. 6.1.3). Az újlatin nyelvek között egyedi vonás, hogy a hangsúlyos *a* *e*-t ad (MARE > *mer*), illetve a [k] nemcsak magas magánhangzók, hanem *a* előtt is palatalizálódik (CATTU > *chat*; CASTELLU > *château* stb.). A szóvégi mássalhangzók lekopása, és a szintén szóvégi néma *-e* eltűnése az évszázadok során gyakorlattá vált, a [ʎ] és [j] hangok összeolvadása a XIX. században zajlott.

A franciában három igeragozási csoport létezik, de a főnévi igenevek végződése többfélék lehetnek. Az első csoportba tartoznak az *-er* (< -ARE) végű igék, a másodikat az *-ir* (< -ĪRE) végű igék alkotják, míg a harmadik egy meglehetősen heterogén csoport, a „rendhagyó” igéket tömöríti, végződésüket tekintve pedig többfélék lehetnek: *-ir* (< -ĪRE), *-re* (< -ĔRE), *-oir* (< -ĒRE).

Az elbeszélő, a jelennel semmilyen kapcsolatot nem őrző múlt idő (*passé simple*) a hétköznapi beszédből kiveszett, csak az irodalmi nyelvre, mesék, történetek elbeszélésére jellemző. A hétköznapi beszélt nyelvben helyét az új képzésű *passé composé* vette át (ld. 4.2.2.2, 8.5.1). Az összetett igeidők képzésére az *avoir* < HABERE igét, egyes tárgyatlan igéknél az *être* 'lenni' segédigét használja (ld. még 9.2.1).

A morfoszintaxist tekintve az alanyi névmás általában kötelező, mivel ez azonosítja az ige személyét és számát, hiszen a szóvégi *-s* szóbeli elnémulásával az egyes szám második személy alakja kiejtésben nem különbözik a másik két egyes számú alaktól (írásban az *-s* megjelenik egyes szám második személyben az *-er* végű igék esetében).

Francia jellegzetesség, hogy hatvan és száz között a számolás húszas rendszerű. Ezt a jelenséget próbálták szubsztrátum hatásra visszavezetni (ld. 5.2.6.2).

Szókincsét tekintve számításba kell vennünk többek között a gall szubsztrátum fontosságát, és a frank szupersztrátum jelentőségét.

Összességében elmondható, hogy

[a]z alakrendszer erőteljes redukciója, a szavak lerövidülése és a nyelvtani segédszók igen gazdag hálózatának kialakulása révén az újlatin nyelvek közül a francia távolodott el leginkább a latintól. (Fodor 2000, 419)

A földrajzi felfedezéseknek és hódításoknak köszönhetően a francia gyarmatokon kialakulhattak francia alapú kreol nyelvek, azaz olyan keveréknyelvek, melyek az eltérő anyanyelvű gyarmatosítók és az őslakosság nyelvének vegyülésével jöttek létre. Ilyen például a haiti, a guadeloupe-i, a martinique-i, a réunioni, a mauritiusi és számos egyéb más nyelv.

6.2.9. Katalán

A katalánt Spanyolország Katalónia, Valencia és a Baleár-szigetek autonóm közösségeiben, Andorrában, a francia Pireneusok keleti régiójában Roussillonban, és a szardíniai Algheróban beszélik. Az anyanyelvűek száma kb. 4 millió, összes beszélőinek száma kb. 9 millió, de területektől függően gyakorlatilag kétnyelvűségben él a spanyollal, franciával, olasszal. Az említett spanyol autonóm közösségekben a spanyol mellett hivatalos nyelv, és egyedüli hivatalos nyelve Andorrának.

Az első nyelvemlék a XII. sz-i *Homilies d'Organyà* szentbeszéd-gyűjtemény. A XV. sz.-tól az egységes spanyol monarchia kialakulásával és a spanyol államnyelvvé válásával a spanyol felülkerekedett a katalánon, amelyet sokáig csak családi, ill. vidéki környezetben használtak. A XIX. sz.-ban indult mozgalom a katalán irodalmi újraélesztésére. A XX. sz.-ban Franco uralma alatt betiltották, csak az 1978-as alkotmány tette lehetővé újrahasználatát. Akkor Katalónia 60%-a beszélt katalánul. Az azóta megindult törekvések a katalán egynyelvűséget célozzák meg.

Történetileg a katalán annak a latinnak a folytatása, melyet a Pireneusok keleti részén beszélt a romanizált lakosság. A Katalán Grófságok és később az Aragón Korona expanziójával a nyelv dél felé terjedt, és a XII–XV. sz.-ban kiterjedt a Baleár-szigetekre, Szardíniára és Szicília egyes területeire is.

A katalán a nyugati újlatin nyelvek csoportjába tartozik, és bár földrajzilag az iberoromán nyelvek szomszédja, nyelvileg több ponton is az okcitánnal és a galloromán dialektusokkal mutat közösséget, tulajdonképpen átmenetet képez a két csoport között. Magánhangzó-fejlődésére jellemző, hogy nem diftongálódott az *ě* és az *ō*: PÉLLE > *pell*; MÖRTE > *mort*. Nincs [y] magánhangzója. A hangsúlytalan magánhangzók redukciója meglehetősen erős, számos szóvégi magánhangzó eltűnik, az *-a* és az *-e* neutralizálódik és centrális közepes zártságú magánhangzó lesz: *casa* t.sz. *cases*; *aigua* [ajgwə]. Számos affrikátával rendelkezik [ts, dz, tʃ, dʒ], jellemző rá a betacizmus (4.2.2.1), az *l* hang szótag és szó végén veláris. Egyik sajátos ismérve a latin szó eleji L- palatalizációja: LUPU > *llop*; LITTERA > *lletra*; LINGUA > *llengua*; LUNA > *lluna*.

Nyugati újlatin nyelv lévén a többes számot *-s* hozzáadásával képezi. A mutató névmás nyelvjárástól függően három ('ez', 'az', 'amaz') vagy két fokozatú ('ez', 'az'). A főnévi igenévnek három fő végződése van: *-ar*, *-er/-re*, és *-ir*. A *-re* végződésűek a latinban általában a III. konjugációba tartoztak. Az egyszerű elbeszélő múlt itt is kiszorult a beszélt nyelvből, helyette új körülírás jött létre az *anar* 'menni' + főnévi igenév: *vaig cantar* 'énekeltem'. Az

összetett igeidőket az *haver* segédigével képzik. A spanyolhoz hasonlóan az *haver*-nek nincs 'birtokol' jelentése, erről a területről teljesen kiszorította őt a *tenir* (4.2.2.2).

A szókincs terén egyezéseket találunk a gallorómán nyelvekkel, illetve az olasszal: kat. *menjar*, fr. *manger*, ol. *mangiare* ↔ sp. *comer* 'eszik'; kat. *parlar*, fr. *parler*, ol. *parlare* ↔ sp. *hablar* 'beszél'; kat. *taula*, fr. *table*, ol. *tavola* ↔ sp. *mesa* 'asztal'; kat. *nebot*, fr. *neveu*, ol. *nipote* ↔ sp. *sobrino* 'unokaöcs'; kat. *cosí*, fr. *cousin*, ol. *cugino* ↔ sp. *primo* 'unokatestvér'; kat. *bru*, fr. *brun*, ol. *bruno* ↔ sp. *pardo* 'barna' stb.

6.2.10. Spanyol

A spanyolt Spanyolországban, a hozzá tartozó Kanári-szigeteken, Dél-Amerika államaiban (Brazíliát kivéve), Közép-Amerikában és a Karib-tenger szigetvilágának nagyobb részén, Mexikóban, az Egyesült Államokban, Egyenlítői-Guineában és a Fülöp-szigeteken beszélik. Területtől függően kétnyelvűségben élhet. Anyanyelvű beszélőinek számát 460 millióra teszik, a spanyolt második vagy tanult nyelvként használók száma igen jelentős.

Történetileg a spanyol a római Hispania tartományban beszélt latin folytatása. Első nyelvemlékei glosszák (*Glosas Emilianenses*, *Glosas Silenses*), azaz egyházi latin szövegekhez fűzött széljegyzetek. Ezek a jegyzetek még erős dialektális hatásokat tükröznek, (két baszk mondatot is tartalmaznak) tekintve, hogy a spanyol az Ibériai-félsziget északi részén egy viszonylag heterogén környezetben alakult ki. A *Cantar de Mio Cid* 'Ének Cid-ről' elbeszélő költemény az első spanyol nyelvű irodalmi mű, Menéndez Pidal (2000) szerint 1140-ből származik. Az Ibériai-félsziget északi részén kialakult királyságok közül Kasztília erősödött meg legjobban, bekebelezte Leónot, majd a *Reconquista* élére állt, és visszahódította az arabok által elfoglalt területeket. Politikai fölénye nyelvi hegemoniát is eredményezett, a háttérbe szorult nyelveket (asztúr-leóni, aragóniai) ma a spanyol dialektusaiként tartják számon. A XV. században az egységes monarchia létrejöttével a *kasztíliai* a *spanyol* szinonimája lett. A visszahódított, újranevesített déli területeken a kasztíliaiból alakult ki az andalúz nyelvjárás, mely jellegzetes vonásaival viszonylag élesen elkülönül a kasztíliaitól. Az újlatin nyelvek közül a spanyol rendelkezett legkorábban nyomtatott nyelvtannal, Antonio de Nebrija 1492-ben írta meg *Gramática de la lengua castellana* c. művét.

A spanyol a nyugati újlatin nyelvek közé tartozik. Magánhangzó-fejlődésére jellemző, hogy a hangsúlyos *ē* és *ō* nyílt és zárt szótagban is diftongálódik: PĒDE > *pie*; TĒRRA > *tierra*; BŌNU > *bueno*; PŌNTE > *punte*. Ezek a diftongusok olykor leegyszerűsödhetnek. A mássalhangzók terén a spanyol legjellegzetesebb vonása a latin szókezdő *f*-aspirációja, melyet általában a baszk szubsztrátum hatásának tulajdonítanak (5.2.8): FORMICA > *hormiga* 'hangya'; FICU > *higo* 'füge' stb. E példákban az is látszik, hogy a nyugati újlatin nyelveknek megfelelően a zöngétlen intervokális okkluzívák zöngésednek. A *pl-*, *cl-*, *fl-* kezdő mássalhangzócsoporthoz palatalizálódnak PLUVIA > *lluvia*; CLAMARE > *llamar*; FLAMMA > *llama*. A *-ct-* mássalhangzócsoporthoz az innovációnak számító [tʃ] hangot adta: NOCTE > *noche*.

A többes számot *-s* hozzáadásával képzik. A mutató névmás három fokozatú. A hangsúlytalan birtokos névmás sosem használható együtt a határozott névelővel.

A főnévi igenév végződése *-ar*, *-er*, és *-ir* lehetnek. Alakilag nem érhetők tetten a latinban III. konjugációs igék, melyek vagy az *-er* vagy az *-ir* végződésűekhez sorolódtak (4.2.2.2). Az egyszerű elbeszélő múlt a beszédben is használatos, és bár a félszigeten egyes területeken az újabb keletkezésű körülírásos *pretérito perfecto* átveszi a helyét, Latin-Amerikában teljes körű elsőbbséget élvez a jelenhez nem kapcsolódó múlt idejű események és történések elmondásában. Az összetett igeidők képzésében a segédige az *haber*, mely teljesen elvesztette a 'birtokol' jelentést, melyet teljes egészében a *tener* sajátított ki magának.

A spanyol helyesírás sajátossága, hogy a kérdő- és felkiáltójelet a mondat elejére fordított alakban is kiteszi: *¿Qué es eso?* 'Mi ez?'; *¡Que te mejores!* 'Jobbulást!'.

A spanyol szókincs alakulásában szerepet kaptak a latin előtti szubsztrátumok, legjelentősebb befolyással a baszk bírt, az említett hangfejlődési sajátosságon kívül a szókincsben is megmutatkozik (*izquierdo* 'bal' stb.) A germán, elsősorban gót szupersztrátum is érintette a szókészletet. Az arab adsztrátum rengeteg elemet kölcsönzött, a spanyol szókincs közel 8%-a arab eredetű (5.4).

Dél-Amerika meghódítása főleg a spanyolok által történt, így a spanyol lett a világon legelterjedtebb és legtöbb beszélővel rendelkező újlatin nyelv. Az amerikai spanyol nyelvnek vannak közös vonásai, ugyanakkor a latin-amerikai országok mindegyikének van saját sztenderd változata. Ettől függetlenül a spanyol nyelvterület nagy kiterjedésének ellenére is egységesnek mondható. Egyre nagyobb szerepet kap az Egyesült Államokban, az angollal való érintkezésből alakult ki a *Spanglish*, mely a különböző anyanyelvű beszélők kódváltásából származó keveréknyelv.

Az eltérő kultúrákkal és nyelvekkel való érintkezésből spanyol alapú kreol nyelvek alakultak ki. Hármát tartunk számon közülük: az ABC-szigeteken (Aruba, Bonaire, Curaçao) használt *papiamentó*-t, a kolumbiai *palenquero*-t, és a Fülöp-szigeteki *chabacano*-t. A spanyol nyelv közvetítésével számos amerikai őshonos nyelvekből származó elem honosodott meg az európai (és nem európai) nyelvekben: nahuatl **chocauatl* > sp. *chocolate* (Corominas 2011, 197), fr. *chocolat*, ol. *cioccolato*, ang. *chocolate*, ném. *Schokolade*, magy. *csokoládé*; nahuatl *ahuacacuahuitl* > sp. *aguacate*, fr. *avocat*, ol. *avocado*, ang. *avocado*, ném. *Avocado*, magy. *avokádó* stb.

Érdemes még megjegyezni, hogy a XV–XVI. sz.-ban Spanyolországból kiűzött zsidók a nyelvüket (mely gyakorlatilag egy középkori spanyol) a mai napig megtartották Izraelben és a Balkán egyes részein.

6.2.11. Gallego

Tagliavini nem említi osztályozásában a gallegót (galíciai); korábban a portugál nyelv egyik saját sztenderdizált változatának tartották, de a XIX. sz. óta a nyelvművelés eredményeként a nyelvészek ma már külön nyelvnek tekintik.

Spanyolország északnyugati autonóm közösségében, Galíciában beszélnek, ahol a spanyol mellett hivatalos nyelv, de gyakorlatilag a spanyollal kétnyelvűségben él. Beszélőinek számát 2,3 millióra becsülik.

Történetileg a gallego a római Lusitania provincia északnyugatot (Gallaecia) is magába foglaló latinságából alakult ki, majd a mórok elleni *Reconquistával* a félsziget nyugati sávjában délre terjedt. A XIV. sz.-ig a portugállal gyakorlatilag egységet, egy nyelvet alkotott (galaikoportugál), majd, mivel a délebbi területeket egy idő után külön kezdték kormányozni, a két nyelv elkülönbözött. Ebből kifolyólag az első nyelvemlék datálása kissé bonyolultabb, a közös galíciai-portugál nyelv kiemelkedő teljesítménye volt a XIII–XIV. sz.-i lírai költészet. X. Bölcs Alfonz Kasztília és León királya ezen a nyelven írta híres *Cantigas de Santa María* dicsőítő énekeit, mint ahogy Dom Dinis portugál király költészete is galíciai-portugálul íródott. A későbbiekben a spanyol kiszorította az irodalomból és a hivatalos használatból, de a népnyelvben megőrződött, és a XIX. sz.-ban a tudatos nyelvművelés újra felvirágoztatta. Ez nem volt könnyű feladat, ugyanis a gallegót sokáig a műveletlen, iskolázatlan falusi rétegek nyelvének tekintették.

A gallego leírásakor elsősorban a spanyollal, illetve a portugállal fennálló különbségeit szokás megemlíteni. A gallegóból hiányoznak a portugálban meglévő nazális magánhangzók, illetve a frikatív mássalhangzópárokból csak a zöngétlennel rendelkezők: port. [s]/[z], [ʃ]/[ʒ] ↔ gal. [s] és [ʃ]. A gallegóra jellemző a betacizmus, mely megkülönbözteti a portu-

gáltól, ahol a *b* és *v* oppozícióban állnak. A portugállal megegyező vonás viszont, hogy a latin *ĕ* és *ō* hangsúlyos szótagban nem diftongálódott: TĚRRA > port. gal. *terra* ↔ sp. *tierra*; NŌVU > port. gal. *novo* ↔ sp. *nuevo*.

A nyugati újlatin nyelvek csoportjába tartozik, így a *-p-*, *-t-*, *-k-* mássalhangzók zöngésedtek, a szóvégi *-s* pedig megmarad, mely fontos szerepet kap az igeragozásban és a többes szám képzésében. A főnévi igenév három végződésű lehet: *-ar*, *-er*, és *-ir*; alakilag nem lehet beazonosítani a latinban III. konjugációs igéket. Konzervatív vonás, hogy az igék többes szám 2. személyű alakjai megőrzik a zöngésedett mássalhangzót: CANTATIS > *cantades*. Az összetett igeidőket a *ter* < TENEŌ 2 segédigével képzik, de használatuk korlátozottabb, mint a többi újlatin nyelvben.

6.2.12. Portugál

A portugált Portugáliában, a hozzá tartozó szigeteken (Madeira, Azori-szigetek), Brazíliában, az afrikai volt portugál gyarmatokon a Zöld-foki szigeteken, Bissau-Guineában, Angolában és Mozambikban, São Tomé és Príncipe szigeteken valamint Ázsia korábban portugál fennhatóság alatt lévő területein (Macao, Kelet-Timor) beszélik. Területtől függően kétnyelvűségben élhet. Az anyanyelvi beszélők száma kb. 221 millió.

Ahogy a gallegónál említettük, a XIV. sz.-ig a portugál és a gallego egy nyelvet alkotott (*galaico-português*), ezért az ott említett lírai költészet darabjai egyben a portugál nyelv első fontos irodalmi megjelenései is. A XIII. sz. elejéről származó jogi iratok (pl. II. Alfonz király végrendelete) is a galíciai-portugál nyelven íródott. Az egyértelműen portugál nyelven írt próza a XIV. sz. közepétől kezd felvirágozni (Fodor 2000, 1212).

A portugál (a francia mellett) az egyik legtöbb magánhangzóval rendelkező újlatin nyelv: [a, ɐ, ɛ, e, i, ɔ, o, u, ɨ, ɪ, ĕ, ě, ɔ̃, ũ]. Ezek közül mindegyik fonéma, azaz jelentést különböztet meg (ld. 7. fejezet). A nyelvfejlődés során a latin *ĕ* és *ō* hangsúlyos szótagban nem diftongálódott: TĚRRA > port. *terra* ↔ sp. *tierra*; NŌVU > port. *novo* ↔ sp. *nuevo*. A hangsúlytalan magánhangzók nagymértékben redukálódnak, pl. a port. *excelentes* 'kitűnők' kiejtése a beszédben [(i)ʃs(i)lēt[(i)ʃ]]. A kiejtésben megfigyelhető a régi metafónia maradványa, azaz egy szóvégi magánhangzó befolyásolni tudta az előtte levő szótag magánhangzóját. A mássalhangzók rendszerére jellemző a latin zöngétlen intervokális okkluzívák zöngésedése, mely nem meglepő, hiszen nyugati újlatin nyelvvel állunk szemben. Számos sziszegő és susogó hanggal rendelkezik, az egyszerű fogmedernél nyelvheggyel pergetett *r* hang mellett a hosszú *rr* nyelvcsappal pergetett (7.2.1). A latin *pl-*, *cl-*, *fl-* szókezdő mássalhangzócsoportok palatalizálódtak: PLICARE > *chegar*, CLAVE > *chave*, FLAMMA > *chama* [ʃ]. Érdekes fejlődés a latin intervokális *-n-* és *-l-* kiesése: COLORE > *cor*; LUNA > *lua*.

A többes szám képzése *-s*-szel történik. A névelőknek és előljáróknak számos összevont alakja van. A birtokos névmást névelővel kell alkalmazni. A mutató névmás három fokozatú.

Az igéket tekintve a portugálnak van néhány nagyon sajátos tulajdonsága. A főnévi igenevek három végződést ölthetnek: *-ar*, *-er*, *-ir*. A latinban III. konjugációs igék a portugálban előszeretettel sorolódtak a II. ragozásba, ezáltal most *-er* végűek (ld. 4.2.2.2). A jövő idő és a feltételes mód alakjaiban a főnévi igenév és az igerag (mely a *habeo* 2 ragozott alakjából származik, 4.2.2.2) közé beékelődnek a hangsúlytalan névmások: *dir-vo-lo-ei* 'el fogom mondani nektek azt'. A klitikumok (8.1.1) és az ige egyedi kapcsolatát (8.5.2) mutatja az is, hogy a többi újlatin nyelvtől eltérően a félszigeti portugálban (a brazilban nem) a hangsúlytalan személyes névmások a ragozott ige után jönnek: *viu-me* 'látott engem'. Az egyszerű elbeszélő múlt a beszédben széleskörű használatnak örvend, a *pretérito perfeito composto* pedig a jelenig tartó ismétlődést vagy folyamatosságot fejezi ki: *Ultimamente*,

tenho ido ao mercado todos os dias 'Az utóbbi időben minden nap kimentem a piacra'. Az összetett igeidőket a *ter* < TENEÓ 2 segédigével képzik, az *aver* ige gyakorlatilag kiszorult a használatból, pl. *eu tenho cantado* = *yo he cantado* / *j'ai chanté* / *io ho cantato*.

Szintén különleges a kötőmód jövő ideje, illetve a ragozott főnévi igenév, melynek használatát jól illusztrálja a következő példa:

- (8) *é uma vergonha não **saber** ler* 'szégyen nem tudni olvasni'
(9) *é uma vergonha não **saberes** ler* 'szégyen, hogy nem tudsz olvasni'
(Tagliavini 1993, 587)

Szókincs szempontjából a portugálnak van egy különleges szegmense, mely egyedülálló az újlatin nyelvek körében: a hét napjait nem istenségek nevéből képezte, hanem számozza őket. A gyakorlatban ez úgy valósul meg, hogy a sorszámnév mögé helyezi a *feira* 'vásár' szót: *segunda-feira* 'hétfő', *terça-feira* 'kedd', *quarta-feira* 'szerda', *quinta-feira* 'csütörtök', *sexta-feira* 'péntek'; a hétvége napjai már nem mutatnak eltérést a többi újlatin nyelvtől. A portugál szubsztrátumaként megtaláljuk a latin előtti ibériai nyelveket (pl. baszkból *esquerdo* 'bal'), hatást gyakoroltak rá a germán szupersztrátumok, és nem elhanyagolható az arab eredetű szókincs sem (5.4).

A portugál számos kreol nyelv alapja, például a Zöld-foki Köztársaságban, Bissau-Guineában stb. Egyes teóriák szerint a világ összes kreol nyelve portugál alapú, azt relexifikálta később a spanyol, a francia, az angol stb. (H. Varga 2001).

A többi újlatin nyelvhez hasonlóan a portugál a latintól közepes mértékben távolodott el, de, mint láttuk, létrehozott néhány nagyon egyedi jellemvonást.

Ajánlott szakirodalom:

Fodor (2000), Klinkenberg (1999), Lee (2000), Renzi–Andreose (2015), Tagliavini (1993), Wartburg (1991).

7. Az újlatin nyelvek hangtani jellemzői

7.1. Fonetika és fonológia

A nyelv hangzó megjelenését több szempontból vizsgálhatjuk: a hangok akusztikai és artikulációs, azaz fizikai tulajdonságaival a **fonetika**, míg a hangoknak a hangrendszer összefüggéseiben megfigyelhető viselkedésének és kombinációinak szabályszerűségeivel a **fonológia** foglalkozik. A fonológia tehát azt tekinti lényegesnek, hogy két hang mely más hangokkal mutat hasonlóságokat, és mely más hangoktól különbözik. Ezeknek a tulajdonságoknak a feltárása során határozható meg, hogy a hangoknak mely jegyei azok, amelyek jelentésmegkülönböztető szereppel bírnak az adott nyelvben. Ezeket a jegyeket nevezzük **megkülönböztető (disztinktív) jegyeknek**: ha egy szópár két tagja csak egy hangban tér el egymástól, akkor a szópár tagjait megkülönböztető, egymástól egy vagy több jegyben eltérő két hang között fonológiai **oppozíció** van. Az ilyen szópárokat **minimálpárnak**, az egymással fonológiai oppozícióban álló hangokat pedig külön **fonémáknak** nevezzük (Kálmán–Trón 2007, 86–91).

A hangszegmentumok tehát fonetikai szempontból egy fizikai ténynek feleltethetők meg, az absztrakt fonémák viszont mentális szinten léteznek: a hangok mentális reprezentációi. Ez azt is jelenti, hogy míg a konkrét hangok nagyfokú variabilitást mutathatnak, a fonémák homogének. Egy adott nyelv meghatározott fonémája sokféleképpen valósulhat meg a konkrét artikuláció során, és ez a megvalósulás függhet a beszélőtől (férfi, nő, felnőtt, gyermek), földrajzi és társadalmi különbségektől, a beszédmódtól (pl. gyors vagy lassú). Tehát bár a konkrét hangnak jelentős akusztikai variációi valósulhatnak meg, a hallgató mégis ugyanazon fonémaként értelmezi ezeket (Glessgen 2007, 124).

Amennyiben nem áll oppozícióban két hang(változat), nem találunk minimálpárokat, és a környezetből megjósolható, hogy a két változat közül melyik jelenik meg, akkor a két hang **kiegészítő eloszlásban (komplementer disztribúcióban)** áll: ezek a hangok ugyanannak a fonémának az **allofónjai** (variánsai).

Vizsgáljuk meg a következő szópárokat:

(1) Hangszegmentumok szópárokban (Pöckl–Rainer–Pöll 2003, 12 nyomán):

	Szókezdetben	Szó belsejében	Szó végén
p	fr. <i>pas</i> ['pa] 'lépés'	fr. <i>pépé</i> [pe'pe] 'tata'	fr. <i>pompe</i> ['pɔ̃p] 'pumpa'
b	fr. <i>bas</i> ['ba] 'alacsony'	fr. <i>bébé</i> [be'be] 'baba'	fr. <i>bombe</i> ['bɔ̃b] 'bomba'
tʃ	ol. <i>Cina</i> ['tʃina] 'Kína'	ol. <i>cacio</i> ['katʃo] 'sajt'	
dʒ	ol. <i>Gina</i> ['dʒina] 'Gina'	ol. <i>agio</i> ['adʒo] 'kényelem'	
m	sp. <i>mal</i> ['mal] 'rossz'	sp. <i>animal</i> [ani'mal] 'állat'	
ɱ		sp. <i>infierno</i> [im'fjerno] 'pokol'	sp. <i>con</i> + [f] [kom f(er)βor] 'lelkessedéssel'

A fent megfigyelhető szópárok alapján a francia /p/ ~ /b/, valamint az olasz /tʃ/ ~ /dʒ/ (zöngés–zöngétlen) fonémapárok állíthatók fel. A fonémákat ferde vonalak között szokás jelölni.

A spanyol [m] és [ɱ] hangok ezzel szemben nem állnak oppozícióban egymással minimálpárookban. Disztribúciójuk komplementer: a [ɱ] a [f] labiodentális réshang előtt, a [m] (vagy [n]) pedig bármilyen más pozícióban jelenik meg. A [m] és [ɱ] tehát allofónok, azaz a kettő közötti különbség a fonetikára tartozik (s ugyanez igaz a [n] és [ɱ] hangpárra); jelölésükre a szögletes zárójeleket használjuk.

Ha az allofónok a hangtani környezettől függetlenül felcserélhetők egymással, akkor **szabad váltakozás** van köztük. Ilyenek többek közt a regionális vagy szociolektális variánsok: az, hogy melyik jelenik meg, a beszélő egyéni sajátossága, esetleg egy beszélőcsoport szokása. A modern franciában például az írásban *r* betűvel jelölt /ʁ/ fonéma uvuláris [ʁ] hangként jelenik meg a sztenderdhez közeli változatokban az észak-franciaországi területeken, míg a déli területeken bizalmas stílusban, illetve egyes északi dialektusokban, valamint az afrikai változatokban lingvális tremuláns [r]-ként (Glessgen 2007, 126).

Előfordulhat, hogy egy adott fonémikus oppozíció nem minden környezetben lehetséges, azaz bizonyos pozíciókban semlegesedik: ez a **neutralizáció**.

A franciában például a nyílt/zárt magánhangzópárok közötti különbség sokszor neutralizálódik. Az /o/ ~ /ɔ/ fonémáknak csak utolsó zárt szótagban van megkülönböztető szerepük: *sauie* /sol/ 'fűzfa' és *sol* /sɔl/ 'talaj'; nem utolsó szótagban csak nyílt [ɔ]-t találunk: *oreille* /ɔʁɛj/ 'fül', míg utolsó nyílt szótagban csak zárt [o]-t: *gâteau* /gato/ 'sütemény'. Az /e/ ~ /ɛ/ fonémáknak pedig utolsó nyílt szótagban van megkülönböztető szerepük: *été* /ete/ 'nyár' és *étai* /etɛ/ 'támfa'; máshol megjelenhet bármelyikük, jelentésbeli disztinkció nélkül: a *raidi* /ʁɛdi/ 'merev' fonetikai szinten [ʁɛdi]-ként vagy [ʁɛdi]-ként is megjelenhet.

Az /e/ ~ /ɛ/ és az /o/ ~ /ɔ/ oppozíció az olaszban sem erős: csak hangsúlyos szótagban van megkülönböztető szerepe, például *pesca* /'peska/ 'halászat' és *pesca* /'pɛska/ 'ószibarack', illetve *colto* /'kolto/ 'művelt' és *colto* /'kɔlto/ 'összegyűjtött'. Hangsúlytalan szótagban csak [e]-t, illetve [o]-t találunk: *pescheria* 'halasbolt', illetve *chiuso* 'zárt'.

A spanyolban a /m/ ~ /n/ fonémák oppozíciója szó végén semlegesedik: az *-m* ejtése mindig [n], pl. *álbum* [alβun]. S végül a spanyolban a /r/ ~ /ɾ/, valamint a portugálban a /ʁ/ ~ /ɾ/ fonémáknak csak intervokális helyzetben van megkülönböztető szerepük, vö. sp. *para* /ɾ/ '-nak/-nek' és *parra* /r/ 'szőlő', port. *caro* /ɾ/ 'drága' és *carro* /ʁ/ 'autó'; a többi környezetben megjósolható, hogy melyik hang jelenik meg.

7.2. Az újlatin nyelvek fonémái és allofónjai

7.2.1. Mássalhangzók

Az újlatin nyelvek mássalhangzói (fonémák és fontosabb allofónok) képzésük helye és módja szerint a következő táblázatban ábrázolhatók (a párban álló mássalhangzók esetében a bal oldali a zöngétlen, a jobb oldali a zöngés):

(2) Az újlatin nyelvek mássalhangzói (fonémák és fontosabb allofónok):

	Bila- biális	Labio- dentális	Inter- dentális	Dental- veoláris	Posztal- veoláris	Palatá- lis	Veláris	Uvulá- ris	Glottá- lis
Ploziva	p b			t d			k g		
Nazális	m	ɱ		n		ɲ	ŋ		
Tremuláns				r r:				ʀ	
Legyintő- hang				ɾ					
Réshang	β	f v	θ ð	s z	ʃ ʒ	j	x ɣ	χ ʁ	h
Laterális approxi- máns				l ɭ		ʎ			
Affrikáta				ts dz	tʃ dʒ				

A dentialveoláris mássalhangzók oszlopában a [t d s z ts dz] hangok az újlatin nyelvek többségében inkább dentálisak, azonban az európai spanyol (Andalúziát kivéve) [s z] hangok inkább alveolárisak. A réshangok sorában a spanyol és portugál [β ð γ] hangok szélsőséges esetben approximánsok (közelítőhangok) lehetnek.

Az alábbi táblázatokban a hangképzés módja szerinti csoportosításban hozunk példákat az újlatin mássalhangzókra (Glessgen 2007, 129–132 nyomán).

(3) Zárhangok (fonémák):

	Francia	Olasz	Spanyol	Portugál
/p/	<i>père</i> 'apa'	<i>padre</i> 'apa'	<i>padre</i> 'apa'	<i>pai</i> 'apa'
/b/	<i>bon</i> 'jó'	<i>buono</i> 'jó'	<i>bueno</i> 'jó' <i>vino</i> 'bor'	<i>bom</i> 'jó'
/t/	<i>table</i> 'asztal'	<i>tavola</i> 'asztal'	<i>toro</i> 'bika'	<i>touro</i> 'bika'
/d/	<i>dame</i> 'hölgy'	<i>donna</i> 'nő'	<i>dama</i> 'hölgy'	<i>dama</i> 'hölgy'
/k/	<i>cou</i> 'nyak'	<i>casa</i> 'ház'	<i>casa</i> 'ház'	<i>casa</i> 'ház'
/g/	<i>goût</i> 'íz'	<i>gatto</i> 'macska'	<i>gato</i> 'macska'	<i>gato</i> 'macska'

(4) Réshangok (fonémák):

	Francia	Olasz	Spanyol	Portugál
/f/	<i>fou</i> 'bolond'	<i>foglio</i> 'papír'	<i>fecha</i> 'dátum'	<i>fado</i> 'fado'
/v/	<i>vous</i> 'ti'	<i>voglio</i> 'akarok'		<i>vou</i> 'megyek'
/θ/			<i>cena</i> 'vacsora'	
/s/	<i>soleil</i> 'nap'	<i>sole</i> 'nap'	<i>sol</i> 'nap'	<i>sol</i> 'nap'
/z/	<i>rose</i> 'rózsa'	<i>sbaglio</i> 'hiba'		<i>casa</i> 'ház'
/ʃ/	<i>chien</i> 'kutya'	<i>scena</i> 'színpad'		<i>chave</i> 'kulcs'
/ʒ/	<i>jaguar</i> 'jaguár'			<i>janela</i> 'ablak'
/j/			<i>playa</i> 'tengerpart'	
/x/			<i>ajo</i> 'fokhagyma'	
/β/	<i>rouge</i> 'piros'			<i>carro</i> 'autó'

(5) Réshangok (jelentősebb allofónok):

	Francia	Olasz	Spanyol	Portugál
[β]			<i>trabajo</i> 'munka'	<i>abelha</i> 'méh'
[ð]			<i>cada</i> 'minden'	<i>pode</i> 'tud'
[z]			<i>mismo</i> 'ugyanaz'	
[γ]			<i>hago</i> 'csinálok'	<i>cego</i> 'vak'
[χ]	<i>tarte</i> 'lepény' <i>huître</i> 'osztriga'			

A spanyol európai dialektusainak legnagyobb részében a /θ/ és a /s/ külön fonémák, míg Dél-Amerikában és Spanyolország egyes déli területein csak a /s/ fonéma van jelen, ugyanakkor Spanyolország legdélebbi területein a /θ/ és a /s/ helyett is a [s] hang zöngétlen dentialveoláris szibiláns változatát ejtik, melyet [s̄]-nek szokás jelölni.

Egyes fonémák konkrét megvalósulására nagyfokú szabad váltakozás jellemző, ezeket itt részletesen nem mutatjuk be, csupán néhány további példával illusztráljuk a jelenséget. A

francia és a portugál /ʁ/ fonéma szabad váltakozásban megvalósulhat [ʁ]-ként, [r]-ként vagy [R]-ként is. A [ʁ]-t használó francia változatokban a [ʁ] zöngétlen allofónja, [χ] jelenik meg zöngétlen zárhangok mellett. A portugál brazíliai változataiban a /ʁ/ lehet [x] zöngétlen veláris réshang, [h] zöngétlen glottális réshang vagy [χ] zöngétlen uvuláris réshang is, ha nem zöngés hangok között áll. A spanyol nem sztenderd kiejtésben a /f/ fonéma [ϕ] zöngétlen bilabiális réshangként jelenhet meg. A sztenderd argentinai spanyolban a /j/ kiejtése [ʒ], illetve egyre inkább [ʃ].

A réshangok fenti két táblázatában nem szerepel a /h/, amely csak a románban önálló fonéma (szabad allofónként jelen van a brazíliai portugálban, a liège-i franciában, a toszkán dialektusban és egyes spanyol nyelvjárásokban is). A román /h/ fonéma [x] allofónként realizálódik szóvégi helyzetben (*duh* 'szellem') és mássalhangzók előtt (*hrean* 'torma'), valamint palatális [ç]-ként [i] és [j] előtt (*cehi* [tʃeç] 'csehek').

(6) Affrikáták (zárréshangok) (fonémák):

	Francia	Olasz	Spanyol	Portugál
/ts/		<i>tazza</i> 'csésze'		
/dz/		<i>mezzo</i> 'fél'		
/tʃ/		<i>ciao</i> 'szia'	<i>charla</i> 'beszélgetés'	
/dʒ/		<i>gelato</i> 'fagylalt'		

A portugálban a /tʃ/ és /dʒ/ fonémaként csak jövevényszavakban jelenik meg (pl. *tchau*, *dee jay*), és a beszélők gyakran helyettesítik réshangokkal Portugáliában. A legtöbb brazil dialektusban a [tʃ] és a [dʒ] a /t/ és a /d/ allofónjai /i/ előtt (pl. *tipo* [tʃipu] 'típus').

(7) Nazális mássalhangzók (fonémák és allofónok):

	Francia	Olasz	Spanyol	Portugál
/m/	<i>mal</i> 'rosszul'	<i>male</i> 'rosszul'	<i>mal</i> 'rosszul'	<i>mau</i> 'rossz'
[m̃]		<i>inferno</i> 'pokol'	<i>infierno</i> 'pokol'	<i>inferno</i> 'pokol'
/n/	<i>nez</i> 'orr'	<i>naso</i> 'orr'	<i>nariz</i> 'orr'	<i>nariz</i> 'orr'
[ŋ]		<i>anche</i> 'is'	<i>banco</i> 'pad'	<i>banco</i> 'pad'
/ɲ/	<i>signe</i> 'jel'	<i>segno</i> 'jel'	<i>baño</i> 'fürdő'	<i>banho</i> 'fürdő'

(8) Laterális approximánsok (fonémák és allofónok):

	Francia	Olasz	Spanyol	Portugál
/l/	<i>lune</i> 'hold'	<i>luna</i> 'hold'	<i>luna</i> 'hold'	<i>lua</i> 'hold'
/ʎ/		<i>figlio</i> 'fiúgyermek'	<i>calle</i> 'utca'	<i>ilha</i> 'sziget'
[ɭ]				<i>tal</i> 'olyan'

A /l/ fonéma a portugál európai dialektusaiban velarizálódik szótag végén (ez a [ɭ] allofón), míg a legtöbb brazil változatban vokalizálódik ([ɥ] vagy [ɥ̃]). A spanyolban a /ʎ/ hang, melyet a helyesírás a *ll* betűkapcsolattal jelöl, mára kevés helyen maradt fent; a köznyelvben [j]-ként ejtik (Muñoz-Basols *et al.* 2017).

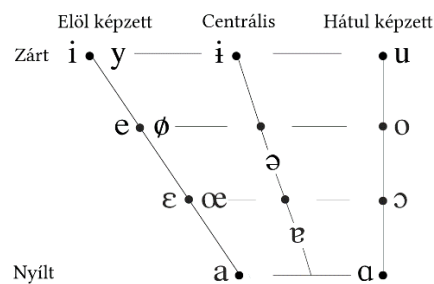
(9) Tremulánsok és legyintőhangok (fonémák):

	Francia	Olasz	Spanyol	Portugál
/r/		<i>caro</i> 'drága'		
/r:/		<i>carro</i> 'kocsi'	<i>carro</i> 'kocsi'	
/r̄/			<i>caro</i> 'drága'	<i>caro</i> 'drága'

7.2.2. Egyelemű magánhangzók

Az újlatin nyelvek egyelemű magánhangzói (monoftongusai) a következő ábrán foglalhatók össze (a párban álló magánhangzók esetében a bal oldali az ajakkerekítés nélküli, a jobb oldali az ajakkerekítéses):

(10) Az újlatin nyelvek magánhangzói (www20 nyomán):

Megjegyzendő, hogy az /a/ hangot a franciában enyhe ajakkerekítéssel ejtik.

Az alábbi táblázatokban a hangképzés helye és módja szerinti csoportosításban hozunk példákat az újlatin magánhangzókra (Glessgen 2007, 133–135 nyomán).

(11) Elöl képzett kerekítés nélküli magánhangzók:

	Francia	Olasz	Spanyol	Portugál
/i/	<i>fi</i> l's 'fiúgyermek'	<i>fi</i> glio 'fiúgyermek'	<i>hi</i> jo 'fiúgyermek'	<i>fi</i> lho 'fiúgyermek'
/e/	<i>ne</i> ' 'született'	<i>se</i> ra 'este'	<i>ce</i> na 'vacsora'	<i>ele</i> 'ő [h]'
/ε/	<i>chaise</i> 'szék'	<i>bene</i> 'jól'		<i>ela</i> 'ő [n]'
/a/	<i>chat</i> 'macska'	<i>gatto</i> 'macska'	<i>gato</i> 'macska'	<i>gato</i> 'macska'

(12) Elöl képzett ajakkerekítéses magánhangzók:

	Francia	Olasz	Spanyol	Portugál
/y/	<i>lune</i> 'hold'			
/ø/	<i>peu</i> 'kevés'			
/œ/	<i>peur</i> 'félelem'			

(13) Centrális (mediális) magánhangzók:

	Francia	Olasz	Spanyol	Portugál	Román
/i/				<i>verdade</i> 'igazság'	<i>cântec</i> 'dal' <i>înger</i> 'angyal'
/ə/	<i>le</i> 'a(z) [h]'				<i>ăsta</i> 'az [nm]'
/ɐ/				<i>porta</i> 'ajtó'	

(14) Hátral képzett ajakkerekítéses magánhangzók:

	Francia	Olasz	Spanyol	Portugál
/u/	<i>vous</i> 'ti'	<i>luna</i> 'hold'	<i>luna</i> 'hold'	<i>tudo</i> 'minden'
/o/	<i>beau</i> 'szép'	<i>sole</i> 'nap'	<i>todo</i> 'minden'	<i>porto</i> 'kikötő'
/ɔ/	<i>porte</i> 'ajtó'	<i>cosa</i> 'dolog'		<i>porta</i> 'ajtó'

(15) Hátral képzett kerekítés nélküli magánhangzó:

	Francia	Olasz	Spanyol	Portugál
/a/	<i>pâte</i> 'tészta'			

Amint már fentebb említettük, az olaszban az /e/ ~ /ɛ/ és /o/ ~ /ɔ/ oppozíciónak csak hangsúlyos szótagban van megkülönböztető szerepe, hangsúlytalan szótagban semlegesedik. Ezen kívül egyes olasz nyelvváltozatokban hangsúlyos szótagban sincs oppozíció, és csak nyílt [ɛ ɔ] (Észak-Szicília), vagy csak középső nyelvallású [ɛ ɔ] (Piemont) hangokat találunk. A franciában az /a/ ~ /ɑ/ oppozíció (pl. *pâte* /pat/ 'tészta' ~ *patte* /pat/ 'mancs') gyenge, az /ɑ/ fonéma eltűnőben van. A portugál brazíliai változataiban az [ɐ] beszédhang nem fonéma, hanem allofón, és kiegészítő eloszlásban van az [a] allofónnal.

Végül tekintsük át az egyelemű nazális magánhangzókat, melyek fonémaszinten csak a franciában léteznek. A portugál nazális magánhangzók fonémastátusza vitatott.¹⁵

(16) Nazális magánhangzók:

	Francia
/ɛ̃/	<i>saint</i> 'szent'
/œ̃/	<i>un</i> 'egy'
/ɔ̃/	<i>pont</i> 'híd'
/ɑ̃/	<i>langue</i> 'nyelv'

A franciaországi franciában az /œ̃/ ~ /ɛ̃/ oppozíció gyenge, az /œ̃/ fonéma eltűnőben van. Így például a korábbi, bizonyos beszélőknél még továbbra is létező *brun* /bʁœ̃/ 'barna' ~ *brin* /bʁɛ̃/ 'szál' oppozíció egyre több változatban szűnik meg, és válik e két szó homonimmá (azonos alakúvá) a kiejtésben. A belgiumi franciát ugyanakkor ez a változás nem érinti, ott az /œ̃/-t nem váltja fel az /ɛ̃/ (Klinkenberg 1999, 31).

15 A portugálban öt nazális magánhangzót találunk: [ĩ] (*sim* 'igen'), [ẽ] (*somente* 'csak'), [ẽ̃] (*canto* 'dal'), [ũ] (*um* 'egy'), [õ] (*ponto* 'pont'). Egyes fonológusok kétségbe vonják ezek fonémastátuszát, és nem nazális magánhangzóként (/Ṽ/), hanem orális magánhangzó és nazális mássalhangzó által alkotott csoportként (/VN/) elemzik, azaz a nazális magánhangzókat orális megfelelőik allofónjaként értelmezik (Sampson 1999, 177).

7.2.3. Félhangzók

A félhangzók olyan beszédhangok, amelyek képzésekor a hangképzésben résztvevő artikulációs szervek közelítik egymást, de nem érnek össze. A félhangzók nem alkotnak önálló szótagot (tehát a szótagolás szempontjából mássalhangzóként viselkednek), és egy kettőshangzó (diftongus) vagy hármashangzó (triftongus) alkotóelemei. Gyakran megkülönböztetnek köztük **félmagánhangzókat** és **félmássalhangzókat** attól függően, hogy kiejtésük magánhangzóhoz vagy inkább mássalhangzóhoz közelít. Az olasz, spanyol és portugál fonológia például megkülönbözteti a magánhangzó után álló félmagánhangzókat ([i̠] és [u̠]) a magánhangzó előtt álló félmássalhangzóktól ([j] és [w]) (Muñoz-Basols *et al.* 2017; Clivio–Danesi 2000).

(17) Félhangzók:

	Francia	Olasz	Spanyol	Portugál	Román
[j]	<i>pied</i> 'láb'	<i>piede</i> 'láb'	<i>pie</i> 'láb'	<i>vaidade</i> 'hiúság'	<i>împiedica</i> 'akadályoz'
[w]	<i>noir</i> 'fekete'	<i>buono</i> 'jó'	<i>bueno</i> 'jó'	<i>ceu</i> 'ég'	<i>greu</i> 'nehéz'
[ɥ]	<i>nuit</i> 'éjszaka'				

7.2.4. Kettős- és hármashangzók

Egy félhangzó mindig egy magánhangzó mellett jelenik meg, és vele **diftongust** (kettőshangzót) alkot. A diftongusok megkülönböztetendők a hiátustól, amelynek esetében két egymást követő magánhangzó két külön szótagot képez (vö. Glessgen 2007; Muñoz-Basols *et al.* 2017). Két félhangzó és egy magánhangzó kombinációja **triftongust** (hármashangzót) alkot.

Vitatott ugyanakkor, hogy a félmássalhangzó+magánhangzó kombináció valódi diftongust hoz-e létre, vagy sem. Egyes fonetikusok szerint bizonyos újlatin nyelvekben csak a magánhangzó+félmagánhangzó kombináció képez valódi diftongust (például [ai̠]), a (fél)mássalhangzói elemet tartalmazó kombinációk (például [ja]) nem (azonban ez a spanyolra valószínűleg nem igaz, azaz a spanyolban a félhangzó+magánhangzó kombináció is diftongus). Szerintük tehát csak az [i̠] és [u̠] félmagánhangzót tartalmazó kombinációk valódi diftongusok a legtöbb újlatin nyelvben, de önálló fonémát ezek sem alkotnak, azaz bifonemikusak, és fonetikai megvalósulásuk ugyanolyan, mint az egyelemű hangzóké (Canepari 2005). Eszerint a románban az [i̠]-t vagy [u̠]-t tartalmazó kombinációk nem, csak az /ɛ̃a/ és /ɔ̃a/ diftongusok alkotnak önálló fonémát (Chițoran 2001). Megjegyzendő még, hogy a portugálban nazális magánhangzók is képezhetnek diftongust: [ẽĩ] (*mãe* 'anya'), [õĩ] (*põe* '(ő) tesz'), [ũĩ] (*muito* 'sok'), [ẽũ] (*não* 'nem'), és a braziliai portugálban [ẽĩ] (*bem* 'jól' – az európai sztenderd portugálban a *bem* ejtése [bẽĩ]) (Canepari 2005, 279; Glessgen 2007, 133).

7.3. Szótag és prozódia

7.3.1. A szótag meghatározása

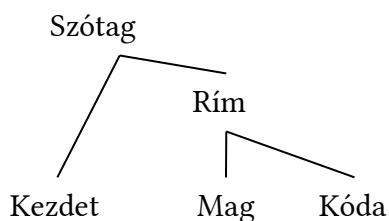
A szótag a beszédnek olyan szerveződési egysége, amely terjedelmét tekintve a beszédhangnál általában nagyobb, a szónál általában kisebb; de egyetlen beszédhang is alkothat szótagot, valamint szó is állhat egyetlen szótagból. A szótag fogalma a diszkontinuitáshoz köthető: **a szótag a folyamatosság megtörése nyomán keletkezik** (Kassai 1998, 191). A szótag ennél pontosabb meghatározása lehet fonetikai és fonológiai alapú, azonban a különböző meghatározások mindmáig vitatottak. Fonetikai szempontból az artikulációt vagy az észlelést szokták vizsgálni, míg fonológiai szempontból a fonémák eloszlását (disztribúcióját). A fonológiai meghatározás tehát a funkció felől közelít, és eszerint a szótag **egy kötelező központi fonéma és nem kötelező szegélyfonémák együttese** (Kassai 1998, 194).

A központi fonéma, amelyet artikulációsán nyitott toldalékcső, akusztikailag energiamaximum, percepciósan pedig hangzóssági maximum jellemez, magánhangzó vagy egy a magánhangzóhoz igen közel álló fizikai jellemzőket mutató, ezért szótagképzőnek nevezett mássalhangzó. [...] A szegélyfonémákat, amelyeket a központi fonémához képest kisebb paraméterértékek jellemeznek, mássalhangzók testesítik meg. (Kassai 1998, 194)

A szegélyfonémák kezdhetik (CV) vagy befejezhetik (VC) a szótagot, illetve közrevehetik mindkét oldalról is (CVC). A CV típus **nyílt** szótag, a VC típust **zárt** szótagnak nevezzük. A magánhangzó előtti szegélyelem a kezdet (Ke), az utána álló a kóda (Kó) vagy zárlat, a központi elem pedig a mag (M). A mag lehet rövid, hosszú, monoftongus, diftongus és trifftongus (pl. sp. *Paraguay* [para'ɣwai]) is.

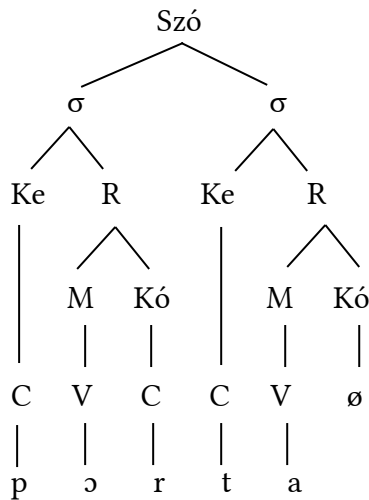
A három összetevő közötti viszony nyelvenként változik: lehet egyenrangú (lineáris szerkezet), illetve lehet a kezdet és a mag, vagy a mag és a kóda kapcsolata szorosabb. Az újlatin nyelvek szótagszerkezetét a mag és a kóda szorosabb kapcsolatából kialakuló rím (R) jellemzi:

(18) Az újlatin nyelvek szótagszerkezete:

Ennek megfelelően az olasz *porta* /'pɔrta/ 'ajtó' szó hierarchikus szótagszerkezete a következőképpen ábrázolható:

(19) Az olasz *porta* 'ajtó' szótagszerkezeti reprezentációja (Glessgen 2007, 142 nyomán):

A szótagtípusok közül a világ nyelvei – s köztük az újlatin nyelvek is – a nyílt szótagokat részesítik előnyben, azaz ez a legelterjedtebb szótagtípus (Kassai 1998, 194; Glessgen 2007, 142).

7.3.2. *Prozódia*

A fonémákon túl megkülönböztető szerepe az ún. **szuprasegmentális** jegyeknek is lehet, például a hangsúlynak és a hangmagasságnak. A **hangsúly** egy magánhangzónak a többihez képest nagyobb **intenzitású** (hangerejű) ejtése, ami magasabb **hangmagassággal** (tónussal) is együttjárhat. **Intonációnak** (hanglejtésnek) pedig a hosszabb szakaszokra kiterjedő hangmagasság-mintázatot nevezünk. A hosszabb sorozatokat jellemző, a hangok egymáshoz viszonyított tulajdonságain alapuló jelenségeket hívjuk **prozódiának**. A prozódiához tartozó jelenségek a hosszúság, a hangsúly, az intonáció és a ritmus (Kálmán-Trón 2007, 93).

A prozódiai vizsgálat központi egysége a szótag. Az újlatin nyelvekben a szótagok nagyjából egyforma hosszúságúak, ellentétben a szavakkal. A szótag **hosszúsága** a szótag(mag) kiejtésének relatív, azaz a többi szótaghoz viszonyított időtartama a megnyilatkozáson belül. Az abszolút időtartam nem releváns, hiszen a beszéd sebességétől függ. Az, hogy a rövid/hosszú szembenállás megkülönböztető értékű-e, nyelvfüggő. A latinban például általános fonológiai megkülönböztető szerepe van, vö. *mālum* 'rossz' ~ *mālum* 'almafa'. Az újlatin nyelvekre általában jellemző, hogy a magánhangzóhosszúság megkülönböztető szerepe eltűnik, vagy legalábbis háttérbe szorul. A franciában például csak az /ɛ/ esetében van oppozíció rövid és hosszú fonéma között, vö. *mettre* /'mɛtʁ/ 'tesz' ~ *maître* /'mɛ:ʁ/ 'mester'. Az olaszban viszont már csak allofónikus értéke van a hosszúságnak: nyílt szótagban a hangsúlyos magánhangzók mindig hosszúak, vö. *cane* /'kane/ ['ka:ne] 'kutya', *sole* /'sole/ ['so:le] 'nap'. Az olaszra általában is jellemző, hogy a hangsúlyos magánhangzók hosszabbak, mint a hangsúlytalanok (Glessgen 2007, 141–143).

A **hangsúlynak** alapvető szerepe van a fonológiai minőségben, a szavak megkülönböztetésében és a mondat szerkezetében. Összetett jelenség, mely nyelvtől függő módon három alkotóelemből állhat: ezek a hangmagasság, a hanghosszúság és az intenzitás (Glessgen 2007, 143). A spanyolban a hangsúlyos szótag magasabb hangmagasságú és hosszabb, mint a szót alkotó többi szótag, valamint nagyobb intenzitású is, azonban a

hangerő szerepe csekélyebb a másik két jellemzőhöz képest (Eddington 2004, 45). Az olaszban ezzel szemben a szóhangsúly központi eleme az időtartam, azaz a szóhangsúlymintázatot a szó ritmusszerkezete tükrözi (Rossi 1998, 222). A franciában pedig, a spanyolhoz hasonlóan, elsősorban a hangmagasság-emelkedés jelzi a hangsúlyt, ami az időtartam meghosszabbodásával is jár, az intenzitásnak viszont elenyésző szerepe van (Herman 1983, 146–147).

Ami a hangsúly pozícióját illeti, míg a latin szóhangsúly helye a szót alkotó szótagok számától és hosszától függ (tehát szabályokkal leírható és „megjósolható”), az olaszt, a spanyolt és a portugált többnyire lexikális szóhangsúly jellemzi, azaz az minden szónak egyedi jellemzője, és részben megjósolhatatlan a pozíciója. Az olaszban, a spanyolban és a portugálban is vannak olyan minimálpárok, melyeket csak az elsődleges szóhangsúly különböztet meg, vö. ol. *ancora* ‘horgony’ ~ *ancóra* ‘még’ (Krämer 2009, 157), sp. *público* ‘közönség’ ~ *publico* ‘publikálok’ ~ *publicó* ‘publikált’ (Muñoz-Basols *et al.* 2017, 95), port. *dúvida* ‘kétely’ ~ *duvida* ‘kétkelkedik’.

A hangsúly nem minden esetben jelent szóhangsúlyt. A franciában például nem a szó, hanem egy prozódiai egység (hangsúlycsoport) utolsó szótagja kap hangsúlyt, pontosabban mindig a hangsúlycsoport utolsó lexikai elemének utolsó nem [ə]-t tartalmazó szótagja lesz hangsúlyos. A franciából tehát tulajdonképpen hiányzik a lexikális szóhangsúly (Di Cristo 1998, 196–197).

Ajánlott szakirodalom:

Alarcos Llorach (2015), Cornagliotti *et al.* (2001), Gardes-Tamine (2002), Glessgen (2007), Herman (1983), Kassai (1998), Krämer (2009), Muñoz-Basols *et al.* (2017), Quilis (2019).

8. Az újlatin nyelvek morfoszintaktikai jellemzői

8.1. Alapfogalmak

8.1.1. Alaktan

Az alaktan a szavak egymáshoz való viszonyát, belső felépítésüket, mondatbeli funkcióikkal, mondattani kategóriájukkal való viszonyukat vizsgálja. A szó tehát, mint nyelvi egység, az alaktan alapfogalma. A **szó** a beszélők intuitív szófogalmának leginkább megfeleltethető meghatározás szerint „olyan egység, amely nem mindig ugyanolyan kategóriájú morféma szomszédságában jelenik meg” (Kálmán–Trón 2007, 75). Ennek megfelelően a toldalékok nem szavak, mert ugyanolyan kategóriájú elemek mellett állnak, a (nem kötött) tövek viszont általában egyben szavak is.

Szónak szoktuk nevezni azokat az egységeket is, amelyek írásban szóközök vagy írásjelek között vannak: ezek valójában a **szóalakok** vagy **szövegszók**. A beszélők természetesen nem tartanak számon minden egyes szóalapot, elég megjegyezniük a **lexémákat**: olyan absztrakt, külön megtanulandó egységeket, amelyek különböző alakokban valósulhatnak meg. Ezek a különböző alaki megvalósulások a **nyelvtani szavak** (Cser 2017, 7). Vannak a nyelvben olyan kifejezések is, amelyek több lexémából állnak, a jelentésük azonban nem megjósolható az őket alkotó lexémák jelentéséből, azaz nem kompozicionális, vö. fr. *avoir un chat dans la gorge* (szó szerint „macska van a torkában”), ol. *avere un rospo in gola*, sp. *tener una rana en la garganta* (szó szerint „béka van a torkában”) ’be van rekedve’. Ezek az **idiómák**. A lexémák és az idiómák alkotják a **szótári tételeket**.¹⁶ Tehát például míg az olaszban és a spanyolban a ’burgonya’ jelentésű szótári tétel a *patata* lexémának felel meg, addig ugyanez a szótári tétel a franciában a *pomme de terre* idiomatikus kifejezésként jelenik meg (vö. Polguère 2008, 52). A szótári tételek összessége a nyelvtanban a **lexikon**, amely hangtani, jelentéstani és használati információkat is tartalmazhat.

Mint azt az 1. fejezetben már láttuk, az emberi nyelv kettős tagolású: a beszédhangok az alsó tagolási szint, míg a szavakat alkotó jelentéssel (vagy legalábbis szerkezeti szereppel) bíró elemek, a **morfok**, a felső szint alapegységei. Azok a morfolk, amelyek önmagukban is alkothatnak szót, a **szabad morfolk**, amelyek nem, a **kötött morfolk**. A konkrét morfolk az absztrakt **morfémák** megvalósulásai; amikor egy adott morfémát egymással kiegészítő eloszlásban (komplementer disztribúcióban) álló morfolk valósítanak meg, **allomorfokról** beszélünk.

A szabad morfolk mindig **tőmorfolk**: jellemzően lexémák, amelyekhez **toldalék-morfok (affixumok)** csatlakozhatnak. Ugyanakkor nem minden tőmorf szabad: lehetnek kötöttek is, ilyenkor önálló szavakban nem, csak toldalékos alakokban fordulnak elő. A toldalékok általában kötött morfolk.

Bizonyos morfolk köztes kategóriájúak: a toldalékoknál önállóbbak, a szavaknál azonban kevésbé önállóak. Ezeket **klitikumoknak** vagy simulószóknak nevezzük.

Egy meghatározás szerint a klitikumok voltaképpen ugyanúgy toldalékok, mint a szűk értelemben vett affixumok [...], de nem tövekhez vagy szavakhoz, hanem frázisokhoz (szintagmákhoz) járulnak, ezért nem érzékenyek arra, hogy őket közvetlenül milyen kategóriájú szó előzi meg. (Cser 2017, 16)

A gazdaszóhoz képest elfoglalt pozíció szerint megkülönböztethetjük a gazdaszó előtt álló **proklitikumokat** (pl. a magyarban az *a(z)* névelő) a gazdaszó után elhelyezkedő **enklitikumoktól** (pl. a magyarban a tagadószt követő és ahhoz simuló ige, vö. *nem él*).

¹⁶ Egyes megközelítések, például Kálmán–Trón (2007, 76), a lexéma fogalmát az idiomatikus kifejezésekre is kiterjesztik.

8.1.2. Mondattan

A mondattan azt vizsgálja, hogy milyen típusú elemek milyen sorrendben alkothatnak szónál nagyobb szerkezeti egységeket, és hogy az így létrejövő mondattani összetevők milyen hierarchikus viszonyban állnak egymással.

Azt, hogy a mondatoknak szerkezete van, legegyszerűbben a **szerkezeti többértelműségek** bizonyítják, azaz azok a többértelműségek, amelyek nem a szótári tételek több jelentéséből (lexikai többértelműségéből) következnek, hanem mert az adott kifejezésnek többféle lehet a szerkezeti felépítése (Kálmán–Trón 2007, 60–61). Az alábbi (1) mondatok kétértelműségét tehát az magyarázza, hogy kétféle szerkezetük lehet:

- (1) a. *Marie frapperà l'homme avec un parapluie.*
- b. *Maria colpirà l'uomo con un ombrello.*
- c. *María le pegará al hombre con un paraguas.*

Az egyik szerkezeti elemzési lehetőség és értelmezés (2) szerint az *avec un parapluie / con un ombrello / con un paraguas a l'homme / l'uomo / al hombre* bővítménye, míg a másik (3) szerint az igéjé, azaz e két összetevő külön szintagmát alkot (Pollock 1997, 22).

- (2) a. [l'homme [avec un parapluie]]
- b. [l'uomo [con un ombrello]]
- c. [al hombre [con un paraguas]]
- (3) a. [l'homme] [avec un parapluie]
- b. [l'uomo] [con un ombrello]
- c. [al hombre] [con un paraguas]

A legelterjedtebb mondattani elméletek szerint a szerkezeteken belüli összetevőket, azaz az összetevők összetevőit szerepük szerint különböző osztályokba sorolhatjuk. Így a szerkezetek **feje** az a központi elem, amely az egész kifejezés mondattani tulajdonságait döntően befolyásolja. A **frázis** vagy **szintagma** az a legnagyobb kifejezés, amelynek egy-egy szó a feje. Nevét a fejként funkcionáló szó szófajáról kapja. A szerkezeten belül pedig megkülönböztethetünk **vonzatokat**, melyek jelenlétét a fej megköveteli, és **módosítókat**, **szabad bővítményeket** vagy **adjunktumokat** melyek szabadon, nem kötelező módon csatlakozhatnak a fejhez (Kálmán–Trón 2007, 64).

A szintaktikai kategóriákat a magyar mondattani terminológiában az angol rövidítésekkel szokás jelezni, amelyekben az első betű vagy betűkombináció utal a fej szófajára (Kálmán–Trón 2007, 66). Ennek megfelelően az főnévi csoport rövidítése *NP* (*noun phrase*), az igei csoport *VP*, a prepozíciós csoport *PP*, a melléknévi csoport *AdjP* stb. A franciában, az olaszban és a spanyolban elsősorban a *szintagma* terminus használatos, ennek megfelelően a főnévi összetevő fr. *syntagme nominal*, ol. *sintagma nominale* illetve sp. *sintagma nominal*, rövidítése *SN*.¹⁷

---

17 Előfordul még a *szintagma* terminus helyett a *groupe / gruppo / grupo* 'csoport' elnevezés is, ebben az esetben a főnévi összetevő rövidítése *GN*.

8.2. A főnévi csoport

8.2.1. A latin főnévi szintagma megváltozása

8.2.1.1. A latin főnévragozás átalakulása

A latin **névszóragozás** rendszere a legtöbb nyelv ragozási rendszeréhez hasonlóan gyakran **aszimmetrikus disztribúciójú**¹⁸ alakokat tartalmazott (Herman 2003, 45). Például az első deklinációban az egyes szám genitivus és dativus, míg a második deklinációban az egyes szám dativus és ablativus volt azonos, és más deklinációk között is voltak hasonló aszimmetriák. Ezenkívül a végződések és a kategóriák közötti megfelelés sem volt következetes, azaz egy adott végződés különböző ragozási kategóriákat is megjeleníthetett, és egy adott kategóriának több, formájában eltérő végződés is megfeleltethetett. Például az *-i* jelölhette a második deklináció genitivusát és a hímnem többes szám nominativusát, valamint a harmadik deklinációban a dativust; és a másik oldalról: az egyes szám genitivust elemzéstől függően négy vagy öt különböző végződés jelölhette.

Paradox módon ezeknek az aszimmetriáknak és a párhuzamosság hiányának megvolt a maguk szerepe a nyelv működésében. [...] Így a főnév formai azonossága ellenére *boni milites* 'jó katonák' csak többes szám nominativus lehetett; míg a *bonos milites* csak többes számú accusativus; éppígy *boni militis* – bár azonos alakú melléknevet tartalmazott, mint a *boni milites* – nem lehetett más, mint egyes számú genitivus. (Herman 2003, 46)

Mindezek azonban hibaforrást jelentettek és megnehezítették a rendszer használatát: a vulgáris latin szövegekben már megmutatkozik a morfémák egyre bizonytalanabb használata.

[A] deklináció szétesése számos tényező összejárásának tulajdonítható. A nyelv hangrendszerének fokozatos változása hozzájárult ahhoz, hogy bizonyos esetek között gyengüljenek vagy megszűnjenek a formai különbségek. A funkcionális határok gyengülése következtében, mely abból eredt, hogy kezdettől fogva léteztek közös pontok az esetek használatában, az esetek egy része felcserélhetővé vált volna akkor is, ha a hangváltozások meghagyták volna a különbségeket. Végül analógiás változások révén, melyek a deklinációs típusok struktúrájában létező párhuzamosság hiányát voltak hivatottak ellensúlyozni, a keveredések egyik deklinációról a másikra terjedtek. Fel kell tételeznünk azonban, hogy mindezek a romboló tényezők nem léphettek volna működésbe, ha a névszóragozás nélkülözhetetlen kifejezésmód lett volna, olyan nyelvtani mechanizmus, amely nélkül a nyelvi üzenet esetleg kétértelmű vagy érthetetlen marad. [...] Vagyis a névszóragozás szétesése azért történhetett meg, mert fenntartása nem volt szükségszerű: a nyelvi rendszerben voltak vele egyenértékű, pótlólagos nyelvi eszközök, amelyek kielégítően el tudták látni a ragozás funkcióit. (Herman 2003, 51–52)

Ezek a pótlólagos nyelvi eszközök a klasszikus latinban is létező, olykor bizonyos eseteknek megfeleltethető **prepozíciós szerkezetek** voltak. A párhuzamos prepozíciós szerkezetek morfológiailag egyszerűbbek voltak, és egyre inkább egyetlen esettel, az accusativusszal kezdtek megjelenni. Így fokozatosan a nominativust és az accusativust kivéve az összes esetfunkciónak a használatát átvette egy megfelelő prepozíciós szerkezet (Herman 2003, 53).

8.2.1.2. A determinánsok megjelenése

Ami maguknak a főnévi csoportoknak a megváltozását illeti, az egyik fontos átalakulás az, hogy fokozatosan rögzült **az összetevő komponenseinek egymáshoz viszonyított**

---

18 A disztribúció egy adott nyelvi elem összes lehetséges környezete az adott nyelvi szinten.

pozíciója (disztribúciója) (Herman 2003, 67). Míg a klasszikus latin szövegben a melléknévi jelző és az általa jelzett főnév közé a szerkezettől idegen vagy a főnévhez máshogyan kapcsolódó elemek is beékelődhetnek, a kései szövegekben ez már ritka.

Úgy tűnik tehát, hogy a beszélt nyelvben – mely minden bizonnyal messzebb ment, mint a klasszikus nyelv által többé-kevésbé befolyásolt írott szövegek –, fokozatosan szabállyá vált, hogy a névszói szerkezet komponensei egymás közvetlen szomszédságában jelenjenek meg. (Herman 2003, 68)

A főnévi összetevő szerkezeti változása, azaz komponensei sorrendjének rögzülése alapvető szerepet játszott a főnévi **determináció** átalakulásában is (Carlier–Lamiroy 2018). A latinban nincs névelő, és a főnév mutató, birtokos és határozatlan „determinánsai” valójában névmások: a főnévi „determinánsok” nem alkotnak külön morfoszintaktikai kategóriát, csak szintaktikailag viselkednek determinánsként. A leánynyelvekben nemcsak a határozatlan és határozott névelők komplett paradigmája alakul ki, hanem a mutató, birtokos és határozatlan névmások fejlődése is a névelőkéhez hasonló grammatikalizációs folyamatot követi. Így az újlatin nyelvekben a determinánsok már saját külön morfoszintaktikai kategóriát képeznek, köztük mutató és birtokos determinánsokkal, és külön alparadigmaként viselkedő névelőkkel (Carlier–Lamiroy 2018, 143).

A főnév **determinánsainak** új nyelvtani paradigmája a következő fázisokon keresztül alakul ki (Carlier–Lamiroy 2018, 146). A klasszikus latinban az alapeset az, ha nincs determináns a főnévi szerkezetben (bár használhatók névmások a főnév determinálására, a „csupasz” főnevek jóval gyakoribbak). A késői latinban több determinánsként használt elem konkurál egymással: mindegyik hasonló diskurzuspragmatikai szereppel bír (anaforikus, már említett elemre visszautaló értékük van), és szintaktikai pozíciójuk fokozatosan rögzül. Amikor már leánynyelvekről beszélhetünk, az *ille* mutató névmás válik a leggyakoribbá, elveszti mutató névmási jelentését, formailag is erodálódik, és kialakul a „határozott névelő + főnév” sorrend. Ezt követően a határozott névelő gyakori használatának analógiájára jön létre a határozatlan névelők paradigmája. Azaz a „határozott névelő + főnév” sorrend mintázatként rögzül, és ebben a mintázatban a határozott névelő által elfoglalt pozíciót más, hasonló funkciójú kifejezések is elkezdik betölteni: ezután már „névelő + főnév” mintázatról beszélhetünk. Végül a névelők állandósuló használatának analógiájára születik meg a determinánsok absztraktabb morfoszintaktikai kategóriája: kialakul a „determináns + főnév” mintázat. Ezzel párhuzamosan szisztematikus formai különbség is kialakul a determinánsi funkció és a névmási funkció között – a mutató, birtokos és határozatlan determinánsok különválnak a mutató, birtokos és határozatlan névmásoktól. Fontos azonban kiemelni, hogy a determinánsok grammatikalizációja nem ugyanolyan mértékű az egyes újlatin nyelvekben (ld. lentebb).

A determinánsok kialakulásának e folyamata példa a **grammatikalizáció** jelenségére. A grammatikalizáció olyan nyelvi változás, amelynek során tartalmas(abb) szavak grammatikai elemekké, funkciószókká válnak (Kálmán–Trón 2007, 112). Ahogy azt a determinánsok kialakulásának fenti, rövid áttekintése esetében láttuk, a grammatikalizáció során az, hogy egy szó egy adott szerkezetben elveszti konkrét jelentésének egy részét, abból következik, hogy az adott szó más szavakkal való kombinációja rögzül (Carlier–Lamiroy 2018).

8.2.2. Az újlatin főnévi csoport

A főnévi csoport a főnévi fej mellett különböző bővítményeket tartalmazhat. Ezeknek az elemeknek nyelvtani hagyománytól függően sokféle elnevezése van, ráadásul a szófaji meghatározottságú elnevezések gyakran keverednek az alapvetően szószerkezeti

terminusokkal. A **determináns** elnevezés előfordul teljesen általános értelemben is, azaz vonatkozhat a névszói szerkezetben a főnév mellett található összes elemre; így használja például Herman (2003) és Glessgen (2007). A leíró nyelvtanok azonban általában szűkebb értelemben, a főnevet megelőző nyelvtani elemekre vonatkoztatva használják, és így teszünk mi is. A determinánsok tehát ebben az értelemben a főnévi csoport referenciáját pontosítják, amely lehet határozott, határozatlan, mutató, birtokos stb. Kissé leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy a főnévi csoport határozott (determinált), ha a beszélő és a hallgató ugyanarra a denotátumra gondolnak.

A főnévi csoportban a **módosítók**, azaz a főnévi fej szabad bővítményei a **jelzők**, melyek megjelölhetik a jelzett szóban kifejezett fogalomnak valamilyen tulajdonságát.

8.2.2.1. Determinánsok

A latinból hiányzik tehát a referenciális határozott/határozatlan (*az/egy*) illetve rész/egész megkülönböztetés (vö. *bibit vinum* 'bort iszik / a bort issza') (Glessgen 2007, 181). Az újlatin nyelvekbe ezeket a megkülönböztetéseket a névelők vezetik be (vö. 4.2.2.2): fr. *le loup*, ol. *il lupo*, sp. *el lobo* 'a farkas' ~ fr. *un loup*, ol. *un lupo*, sp. *un lobo* 'egy farkas'; fr. *les loups*, ol. *i lupi*, sp. *los lobos* 'a farkasok' ~ fr. *des loups*, ol. *lupi*, sp. *lobos* 'farkasok'. A névelők a főnevek előtt állnak, kivéve a román határozott névelőt, mely ún. végartikulusként a főnevet követi, azzal egybeírva (*lupul, lupii*).

A határozott névelő a legtöbb újlatin nyelvben az *ille* mutató névmásból ered, a határozatlan névelő pedig az *unus* számnévből. A névelő használata ma a franciában csaknem mindig kötelező, kivéve a tulajdonnevek többségének és egyes archaikus kifejezéseknek az esetében. A többi újlatin nyelvben elmaradhat elvont főnevek, tulajdonnevek, prepozíciós főnevek és tárgyi vagy prepozícióval bevezetett vonzat szerepű többes határozatlan főnevek előtt, vö. sp. *también invitó extranjeros*, ol. *ha invitato anche stranieri* 'külföldieket is meghívott' (ezzel szemben a franciában *il a aussi invité des étrangers*).

A franciában a névelőtlenség hiánya összefügg a részes névelő (anyagnévelő, *article partitif*) meglétével. Noha részes névelő az olaszban is létezik (*articolo partitivo*), használata jóval ritkább, mint a franciában, ahol kötelező megjelennie (vö. ol. *compro dei libri, compro libri*, fr. *j'achète des livres, *j'achète livres* 'könyveket veszek').

8.2.2.2. A részes névelő

A latin leánynyelvek egy részében a *de* prepozíció a határozott névelővel kombinálódva válik több köztes állapoton keresztül részes névelővé. A folyamatnak különböző szakaszai vannak, ami nem azt jelenti, hogy egy adott szakaszban a korábbi állapot eltűnik: a konzervatívabb és az innovatívabb fejlődési fokok egyszerre vannak jelen egy adott szakaszban (Carlier–Lamiroy 2014).

A legelső szakaszban¹⁹ a latinban a *de* fejet tartalmazó prepozíciós csoport az ige adjunktuma, eredetileg térbeli jelentéssel:

- (4) Lat. *De provincia clam abire.*
'Titokban elhagyni a tartományt.' (Cicero, *Verrinák*, II, 2,55)

A térbeli távolodás kifejezésére a prepozíció nélküli ablativus, illetve az *ex* és az *ab* prepozíciók is használatosak. A következő szakaszban a *de* még mindig prepozíció, de

19 A (4–8) példákat Carlier–Lamiroy (2014, 480–483)-ból idézzük.

fokozatosan elveszti a térbeli távolodásra utaló jelentését (deszemantizáció), és igei vonzatot vezethet be (5). Mint ilyen, egyedül az *a* (< AD/AB) vonzatbevezető prepozícióval konkurál.

- (5) Ófr. *Il approucha de la dicte fontaine.*
'Közelebb ment a szökőkúthoz.' (Jean d'Arras, *Mélusine*)

A harmadik szakaszban a *de* már nem teljes értékű prepozíció, azaz a *de* + főnévi csoport kombináció már nem viselkedik minden esetben prepozíciós csoportként: direkt tárgya lehet egy tranzitív igének (6a), a predikátum névszói részét is képezheti (6b), sőt, prepozícióval is kombinálható (6c). Máskor azonban továbbra is főnévi csoportot bevezető prepozícióként funkcionál (7). A *de* szemantikailag is megváltozik: egy csoport meghatározatlan részére vonatkozó, mennyiségi értelemben kezd megjelenni, például az ivást és evést kifejező igék direkt tárgyának pozíciójában. Ekkor más prepozícióval már nem konkurál.

- (6) a. Ósp. *Cogió del agua en el e a sus primas dio.*
'Vett bele vizet és unokahúgainak adta.' (*Cid* 2801)
b. Ófr. *Blancandrins fut des plus saives paiens.*
'Blancandrin volt az egyik legbölcsebb pogány.' (*Roland*, v. 24)
c. Ol. *Abbiamo affittato una casa con dei nostri cugini.*
'Kibéreltünk egy házat néhány unokatestvérünkkel.'
- (7) Ófr. *Seignors, du vin de qoi il burent avez oï.*
'Uraim, hallottak a borról, amiből ittak.' (Béroul, *Tristan & Iseut*, 2133–2135)

A negyedik szakaszban a *de* már egyáltalán nem prepozíció: teljesen névelővé válik, az őt követő főnévi összetevő (NP) már sosem indirekt tárgya az igének. A *de*+NP még mindig leggyakrabban tárgyi pozícióban jelenik meg, de már nem csak ivást és evést kifejező igék után, vö. (8a). A tárgy már csak akkor névelőtlen, ha az igei kifejezés részét képezi, azaz nincs szó valódi tranzitivitásról (például *avoir lieu* 'sor kerül rá', *avoir mestier* 'szükséges'). A *de*+NP (bár a legtöbbször tárgy) már más mondattani szerepet is betölthet, illetve prepozíció után is megjelenhet (8b). Szemantikailag egyrészt eltűnik a részmenyiségi jelentés, másrészt a meghatározatlan mennyiségi jelentés megmarad és tovább erősödik a teljes határozatlanság (azaz azonosíthatatlanság) irányába. Ez ahhoz vezet, hogy az új névelő a meghatározatlan mennyiség kifejezése által oppozícióban áll az 'egy' jelentésű számnévből származó határozatlan névelővel, és a határozatlanság kifejezése által a határozott névelővel is.

- (8) a. Ófr. *quant le faulcon a des pouez...*
'amikor a sólyomnak tetvei vannak...' (Albertus Magnus, *De falconibus*, 25342)
b. Ófr. *Et le lendemain le fault tresbien oindre avecques du savon.*
'És másnap nagyon jól be kell kenni szappannal.' (Albertus Magnus, *De falconibus*, 1304)

Az ötödik, végső szakaszban a részes névelő minden szintaktikai pozícióban gyakoribbá válik, és használata kiterjed az elvont főnevekre is. Ezzel párhuzamosan a névelőtlen főnévhasználat tere tovább csökken, majd végül eltűnik; a névelő kötelezővé válik.

Az egyes újlatin nyelvekben a részes névelő sorsa meglehetősen különböző: míg a franciában kötelezővé vált határozatlan megszámlálhatatlan és határozatlan többes számú megszámlálható főnevek előtt, valamint használata a legtöbb szintaktikai pozícióban elvont főnevekre is kiterjedt, az olaszban csaknem sosem kötelező. Ez azt jelenti, hogy az olaszban még mindig váltakozik a névelőtlen használattal, és leggyakrabban opcionális, ráadásul

előfordulása regionális váltakozást is mutat (északon elterjedtebb). A spanyolban pedig, noha középkori szövegekben fellelhető a nyoma, végül nem alakult ki ez a névelőtípus:

- (9) A részes névelő a franciában, az olaszban és a spanyolban (Carlier–Lamiroy 2014, 484 nyomán):

Francia	<i>Pierre mange du pain</i>	<i>*Pierre mange pain</i>
Olasz	<i>Piero mangia del pane</i>	<i>Piero mangia pane</i>
Spanyol	<i>*Pedro come del pan</i>	<i>Pedro come pan</i>

8.2.2.3. A determinánsok használatának különbségei

Mint már fentebb említettük, a determinánsok grammatikalizációja nem ugyanolyan mértékű az egyes újlatin nyelvekben (Carlier–Lamiroy 2018, 153–162), és nem csak a részes névelők tekintetében. A modern spanyol a határozatlan névelők használatának szempontjából például az ófranciára hasonlít: míg a határozott névelő kötelezőnek tekinthető, a határozatlan névelő több más határozatlan determinánssal konkurál (10), illetve névelőtlen (zéró determinánsos) főnévvel is váltakozhat (11).²⁰ Amint az a példákból is látszik, a modern franciában ezekben az esetekben kötelező a határozatlan névelő használata. Az olaszban létezik ugyan a spanyolhoz hasonló konkurencia a határozatlan névelő és más határozatlan determinánsok (12), illetve a zéró determináns (13) között, de az statisztikailag nem olyan átütő, mint a spanyolban (Carlier–Lamiroy 2018, 155).

- (10) a. Sp. *En aquel tiempo, **cierto** varón, naturalmente grande y sabio, conoció qué materia había y cuánta oportunidad existía en los ánimos de los hombres para las cosas máximas.*
 b. Ol. *In quel periodo, **un** uomo veramente grande e saggio riuscì a capire quale fosse la natura dell'animo umano e quanto grande fosse la sua capacità di fare cose straordinarie.*
 c. Fr. *À cette époque, **un** homme manifestement supérieur et sage comprit les capacités que contenait l'esprit humain et l'attitude remarquable de celui-ci à exécuter de très grandes choses.*
 'Ebben az időben egy kétségkívül kiemelkedő és bölcs férfiú fölismerte, hogy micsoda képességek rejtőznek az emberi lélekben, hogy a legnagyobb dolgok véghezvitelére termett'
 (Cicero, *A feltalálásról*, I, 2, magyar fordítás: Simon L. Zoltán)
- (11) a. Sp. *Si ha parido, **con Ø** varón se ha acostado.*
 b. Ol. *Se ha partorito, è stata **con un** uomo.*
 c. Fr. *Si elle a eu un enfant, c'est qu'elle a eu commerce **avec un** homme.*
 'Ha szült, férfival hált.'
 (Cicero, *A feltalálásról*, I, 73, magyar fordítás: Simon L. Zoltán)
- (12) a. Sp. ***Ciertos** navegantes, siendo sacudidos por adversa tempestad en alta mar.*
 b. Ol. ***Alcuni** marinai, sballottati in alto mare da una furiosa tempesta.*
 c. Fr. ***Des** marins, alors qu'ils étaient au large, furent repoussés par des vents contraires.*
 'Néhány tengerész a nyílt tengeren hánykolódott a heves viharban.'
 (Cicero, *A feltalálásról*, II, 95)

²⁰ A (10–13) példákat Carlier–Lamiroy (2018, 154-155)-ből idézzük.

- (13) a. Sp. *nadie habia visto Ø nupcias legítimas*
 b. Ol. *nessuno aveva conseguito Ø nozze legittime*
 c. Fr. *personne n'avait vu de mariage légitime*
 'törvényes házasságot senki sem látott'
 (Cicero, *A feltalálásról*, I, 2, magyar fordítás: Simon L. Zoltán)

Megfigyelhetjük, hogy e három nyelvben a főnév determinánsainak disztribúciója korrelál a főnév többes számának jelölésével: az egyértelmű főnév végi többesjel a főnév előtti determinánsok hiányával mutat együttállást, és megfordítva. Míg a spanyolban a többes szám jele konzekvensen *-s* (vö. sp. *casa* 'ház' – *casas*; *mente* 'elme' – *mentes*; *libro* 'könyv' – *libros*), addig az olasz többes számú főnevek végződése (pl. *-i*, *-e*) nem csak a többes szám kategóriáját jelölheti (vö. ol. *casa* 'ház' – *case*; *cane* 'kutya' – *cani*), a (beszélt) francia pedig rendszeres esetben egyáltalán nem jelöli a többes számot a főnéven (vö. *rose* [ʁoz] 'rózsa' – *roses* [ʁoz]) (Carlier–Lamiroy 2018, 156–157).

8.2.2.4. Jelzők

Az újlatin nyelvekben a főnév jelzői szófajukat tekintve lehetnek melléknevek, számnevek, főnevek, határozószók, igenevek (participiumok), illetve a jelzői összetevőt prepozíciós csoport és vonatkozó mellékmondat is kifejtheti. Mindezen bővítmények pozíciója az NP-n belül többé-kevésbé fix. Fentebb láttuk, hogy a determinánsok általában a főnévtől balra állnak (a román határozott névelőt kivéve). A jelzők általában, de nem minden esetben, a főnév után találhatók.

A **melléknévi jelzők** helye a jelentésüktől is függ. Amennyiben a melléknév inkább azonosító (determináló), specifikáló funkciójú, a főnév előtt áll: sp. *nueva botella*, fr. *nouvelle bouteille* 'új [másik] palack'; sp. *pobre mujer*, fr. *pauvre femme* 'szegény [szerencsétlen] asszony'; ol. *un caro libro* 'kedves/szeretett könyv'. Amennyiben a melléknév inkább leíró, karakterizáló jellegű, a főnévi utáni, „alapértelmezett” pozícióban áll: sp. *botella nueva*, fr. *bouteille neuve* 'új [újjonnan gyártott] palack'; sp. *mujer pobre*, fr. *femme pauvre* 'szegény [nem gazdag] asszony'; ol. *un libro caro* 'drága [sok pénzbe kerülő] könyv'. Ugyanez vonatkozik az olyan **főnévi jelzőkre**, melyek a *de* prepozícióval csatlakoznak a főnévi fejhez. A specifikáló-determináló főnév a főnévi fej előtt áll: sp. *un montón de cosas* 'egy csomó dolog', fr. *une série de fautes* 'egy sor hiba'; a karakterizáló főnév a főnévi fej után: sp. *sala de espera* 'váróterem', ol. *casa di campagna* 'vidéki ház' (Glessgen 2007, 182).

8.3. A névmási rendszer

A latinban személyes, birtokos, mutató, kérdő, vonatkozó és határozatlan névmásokat találunk, amelyek a lexikális NP-khez hasonló szereppel bírhatnak a mondatban. A leánynyelvek kiterjesztik a névmások használati körét, hiszen valódi névmási szerepük mellett determinánssá (vö. fr. *le mien* 'az enyém' birtokos névmás, *mon livre* 'a könyvem' birtokos determináns; *celui-ci* 'ez' mutató névmás, *ce garçon* 'ez a fiú' mutató determináns), illetve klitikus névmássá (vö. fr. *lui* 'ő [h]' valódi személyes névmás, *il joue* 'játszik' klitikus személyes névmás) alakulnak, formailag is elkülönítve a funkciókat (Glessgen 2007, 190).

8.3.1. A személyes névmások

A **személyes névmásoknak** a latinban morfológiai szempontból csak egy fajtája volt, azonban azok hangsúlyos és hangsúlytalan formában is megjelenhettek a mondatban, és e

kétféle használatuk szintaktikai és pragmatikai szempontból is különbözött (Salvi 1997). A latin személyes névmások kétféle prozódiai használatának következménye, hogy a leánynyelvekben két különböző személyes névmás alakul ki egyazon alakból. A latin accusativusi *me* alakból így lesz például hangsúlyos *moi* és hangsúlytalan (klitikus) *me* a franciában.

A latin személyes névmások hangsúlytalanul használt alakjaiból fejlődtek tehát ki a régi újlatin nyelvekben a kötelező (direkt és indirekt) tárgyi **klitikus névmások**. Az alany esetében a névmás használata még nem volt kötelező. Később egyes leánynyelvekben – a franciában és bizonyos északolasz és rétoromán dialektusokban – kötelezővé vált az alany névmási kifejezése: ezekben a nyelvekben kialakultak az alanyi klitikus névmások is (Salvi 1997). A klitikus névmásokról a 8.5.2. fejezetben szólnunk bővebben.

A **hangsúlyos személyes névmások** tekintetében érdemes még megemlíteni, hogy míg [+élő] referensekre korlátozások nélkül vonatkozhatnak, használatuk csak részben terjed ki a [-élő] referensekre. Prepozíció után ugyanis csak a spanyolban, a portugálban és a románban lehet élettelen denotátumuk (vonatkozásuk): sp. *el libro* 'a könyv' – *sin él* 'nélküle'; de fr. *le livre* – *sans lui. A többi újlatin nyelvben (legalábbis bizonyos változataikban) zéró névmás állhat a prepozíció után nem élő denotátum esetében: fr. *il vient avec* 'azzal jön', ol. *non può fare senza* 'nem tudja enélkül megcsinálni' (Glessgen 2007, 190).

8.3.2. A birtokos névmások

A **birtokos névmások** tekintetében alapvetően három különböző rendszert találunk az újlatin nyelvekben: a francia-spanyol típusút, az olasz típusút és a román típusút (Van Peteghem 2011).

A franciában és a spanyolban a birtokos névmások (*mien*, *mío*) mellett kialakulnak a külön morfológiai alakkal rendelkező birtokos determinánsok. Ez utóbbiak valódi determinánsként nem kombinálhatók más determinánsokkal (vö. fr. *un mon problème, sp. *un mi problema). A birtokos névmásokat általában határozott névelő előzi meg: fr. *le mien*, *la mienne*; sp. *el mío*, *la mía*.

Az olaszban a birtokos névmás (*mio*) úgy viselkedik, mint a melléknév. Névszói szerkezetben a főnév jelzőjeként a főnév előtt és után is állhat (*un mio problema*, *un problema mio*; a főnév utáni pozíció fókuszpozíció), és a predikátum részét is képezheti (*questo problema è mio*). Birtokos determináns (mint morfológiai kategória) nincs.

A románban is csak egy birtokos névmási alakot találunk (*meu*), azonban az harmadik személyben nem a birtokkal, hanem a birtokossal egyezik nemben (vö. *problema lui*, *problema ei* 'az ő problémája'), és formája azonos a genitivus/dativusi (hangsúlyos) személyes névmással. A főnevet mindig kíséri névelő: az enklitikus határozott névelő (*cartea mea* 'az én könyvem') vagy határozatlan névelős szerkezet esetében az *al* morféma (hímnemben), amely egyszerre mutat determináns jellegű és prepozíció típusú viselkedést (*o carte a mea* 'az én egyik könyvem'). Bizonyos esetekben (rokon kapcsolatokat kifejező szavaknál) a birtokos névmás kliticzálódhat: *fratemi* 'a fivérem'.

8.3.3. A mutató névmások

A **mutató névmások** a latinban és a legtöbb leánynyelvben – a francia kivételével – három távolsági fokot különböztetnek meg: lat. *hic/ipse, iste, ille*; sp. *este, ese, aquel*; port. *este, esse, aquele*; ol. *questo, codesto, quello* (bár a *codesto* csak az irodalmi nyelvezetben fordul elő); fr. *celui-ci, celui-là*.

Ezeknek az alakoknak a többsége névmásként és determinánsként is használatos, vö. ol. *questo non lo credo* 'ezt nem hiszem el', *hai visto questo ragazzo?* 'láttad ezt a fiút?' – kivéve a franciában, ahol ebben az esetben is különválnak a determinánsi és a névmási funkció.

A francia már a XII. században csak két paradigmát különböztet meg, az *ecce iste* kifejezésből származó *cist, cest, cestui, ceste, icist* stb. sorozatot, és az *ecce ille* kifejezésből eredő *cil, cel, celui, cels, cele, celes, icil, icel* stb. sorozatot. A determinánsi és a névmási funkció szétválása későbbre tehető (Glessgen 2007, 191).

8.4. A melléknévi és az adverbialis összetevők

A **melléknevek** az **esetragozás** tekintetében ugyanolyan utat járnak be, mint a főnevek. A latinban az első két deklinációhoz tartozó melléknevek megkülönböztették a három nemet (vö. *bonus, bona, bonum*), míg a harmadik deklinációhoz tartozóknak általában közös hím- és nőnemű, de külön semleges alakjuk volt (vö. *uiridis, uiride*) (Herman 2003, 53–54). Ezek a megkülönböztetések megmaradtak a kései latinban és néhány átszerveződéssel, analógiás formációkkal kiegészülve a legtöbb újlatin nyelvben is: például ol. *buono, buona*, de irodalmi ol. *grande, verde* mindkét nemben; sp. *bueno, buena*, de *grande, verde* mindkét nemben. A franciában sokszor megszűnt a különbség a két csoport között (*grand, grande; vert, verte*), azonban ez a változás már a nyelv saját történetében ment végbe (Herman 2003, 54), és ma is léteznek egyvégű melléknevek (pl. *rouge* 'piros' mindkét nemben).

A **melléknévfokozás** megváltozása a latin fejlődési tendenciára nagyon jellemző morfológiai változás: a szintetikus formákat majdnem minden esetben felváltják az analitikus formák. A latinban a középfokot és a felsőfokot suffixumok jelölték, és néhány gyakori melléknév (és ebből származó határozószó) esetében voltak ezektől a mintázatoktól eltérő alakok is: a *bonus* középfoka *melior*, felsőfoka *optimus*; a *magnus* 'nagy' középfoka *maior*, felsőfoka *maximus* stb. Emellett mindig megvolt annak a lehetősége, hogy a középfokot körülírással, a *magis* vagy a *plus* adverbiummal és a megfelelő melléknév alapfokával fejezzék ki (Herman 2003, 54).

[A] beszélt nyelv hajlamos volt a suffixumokat önálló, kifejezetten összehasonlító funkciójú adverbiumokkal helyettesíteni, főleg azért, mert [...] a régi alakok „devalválódni” látszottak, összehasonlító funkciójuk többé nem volt elég világosan érzékelhető. Ez magyarázza, hogy az újlatin nyelvekben a latin végződésrendszert adverbialis kifejezések helyettesítették: *magis* az iberoromán nyelvekben és keleten [...] és *plus* a többi nagy újlatin nyelvben [...]. (Herman 2003, 55)

Egyes latin „rendhagyó” alakok a leánynyelvekben is fennmaradnak: MELIOR(EM) > fr. *meilleur*, ol. *migliore*, sp. *mejor* (vö. 4.2.2.2); más hasonló alakok szemantikai specializációval és erősen módosult jelentéssel: SENIOR(EM) 'idősebb' > sp. *señor*, fr. *seigneur*; senior > fr. *sire* (Herman 2003, 55; Glessgen 2007, 193).

A **határozószók** esetében a legfontosabb változás az, hogy a latin inflexiós adverbiumképzést (*dignus* → *digne*, *falsus* → *falso*, *acer* → *acriter*) felváltja a *-mente* adverbiumképző, amely a latin *mens* 'elme' ablativusi *mente* alakjából grammatikalizálódott, vö. fr. *lentement*, ol. és sp. *lentamente* 'lassan'. A grammatikalizáció nem azonos mértékű a különböző újlatin nyelvekben: míg a portugál és a spanyol megengedi a mellérendelést (sp. *pura y simplemente* 'tisztán és egyszerűen'), a francia nem (fr. *purement et simplement*, **pure et simplement*). Bizonyos latin eredetű alakok a melléknevek középfokához hasonlóan az adverbiumok esetében is fennmaradtak: BENE > fr. *bien* (Glessgen 2007, 193).

8.5. Az igei csoport

8.5.1. Az igei paradigmarendszer

Az alábbiakban nagyvonalakban tekintjük át az újlatin igei paradigmarendszert és annak különbségeit a latinéhoz képest.

Az **igei jelentéskategóriák** közül az újlatin nyelvek nagyobb változás nélkül megőrzik a kijelentő módú jelen időt és *imperfectumot*, a kötőmódú jelen időt és a felszólító módot. A kijelentő módú *perfectum* használata gyengül, de bizonyos változatokban fennmarad (Glessgen 2007, 202).

(14) A kijelentő mód jelen idejű igei paradigma:

Latin	Francia	Olasz	Spanyol
CANTO	(je) chante	canto	canto
CANTAS	(tu) chantes	canti	cantas
CANTAT	(il) chante	canta	canta
CANTAMUS	(nous) chantons	cantiamo	cantamos
CANTATIS	(vous) chantez	cantate	cantáis
CANTANT	(ils) chantent	cantano	cantan

A fenti paradigmában a következő **analógiás változásokat** figyelhetjük meg. A franciában az egyes szám első személyű alak végződése *-e* a harmadik személyű végződés analógiájára; a többes szám első személyű *-ons* végződés valószínűleg a *sumus* mintájára az **-umus* végződésből alakult ki. Az olaszban az egyes szám második személyű alak az *-ire* végződésű igék ragozását követi; a többes szám első személyű *-iamo* végződés pedig a kötőmódú alakból ered. A spanyol paradigma követi a legjobban a szabályos fonetikai változásokat (Glessgen 2007, 207).

A francia, olasz és spanyol kijelentő mód jelen idejű igei paradigmának az alakulását nagyban befolyásolta, hogy a többes szám első és második személyű alakokban máshová esett a hangsúly, mint a többi személy esetében, így tőhangváltakozás alakult ki. Például SÉDEO, SÉDES, SÉDET, SÉDENT > ol. *siedo, siedi, siede, siedono*, de SEDÉMUS, SEDÉTIS > ol. *sediamo, sedete*; illetve QUÁERO, QUÁERIS, QUÁERIT, QUÁERUNT > sp. *quiero, quieres, quiere, quieren*, de QUÁERIMUS, QUÁERITIS > sp. *queremos, queréis*. A franciában ez a tőhangváltakozás csak bizonyos gyakran használt, ma „rendhagyónak” tekintett igeiknél maradt fenn: DÉBEO, DÉBES, DÉBET, DÉBENT > ófr. *dei, deis, deit, deivent* > fr. *(je) dois, (tu) dois, (il) doit, (ils) doivent*, de DEBÉMUS, DEBÉTIS > ófr. *devons, devez* > fr. *(nous) devons, (vous) devez*; máshol azonban analógiás változás következtében eltűnt: ÁMO, ÁMAS, ÁMAT, ÁMANT > ófr. *aim, aimes, aimet, aiment* > fr. *(j')aime, (tu) aimes, (il) aime, (ils) aiment*, de AMÁMUS, AMÁTIS > ófr. *amons, amez* > fr. *(nous) aimons, (vous) aimez* (Glessgen 2007, 207).

(15) A kijelentő mód *imperfectum* igei paradigma:

Latin	Olasz	Spanyol
CANTABAM	cantavo	cantaba
CANTABAM	cantavi	cantabas
CANTABAT	cantava	cantaba
CANTABAMUS	cantavamo	cantábamos
CANTABATIS	cantavate	cantabais
CANTABANT	cantavano	cantaban

Kései latin	Francia
cantebam	(je) chantais
cantebas	(tu) chantais
cantebat	(il) chantait
cantebamus	(nous) chantions
cantebatis	(vous) chantiez
cantebant	(ils) chantaient

Míg a francia *imperfectum* alakok a kései latinból származnak, a spanyol és az olasz alakok a klasszikus latinra vezethetők vissza. Az olaszban az egyes szám első személyű -o analógiás végződés (Glessgen 2007, 208).

(16) A kötőmód jelen idejű igei paradigma:

Latin	Francia	Olasz	Spanyol
CANTEM	(je) chante	canti	cante
CANTES	(tu) chantes	canti	cantes
CANTET	(il) chante	canti	cante
CANTEMUS	(nous) chantions	cantiamo	cantemos
CANTETIS	(vous) chantiez	cantiate	cantéis
CANTENT	(ils) chantent	cantino	canten

(17) A felszólító mód jelen idejű igei paradigma:

Latin	Francia	Olasz	Spanyol
CANTA	chante	canta	canta
		canti	cante
	chantons	cantiamo	cantemos
CANTATE	chantez	cantate	cantad
		cantino	canten

(18) A kijelentő mód *perfectum* igei paradigma:

Latin	Francia	Olasz	Spanyol
CANTAVI	(je) chantai	cantai	canté
CANTAVISTI	(tu) chantas	cantasti	cantaste
CANTAVIT	(il) chanta	cantò	cantó
CANTAVIMUS	(nous) chantâmes	cantammo	cantamos
CANTAVISTIS	(vous) chantâtes	cantaste	cantasteis
CANTAVERUNT	(ils) chantèrent	cantarono	cantaron

A fenti igeidőkön ill. -módokon túl a többi latin igei kategória is tovább él a leánnyelvekben, azonban a ragozási rendszer jelentős **formai újításokkal** alakul át. Ezek az újítások az „összetett igeidők” rendszere, valamint a körülírásos alakok (4.2.2.2; Herman 2003, 58–66; Glessgen 2007, 204–209).

Az **összetett igeidők** egy ragozott **segédige** és a **befejezett melléknévi igenév (participium)** segítségével képződnek. A segédige az újlatin nyelvek többségében a *habere* megfelelője, és bizonyos nyelvekben a *habere* igén kívül az *esse* ige folytatója is lehet. Az összetett igeidők a klasszikus latinban már létező *habeo* + participium (vagy participium + *habeo*) szerkezetre vezethető vissza (Herman 2003, 63). Ebben a szerkezetben a *habeo* ’birtokol, van (vkinek vmije)’ jelentésben, a participium pedig az alanyként szereplő személy által elvégzett cselekményre utalva jelenik meg:

(19) Lat. *ubi clausum lacu ac montibus et circumfusum suis copiis habuit hostem*
 ’amikor már bekerítve tartotta az ellenfelét a tó és a hegyek közé és körülveve a saját csapataival’ (Titus Livius, 22,4,5, idézi Herman 2003, 64)

Amikor a participium inkább lelki folyamatot fejezett ki, a kifejezés már nem két mozzanatot jelölt, és a szerkezet szintaktikailag szorosabb egységgé vált. A perifrázis ugyanakkor sokáig ritka volt, nem rögzült, nem grammatikalizálódott (Herman 2003, 64). Az ötödik század után a szerkezet már múlt idejű értelemben használatos és gyakoribb is, de még nem állandó és nem rendszeres, és az elemek sorrendje is fordítottja az újlatin nyelvek szórendjének (vö. *episcopum invitatum habes* 'meghívtál egy püspököt', 4.2.2.2).

A vulgáris latinságban a participium + *esse* szerkezet eredete is felfedezhető, talán a deponens és semideponens igék mintájára: a *sum* típusú segédigével kísért befejezett melléknévi igenév megfelelt más igék *perfectum*ának (Herman 2006, 64–65).

Az egyszerű igeidők rendszerével párhuzamos „összetett” rendszer létrejött, részben legalábbis, bizonyosan összefügg a hagyományos latin konjugáció egyes „vesztéseivel”. Az új rendszer eszközei lehetővé teszik a paradigma olyan részeinek helyettesítését, amelyek használatában «veszélyzónák» jöttek létre. (Herman 2003, 65)

A másik jelentős formai újítás a **körülírási alakok (perifrázisok)** megjelenése. Így alakul ki az új, körülírási jövő idő, a feltételes mód és a szenvedő szerkezet.

A latin *futurum* a hangtani változások miatt meggyengült, sok esetben megszűnt a formai különbség a jelen és a jövő között. Ennek tudható be, hogy a vulgáris írásokban bizonytalanság tapasztalható a *futurum* használatában, és helyette gyakran használják a jelent és több különböző körülírási szerkezetet is. E perifrázisok közül volt az egyik a *habere* ragozott alakjaival és az infinitívusszal alkotott körülírás. Előbb olyan igékkel, mint a *dicere*, 'valami mondanivalója van' típusú jelentésben volt használatos, majd a kötelesség vagy szükségszerűség kifejezésére: *facere habeo* 'meg kell csinálnom'. Az első „igazi” jövő idő a VII. századból dokumentálható (Herman 2003, 61–62). Amikor a szerkezet átértelmeződik jövő idővé, akkor első lépésben a *habeo* lexikális igéből segédigévé válik. Ezt követően válik raggá: mára a portugál kivételével a *habere* alakjainak folytatásából létrejött végződések elválaszthatatlanok az igétől (Cser 2000, 56–57): ez az újlatin nyelvek szintetikus jövő ideje (kivéve a románt, amely körülírásokhoz folyamodik) (Herman 2003, 61).

(20) A jövő idejű igei paradigma:

Kései latin	Francia	Olasz	Spanyol
<i>cantar(e) + (h)abeo</i>	<i>(je) chanterai</i>	<i>canterò</i>	<i>cantaré</i>
<i>cantar(e) + (h)abes</i>	<i>(tu) chanteras</i>	<i>canterai</i>	<i>cantarás</i>
<i>cantar(e) + (h)abet</i>	<i>(il) chantera</i>	<i>canterà</i>	<i>cantará</i>
<i>cantar(e) + (h)abemus</i>	<i>(nous) chanterons</i>	<i>canteremo</i>	<i>cantaremos</i>
<i>cantar(e) + (h)abetis</i>	<i>(vous) chanterez</i>	<i>canterete</i>	<i>cantaréis</i>
<i>cantar(e) + (h)abent</i>	<i>(ils) chanteront</i>	<i>canteranno</i>	<i>cantarán</i>

Az újlatin **feltételes mód** a körülírási jövő idővel párhuzamosan alakul ki. A *habere* ige folyamatos múltjával (kivéve az olaszt, ahol a befejezettel) a perifrázis olyan alakokat hoz létre, amelyek egyrészt a múltbéli jövőt fejezik ki, másrészt egy új, specifikusan újlatin igemódot is alkotnak: ez a feltételes mód (Herman 2003, 61).

A latin **passzívumot** a *futurum*hoz hasonló módon helyettesíti egy új típusú szenvedő szerkezet. A különbség a jövő időhöz képest az, hogy az újlatin passzívum használata kevésbé gyakori, funkcióinak köre szűkebb, mint a latinban, míg a jövő idő tekintetében az időbeli oppozíciók rendszere változatlan a leánynyelvekben (csak a forma új) (Herman 2003, 62). A latin *passivum imperfectum*beli szintetikus (ragozással képzett) alakjai az újlatin területen sehol sem maradtak fenn. A *perfectum*ban viszont a latinban is analitikusak a passzívum formái a befejezett melléknévi igenév és az *esse* ige ragozott alakjaiból. A legtöbb

leánynyelvben ez a perifrázis helyettesíti az *imperfectum* régi formáit, azaz a *perfectum* „*amatus sum*” típusú szerkezete jelen idejűvé válik.

8.5.2. Az ígéhez tapadó klitikus névmások

A legtöbb újlatin nyelvben kétféle személyes névmási kategóriát különböztethetünk meg: a hangsúlyos és a hangsúlytalan (klitikus) személyes névmásokat. Szintaktikai szempontból a hangsúlyos névmások disztribúciója megegyezik a főnévi összetevők disztribúciójával, míg a klitikumok csak bizonyos meghatározott pozíciókat foglalhatnak el. Ahogy azt már a személyes névmásokról szóló részben említettük, az egyes újlatin nyelvek között a legjelentősebb különbség az, hogy míg tárgyi klitikus névmások mindenhol kialakultak, alanyi klitikus névmások csak a franciában és egyes északolasz és rétoromán dialektusokban.

8.5.2.1. A klitikus névmások paradigmája

Az alábbi táblázatokban az újlatin (igei) klitikus névmások morfológiai paradigmáját mutatjuk be. Direkt és indirekt tárgyi, valamint visszaható klitikumok mindegyik újlatin nyelvben vannak. Ezenfelül a román az egyetlen olyan újlatin nyelv, melyben klitikus segédigéket is találunk (erre a továbbiakban nem térünk ki részletesebben).

(21) A direkt tárgyi klitikumok (Gerlach 2002, 84 nyomán):

	Port.	Sp.	Fr.	Piattai	Ol.	Rom.
E/1	<i>me</i>				<i>mi</i>	<i>mă</i>
E/2	<i>te</i>				<i>ti</i>	<i>te</i>
E/3 <i>h</i>	<i>o</i>	<i>lo</i>	<i>le</i>	<i>al</i>	<i>lo</i>	<i>îl</i>
E/3 <i>n</i>	<i>a</i>	<i>la</i>				<i>o</i>
T/1	<i>nos</i>		<i>nous</i>	<i>me</i>	<i>ci</i>	<i>ne</i>
T/2	<i>vos</i>	<i>os</i>	<i>vous</i>	<i>ve</i>	<i>vi</i>	<i>vă</i>
T/3 <i>h</i>	<i>os</i>	<i>los</i>	<i>les</i>	<i>i</i>	<i>li</i>	<i>îi</i>
T/3 <i>n</i>	<i>as</i>	<i>las</i>		<i>li</i>	<i>le</i>	

(22) Az indirekt tárgyi klitikumok (Gerlach 2002, 84 nyomán):

	Port.	Sp.	Fr.	Piattai	Ol.	Rom.
E/1	<i>me</i>				<i>mi</i>	<i>îmi</i>
E/2	<i>te</i>				<i>ti</i>	<i>îti</i>
E/3 <i>h</i>	<i>lhe</i>	<i>le</i>	<i>lui</i>	<i>ie</i>	<i>gli</i>	<i>îi</i>
E/3 <i>n</i>					<i>le</i>	
T/1	<i>nos</i>		<i>nous</i>	<i>me</i>	<i>ci</i>	<i>ne</i>
T/2	<i>vos</i>	<i>os</i>	<i>vous</i>	<i>ve</i>	<i>vi</i>	<i>vă</i>
T/3	<i>lhes</i>	<i>les</i>	<i>leur</i>	<i>ie</i>	<i>gli</i>	<i>îi</i>

Általánosságban azt mondhatjuk, hogy a klitikus névmások paradigmája nyugatról kelet felé bővül: partitivusi és locativusi klitikumokkal a (sztenderd) olaszban, az északolasz nyelvjáráásokban és a franciában, alanyi klitikus névmásokkal az északolaszban és a franciában, és végül klitikus *ne* tagadószóval a franciában (Gerlach 2002, 83). A

táblázatokban az északolasz nyelvváltozatot a piattai dialektus példázza. Az európai és a dél-amerikai spanyol, illetve az európai és a brazil portugál közötti esetleges különbségekre most nem térünk ki, csak az európai változatot mutatjuk be. Amint az a táblázatok alapján is megfigyelhető, a (direkt és indirekt) tárgyi klitikus névmások fonomorfológiai reprezentációja hasonló az egyes leánynyelvekben. Ezzel szemben a piattai és a francia alanyi klitikumai az egyes szám második személyű alak kivételével meglehetősen különböznek egymástól.

(23) Az alanyi klitikumok (Gerlach 2002, 85 nyomán):

	Piattai	Fr.
E/1	[a]l	je
E/2	te	tu
E/3 h	[a]l	il
E/3 n	la	elle
T/1	[a]n	nous/on
T/2	–	vous
T/3 h	i	ils
T/3 n	li	elles

A franciában a sztenderd *nous* mellett az egyébként általános alanyként is használt *on* is kifejezheti a többes szám első személyt az informális beszélt nyelvváltozatban.

(24) Egyéb klitikumok (Gerlach 2002, 86 nyomán):

	Port.	Sp.	Fr.	Piattai	Ol.	Rom.
3. szem. indirekt visszaható	<i>se</i>			<i>si</i>		<i>își</i>
3. szem. direkt visszaható						<i>se</i>
locativus	–	–	<i>y</i>	<i>ci</i>		–
partitivus	–	–	<i>en</i>	<i>ne</i>		–
tagadó partikula	–	–	<i>ne</i>	–	–	–

8.5.2.2. A klitikus névmások pozíciója

Most pedig tekintsük át, milyen pozíciót foglalhatnak el a klitikus névmások az igehez képest.

Míg a régi újlatin nyelvekben kerülhetett az ige és a hangsúlytalan névmás közé frázis szintű összetevő (25), a kliticizálódó személyes névmások ezt a mai nyelvváltozatokban már nem engedik meg (Pescarini, *megj. előtt*).

(25) Ósp. *Sy el físico la bien conosco*
'ha a fizikus jól tudja (azt)' (Pescarini, *megj. előtt*)

Bizonyos portugál és olasz dialektusokban ugyanakkor aspektuális határozószók (amelyek a segédige és a befejezett melléknévi igenév közé is beékelődnek) és tagadószók ma is előfordulhatnak a hangsúlytalan névmás és az ige között:

(26) Port. (dialektális) *I livro que lhe ainda não entreguei*
'A könyv, amit még nem adtam oda neki' (Pescarini, *megj. előtt*)

Ami a klitikus névmások igéhez képest elfoglalt pozícióját illeti, az három különböző szemponttól függhet: frázisszintű tényezőktől (a portugálban), a segédigétől (az abruzzoi olasz dialektusban), vagy az ige tulajdonságaitól (a legtöbb újlatin nyelvben) (Pescarini, *megj. előtt*).

A portugálban a klitikumok pozíciója frázisszintű tényezőktől függ: alapvetően az igét követő enklitikumként jelennek meg függetlenül attól, hogy hány összetevő előzi meg az igét (27); ugyanakkor nem lehetséges enklízis tagadó tagmondatokban (28a), bizonyos előrehozott összetevőkkel (például fókusz-előrehozás (28b) vagy kérdőszó-előrehozás (28c)) és alárendelt tagmondatokban (28d): ilyenkor kötelezően proklitikum előzi meg az igét.²¹

- (27) a. Port. *O Pedro telefonou-me ontem.*
'Pedro felhívott engem tegnap.'
- b. Port. *Conheço-o há muito tempo.*
'Régóta ismerem (öt).'
- (28) a. Port. *Ele não me telefonou.*
'Nem hívott fel engem.'
- b. Port. *Três dias seguidos te telefonou ele.*
'Három egymást követő nap hívott fel téged.'
- c. Port. *Quem te telefonou?*
'Ki hívott fel (téged)?'
- d. Port. *O cão que te mordeu é do senhorio.*
'Az a kuya, amelyik megharapott téged, a házigazdáé.'

Az olasz abruzzoi dialektusában a klitikus névmások enklitikumként jelennek meg akkor, ha a létige a segédige (29a), és proklitikumként, ha az *avere* (29b). Első és második személyben a létige, harmadik személyben a birtoklást kifejező ige a segédige ebben a nyelvváltozatban (Pescarini, *megj. előtt*):

- (29) a. Abruzzoi dial. *Sillu dittə*
'Azt mondtad.' (Pescarini, *megj. előtt*)
- b. Abruzzoi dial. *Lua dittə*
'Azt mondtá/mondták.' (Pescarini, *megj. előtt*)

Végül, de nem utolsó sorban az újlatin nyelvek többségében az ige morfológiai tulajdonságaitól függ, hogy hozzá képest hol helyezkedik el a klitikus névmás:

- (30) A klitikus névmás pozíciója az igéhez képest (Gerlach 2002, 197 nyomán):

	Finite ige	Infinitivus	Participium, gerundium	Felszólító mód
Olasz	proklízis	enklízis		
Spanyol	proklízis	enklízis		
Román	proklízis	enklízis		
Francia	proklízis			enklízis

A finite (ragozott) ige esetében tehát mindig az ige elé kerül a klitikum:

21 A (27–28) példákat Martins (1995, 295–296)-ból idézzük.

- (31) a. Ol. *Martina lo legge.*
 b. Sp. *Martina lo lee.*
 c. Fr. *Martina le lit.*
 'Martina elolvassa (azt).'

Nem finit igéhez (infinitivushoz, participiumhoz, gerundiumhoz) tapadó klitikum esetében ugyanakkor a francia különbözik az olasztól és a spanyoltól:

- (32) a. Ol. *Sono felice di vederlo.*
 b. Sp. *Estoy feliz de verlo.*
 c. Fr. *Je suis heureux de le voir.*
 'Örülök, hogy látom (öt).'

A valódi állító felszólító módú igékhez enklitikumként csatlakoznak a klitikus névmások:

- (33) a. Ol. *Fallo così!*
 b. Sp. *¡Hazlo así!*
 c. Fr. *Fais-le comme ça.*
 'Így csináld!'

Számos, felszólítást vagy tiltást kifejező igealak esetében a felszólító módot „helyettesítő” alakokról szoktunk beszélni: ilyen például tiltáskor a kötőmódú alakok használata a spanyolban, vagy a főnévi igenév használata egyes szám második személyben az olaszban. Az, hogy mikor „valódi” a felszólító mód, és mikor tekinthetjük „helyettesítőnek” egy másik ragozási paradigma igealakját, nem mindig egyértelmű: az alakok képzése függhet az igeragozási típustól, valamint a felszólításra használt igealakok azonosak lehetnek egy másik igemód másik személyű alakjaival (Romanello–Repetti 2014); a problémakör mindenképpen túlmutat ennek a jegyzetnek a keretein. A felszólító mód mibenlétével kapcsolatos kérdésektől függetlenül megfigyelhetjük tehát, hogy az olaszban a harmadik személyű alakkal képzett formális (magázódó) felszólítások a kijelentő módú proklitikus sorrendet követik (34a); valamint hogy a spanyol tiltó mondatokban – miután finit (kötő módú) igével állnak – szintén proklitikumokat találunk (34b). Tiltás esetében az olaszban mindkét sorrend előfordul (35): enklízis az állító felszólító mód (és a nem finit használat) analógiájára (hiszen egyes szám második személyben az infinitivus a „helyettesítő” alak), illetve proklízis a finit igeragozás analógiájára (Wanner 1987). Végül pedig a franciában tiltáskor a sztenderdben proklitikus névmást találunk (36a), míg egyes franciaországi és québeci nyelvváltozatokban, melyekben a tiltásból eltűnt a *ne* tagadó partikula, enklitikus névmást (36b) (Hirschbühler 2001).

- (34) a. Ol. *Lo provi un'altra volta!*
 'Próbálja meg még egyszer!' (Wanner 1987, 413)
 b. Sp. *¡No lo hagas así!*
 'Ne így csináld!'
- (35) a. Ol. *Non raccontar**le** tutto! ~ Non **le** raccontare tutto!*
 'Ne mondj el neki mindent!' (Wanner 1987, 413)
 b. Ol. *Non **ci** pensiamo più! ~ Non pensiamo-**ci** più!*
 'Ne gondoljunk erre többet!' (Wanner 1987, 413)
- (36) a. Fr. *Ne **m**'attends pas.*
 'Ne várj meg!'
 b. Fr. dialektális *Attends-**moi** pas.*
 'Ne várj meg!' (Hirschbühler 2001)

Összetett igeidők esetében a legtöbb újlatin nyelvben a klitikum a ragozott segédigéhez kapcsolódik. A befejezett melléknévi igenév és a tárgyi klitikus névmás között szám- és nembeli egyeztetés van a franciában és az olaszban, de a spanyolban (valamint a portugálban és a románban) nincs:

- (37) a. Fr. *Jean l'a vue.*
 b. Ol. *Gianni l'ha vista.*
 c. Sp. *Juan la ha visto.*
 'János látta őt (a lányt).' (Roberts 2016, 787 nyomán)

A modális, aspektuális és műveltető segédigékkel létrehozott körülírási szerkezetekben míg a franciában a tárgyi klitikum csak a műveltető segédigéhez tapadhat (38a), és a modális és aspektuális segédigékhez nem (38b, 38c), addig az olasz és a spanyol mindkét szórendet megengedi, azaz a klitikum kapcsolódhat az infinitívusi főigéhez és a finit segédigéhez is (39).

- (38) a. Fr. *Marie le fait boire.*
 'Marie megitatja (őt).'
- b. Fr. *Marie veut le faire seule.*
 'Marie egyedül akarja megcsinálni (azt).'
- c. Fr. **Marie le veut faire seule.*
- (39) a. Ol. *Mario vuole farlo da solo.*
 b. Ol. *Mario lo vuole fare da solo.*
 'Mario egyedül akarja megcsinálni (azt).' (Gerlach 2002, 199 nyomán)

8.5.2.3. A klitikumkettőzés

Klitikumkettőzésről általában abban az esetben beszélünk, ha egy lexikális összetevőt vagy hangsúlyos névmást „megkettőz” egy vele koreferens (azonos denotátumú) klitikus névmás ugyanabban a tagmondatban. Nem nevezzük klitikumkettőzésnek azokat a – minden újlatin nyelvben létező – szerkezeteket, amelyekben a tagmondatbeli klitikus névmással koreferens lexikális összetevő a tagmondaton kívül, ún. diszlokált pozícióban található (a diszlokációs konstrukciókról ld. a 9.3.3. fejezetben). A (direkt vagy indirekt) tárgyi klitikumkettőzés a spanyolban és a románban megengedett, az olaszban és a franciában nem:

- (40) a. Sp. *Le di un regalo a mi madre.*
 b. Ol. **Le diedi un regalo a mia madre.*
 'Adtam az anyámnak egy ajándékot.' (Pescarini, megj. előtt)

A spanyolban az indirekt tárgyként funkcionáló lexikális összetevőt „megkettőzheti” klitikum, ahogy azt a fenti, (40a) példa is mutatja. Ha az indirekt tárgy preverbális, ige elé hozott pozícióban van, akkor a klitikumkettőzés kötelező (Glessgen 2007, 210):

- (41) Sp. *A Juan le duele la cabeza.*
 'Juannak fáj a feje.' (Glessgen 2007, 210)

Az indirekt tárgyi klitikumkettőzés összefügghet azzal, hogy a spanyol ún. differenciális tárgyjelölő nyelv, azaz a tranzitív szerkezeteknek egy részében a tárgy jelölést²² kap, azonban ezt a korrelációt sokan vitatják (Pescarini, *megj. előtt*). Az ugyanakkor megfigyelhető, hogy vannak olyan nyelvváltozatok (például az argentinai–uruguayi spanyol nyelvjárás), melyekben a direkt tárgyi klitikumkettőzés is lehetséges, de csak akkor, amikor a tárgy (*a* prepozícióval) jelölt (Anagnostopoulou 2006).

Bár a tárgyi klitikumkettőzés a franciában nem lehetséges, az informális (kötetlen) beszélt nyelvváltozatban több kutató szerint kötelezővé vált az alanyi klitikus névmások használata akkor is, ha lexikális főnévi csoport tölti be az alany szerepét, azaz kialakult az alanyi klitikumkettőzés. Így e szerint az elemzés szerint a sztenderd (42a) mondat megfelelője ebben a nyelvváltozatban a klitikumkettőzések (42b).

- (42) a. Fr. (sztenderd) *Jean est venu*.
b. Fr. (informális beszélt) *Jean il est venu*.
'Eljött János.' (Creissels 2006b, 119 nyomán)

Nehézséget okozhat azonban az elemzésben az, hogy pontosan milyen prozódiai ismérvek segítségével különböztethető meg a (42b) klitikumkettőzések mondat a (43) diszlokációs szerkezettől, melyben a *Jean* 'János' összetevő nem alanyi, hanem tagmondaton kívüli (diszlokált) topikpozícióban van, a két mondat ugyanis mind szintaktikai, mind információs szerkezeti szempontból (és természetesen prozódiailag is) eltér egymástól. A kérdésre visszatérünk a 9. fejezetben.

- (43) Fr. *Jean, il est venu*.
'János eljött.'

8.6. Szórend

8.6.1. A mondat szórendje

A latinban a szórendet diskurzus-pragmatikai tényezők befolyásolják, azaz az, hogy egy-egy kifejezésnek mi a szerepe a beszéd folyamatában, a beszédhelyzethez, a korábban elmondottakhoz képest: hogyan illeszkedik a nyelvi információ a diskurzus szerkezetébe, illetve a hallgató által arról alkotott modellbe. A diskurzuspragmatikai szempontból jelöletlen, „semleges” szórendben az ige a tagmondat végén található, az ige előtt pedig az alanyt követi a tárgy, illetve a többi bővítmény. A jelöletlen latin szórend tehát alany–tárgy–ige: SOV (Salvi 2004, 43–45).

A kései latin és a régi leánynyelvek alapszórendjét már inkább a VSO sorrend jellemzi. Az, hogy a tárgy az igt követi (VO), az 1200-as évektől grammatikalizálódik az összes újlatin nyelvben. Az alany még állhat az ige után (VSO) és az ige előtt (SVO) is. A tárgy–ige inverzió (OV) még lehetséges, de jelöltté válik (Glessgen 2007, 218).

Az SV sorrend leginkább a XVI. század végétől kezd elterjedni. Az átalakulás lassú, és mértéke is nyelvenként változó. A sztenderd franciában gyakorlatilag teljesen grammatikalizálódik az SVO sorrend, míg az olasz többféle szórendet is megenged, és a VSO csak a XIX. században tűnik el. Ugyanakkor a VSO a spanyolban máig fennmarad: a mai spanyol

---

22 A differenciális tárgyjelölés a spanyolban az *a* prepozícióval történik. Leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy a prepozíció a határozott vagy specifikus (valamilyen szempontból beazonosítható) referenciájú tárgyi NP-k előtt kötelező.

irodalmi nyelvben a VS sorrend szemantikailag jelölt, de aránya még mindig 30%-os az SV sorrendhez képest (Glessgen 2007, 218–219).

A latinban tehát a jelöletlen SOV szórend mellett minden más összetevő-sorrend is előfordulhatott: SVO, VOS, OSV, OVS és VSO is (a különböző szórendek közötti diskurzus-pragmatikai különbségekről ld. Salvi (2004)-et). Az ófranciában szintén megtaláljuk mind a hatféle szórendet, ahogy a spanyolban is (Lahousse–Lamiroy 2012, 392–393):

- (44) a. Sp. (SVO) *Ayer mi padre (S) compró (V) una casa (O)*.
'Tegnap az apám vett egy házat.'
- b. Sp. (VOS) *Ayer colgaron (V) la bandera (O) en el mástil los alumnos de la primaria (S)*.
'Tegnap az iskola diákjai húzták fel a zászlórúdra a zászlót.'
- c. Sp. (OSV) *Manzanas (O), Pedro (S) come (V) cada día*.
'Péter almát eszik minden nap.'
- d. Sp. (SOV) *Mi padre (S), una casa (O) compró (V)*.
'Az apám egy HÁZAT vett.'
- e. Sp. (OVS) *Manzanas (O) compró (V) Pedro (S) (y no peras)*.
'ALMÁT vett Péter (és nem körtét)'
- f. Sp. (VSO) *Acaba de romper (V) el niño (S) una jarra de cristal (O)*.
'Éppen most tört el a fiú egy vázát.'

A mai olasz viszont a VSO szórendet már nem engedi meg (45f), és az OVS szórend (45e) irodalminak vagy archaikusnak hat (Lahousse–Lamiroy 2012, 393–394):

- (45) a. Ol. (SVO) *Mio figlio (S) ha scritto (V) una poesia (O)*.
'A fiam írt egy verset.'
- b. Ol. (VOS) *Porterà (V) la macchina (O) Mara (S)*.
'MARA fogja vezetni az autót.'
- c. Ol. (OSV) *Un discorso simile (O) il capitano (S) aveva fatto (V) anche a Natale*.
'Hasonló beszédet tartott a kapitány karácsonykor is.'
- d. Ol. (SOV) *Mio figlio (S) una poesia (O) ha scritto (V)*.
'VERSEZT írt a fiam.'
- e. Ol. (OVS) *Un braccialetto (O) ha regalato (V) a Maria Giorgio (S) per il suo compleanno*.
'KARKÖTŐT ajándékozott György Máriának születésnapjára.'
- f. Ol. (VSO) **Aveva fatto (V) il capitano (S) un discorso simile (O) anche a Natale*.

A modern (sztenderd) franciában az olasznál is kevesebb szórendtípust találunk: az SVO mellett csak a VOS lehetséges:

- (46) a. Fr. (SVO) *Jean (S) adore (V) le chocolat (O)*.
'János imádja a csokoládét.'
- b. Fr. (VOS) *Paieront (V) une amende (O) tous les automobilistes en infraction (S)*.
'Minden szabálysértő autós bírságot fizet.'
- c. Fr. (OSV) **Un discours pareil (O) le commandant (S) avait fait (V) à Noël*.
- d. Fr. (SOV) **Un homme (S) ces mots (O) a écrit (V)*.
- e. Fr. (VSO) **A écrit (V) un homme (S) ces mots (O)*
- f. Fr. (OVS) **Ces mots (O) a écrit (V) un homme (V)*

A VOS szórend tehát az egyedüli az SVO mellett, amely a spanyolban, az olaszban és a franciában is előfordul, ugyanakkor míg a spanyolban viszonylag gyakori, a franciában és az

olaszban ritka, és számos megszorítás szűkíti használati körét (a részletekhez ld. Lahousse–Lamiroy (2012)-t).

Fontos kiemelni, hogy a fenti példákban az alanyi, illetve a tárgyi összetevők olyan lexikális főnévi csoportok, amelyeket nem ismételi a tagmondatban koreferens névmás. Ahogy azt már fentebb többször is említettük, az újlatin nyelvekben (és egyébként a latinban is) léteznek diszlokációs konstrukciók: ezekben a szerkezetekben a tagmondat szélén (perifériáján) található diskurzuspragmatikailag jelölt pozíció(k)ba kerülhetnek olyan lexikális összetevők, melyek szintaktikai szerepét a tagmondaton belül egy rezumptív (ismétlő) koreferens névmás jelöli. A beszélt franciában leginkább ezek a szerkezetek teszik lehetővé, hogy a grammatikalizált (S)VO szórend ellenére például a topik szerepű összetevők diskurzuspragmatikailag jelöltté válhassanak.

8.6.2. Szórendi korrelációk

A szórendi változások tanulmányozásának egyik szempontja az a Greenberg (1963) óta számos kutató által vizsgált korreláció, melynek alapján két szórendi alaptípusmintát szokás megkülönböztetni (Cser 2000, 71–72). A korreláció szerint bizonyos nyelvtani elem párok sorrendje összefügg az ige és a tárgy egymáshoz viszonyított sorrendjével: az OV nyelvek például inkább használnak névutókat (posztpozíciókat), míg a VO nyelvek inkább prepozíciókat. Általánosítva úgy fogalmazhatjuk meg ezeket a korrelációkat, hogy az egyik szórendi alaptípust a fej–módosító sorrend, míg a másikat a módosító–fej sorrend jellemez inkább:

(47) Szórendi alaptípusok korrelációs párpai (részlet, Dryer 1992, 108 nyomán):

Módosító–fej sorrend	Fej–módosító sorrend
tárgy–ige	ige–tárgy
főnév–névutó	előjárószo–főnév
főige–segédige	segédige–főige
főnév–végartikulus	névelő–főnév
birtokos–főnév	főnév–birtokos
vonatkozó mellékmondat–főnév	főnév–vonatkozó mellékmondat
hasonlító–középfok	középfok–hasonlító

A két szórendi alaptípus felállítása természetesen nem jelenti azt, hogy a nyelvek többsége következetesen képviselné a két típus valamelyikét. Azonban vannak következetesen első vagy második típusú nyelvek, amelyek legalábbis a szintagmafajták jelentős részében jellegzetes fej–módosító sorrendet mutatnak. Ilyen nyelvek a véletlenszerűen lényegesen nagyobb számban léteznek. (Cser 2000, 72)

A latin sem volt teljes mértékben következetesen módosító–fej sorrendű, hiszen például prepozíciók, illetve főnév után álló vonatkozó mellékmondatok a klasszikus latinban is léteztek. A módosító–fej sorrend a latinban indoeurópai alapnyelvi örökség, ezért tulajdonképpen a nyelv konzervatív jellemzőjének tekinthető, amely mellett már a klasszikus latin korszakban megjelentek az ettől eltérő újítások (Ledgeway 2012, 202–203).

Megfigyelhetjük tehát, hogy a fentebb leírt OV→VO szórendi változás korrelál más összetevők relatív sorrendi változásával: míg a latinra a módosító–fej sorrend jellemzőbb, addig a leánynyelvekre fej–módosító sorrend (Glessgen 2007, 219–220). Így az ige főnévi komplementuma a latinban az ige előtt áll jelöletlen esetben (vö. lat. *hominis domum video* 'látom az ember házát'), az újlatin nyelvekben az ige után (vö. fr. *je vois la maison de l'homme*, sp. *veo la casa del hombre*, ol. *vedo la casa dell'uomo*). A főnév latin esetvégződését

a leánynyelvekben rendre prepozíció fejezi ki (vö. lat. *hominis*; fr. *de l'homme*, sp. *del hombre*, ol. *dell'uomo*). Míg a latinban a főnévi igenév a segédige előtt áll (vö. lat. *scire voleo* 'tudni akarom'), az újlatin nyelvekben a segédige után (vö. fr. *je veux savoir*, sp. *quiero saber*, ol. *voglio sapere*). A latin birtokos–főnév sorrendet felváltja a főnév–birtokos sorrend (vö. lat. *hominis domum*; fr. *la maison de l'homme*, sp. *la casa del hombre*, ol. *la casa dell'uomo*). Összehasonlításakor a latinban a hasonlító (amihez hasonlítunk) megelőzi a középfokú melléknevet (vö. lat. *me maior* 'nagyobb nálam'), a leánynyelvekben viszont követi (vö. fr. *plus grand que moi*, sp. *más grande que yo*, ol. *più grande di me*).

Végül ki kell még térnünk a névelő és a főnév egymáshoz viszonyított sorrendjének kérdésére, illetve arra, hogy miért szerepel a (47) táblázatban a névelő (ill. a végartikulus) fejként, a főnév pedig az artikulusi fej módosítójaként. Noha hagyományosan a determinánsokat a főnévi csoport részeként, a főnévi fejet módosító összetevőkként szokás elemezni, Szabolcsi (1981) és Abney (1987) óta – főként a generatív grammatikai modellekben – a főnévi csoportot a determinánsi fej vonzatának tekintik, a főnévi csoport tehát a determinánsi frázis (DP) belsejében helyezkedik el. Fontos hangsúlyozni, hogy a (47) táblázatban *névelő*, és nem *determináns* szerepel: Dryer (1992) ugyanis rámutat arra, hogy csak az artikulus és a főnév relatív sorrendjére érvényes a szórendi korreláció (azaz az artikulus szignifikánsan gyakrabban követi a főnevet az OV nyelvekben, mint a VO nyelvekben), a többi determináns és a főnév relatív sorrendjére nem. Maga a névelő–főnév / főnév–végartikulus korrelációs pár pedig csak akkor illeszkedik a fej–módosító / módosító–fej általánosításba, ha elfogadjuk a DP-hipotézist, és az artikulust fejnek tekintjük.

A VO nyelvekben gyakoribb névelő–főnév sorrend az újlatin nyelveket is jellemzi – a román határozott névelő kivételével. Az OV típusú latinban pedig nincsenek névelők; Dryer (2009) megmutatja, hogy a VO nyelvekben nagyobb arányban vannak névelők, mint az OV nyelvekben, avagy megfordítva: az OV nyelvekben gyakrabban fordul elő, hogy nincs névelő, mint a VO nyelvekben.

Ajánlott szakirodalom:

Benito Mozas (1994), Cser (2000), Gardes-Tamine (2008), Glessgen (2007), Gómez Torrego (1997, 2007, 2010), Herman (2001, 2003), Lapesa (2000), Lausberg (1976), Maingueneau (2007), Salvi (2004).

9. Az újlatin nyelvek szemantikai-pragmatikai jellemzői

9.1. A szemantika és a pragmatika

A **szemantika** és a **pragmatika** vizsgálatának tárgya a nyelv által közvetített jelentés. Míg a szemantika a szavak és mondatok jelentését a **kontextustól** függetlenül tanulmányozza, a pragmatika az adott **beszédhelyzethez** (kontextushoz) köthető jelentéssel foglalkozik.

[A] szintaxis a jelek egymáshoz való viszonyával, a szemantika a jelek jelentésével (a jel jelentése a jel és annak vonatkozása közötti viszony), a pragmatika pedig a jeleknek a jelek használóihoz (a beszélőkhöz) való viszonyával foglalkozik. [...] A szemantika tárgya a mondatjelentés és a mondat összetevőinek jelentése, a pragmatikáé a megnyilatkozások jelentése. (Kiefer 2000, 41–42)

A morfoszintaktikai elemzés alapegysége a **mondat**, a szemantikáé elmélettől függően a mondat vagy a **kijelentés (propozíció)**. Ám mind a mondat, mind a kijelentés absztrakt kategória. Beszédben, írásban nem mondatokat hozunk létre, hanem **megnyilatkozásokat** (fr. **énoncé**, ol. **enunciato**, sp. **enunciado**). A megnyilatkozások értelmezésekor egyrészt a megnyilatkozás alapjául szolgáló mondat jelentésére, másrészt **világismeretünkre** (a világ dolgaira vonatkozó mindennapi ismereteinkre) és **kommunikatív** ismereteinkre (a különböző beszédhelyzetekre és a kommunikáció általános elveire vonatkozó ismeretekre) is támaszkodunk (Kiefer 2000, 38–42).

A szemantika és a pragmatika között ugyanakkor nem lehet éles határt vonni. Például az **utaló**, azaz **deiktikus** elemek (melyek utalhatnak személyre, élőlényre, dologra, helyre vagy időre) vonatkozását csak a beszédhelyzet alapján tudjuk meghatározni, tehát a beszédhelyzet ismerete mindenképpen szükséges ahhoz, hogy a deiktikus elemeket tartalmazó mondatok teljes értékű kijelentésekké váljanak (Kiefer 2000, 51–52). Továbbá a nyelvi jeleknek a jelentését szintén nehéz a használatuk körülményeitől függetlenül, elvontan megragadni, hiszen „[n]em lehetséges, hogy bárki is ismerhetné egy-egy szó „jelentését” anélkül, hogy a szó használatával kapcsolatos korábbi tapasztalataira támaszkodna” (Kálmán–Trón 2007, 42).

9.2. A mondatrészek jelentésbeli szerepei

9.2.1. Igei jelentések, aspektus

Az igéknek különösen fontos szerep jut a mondatban leírt esemény jellemzésében, mivel árnyalt módon fejezik ki annak számos vonását (Kálmán–Trón 2007, 54). Az ige sok esetben meghatározza a mondat **aspektusát** is.

Ha a mondat időszerkezetét vizsgáljuk, akkor egyrészt meghatározhatjuk a mondat **külső időszerkezetét**, azaz azt, hogy a mondatban leírt esemény (állapot, cselekvés, történés, folyamat) ideje az időtengely mely szakaszával vagy pontjával azonosítható, másrészt vizsgálhatjuk a mondat **belső időszerkezetét** vagy **aspektusát**, azaz az események időbeli lefolyását (Kiefer 2000, 248–275). A külső idő mindig deiktikus: az eseményidőt a beszédidőhöz viszonyítja. A belső idő azonban általában független a beszédidőtől.

Egy esemény tartós vagy pillanatnyi volta nem függ attól, hogy az esemény a múltban már bekövetkezett, jelenleg folyamatban van vagy a jövőben fog bekövetkezni. (Kiefer 2000, 275)

Az aspektus tehát a mondatban kifejezett esemény belső időszerkezete. Az alapvető aspektuális kategóriák a következők (Kiefer 2000, 275–281):

- (1) a. Állapot: osztható, nem megszakítható (*Egész este otthon tartózkodtam.*)
 b. Folyamatos: osztható, megszakítható (*Péter délután 3-tól 5-ig a kertben játszott.*)
 c. Folyamatos-progresszív: osztható, egy másik esemény teszi teljessé (*A gyerekek jöttek haza az iskolából (, amikor...)*)
 d. Befejezett-tartós: oszthatatlan (*Péter délután 3-tól 5-ig megcsinálta a leckéjét.*)
 e. Befejezett-momentán: pontszerű (*Megtaláltam a könyvet.*)

Bár az ige sokszor meghatározza a mondat aspektusát, a bővítmények is befolyásolhatják azt. Ha a mondataspektust az ige lexikai információi határozzák meg – tehát az ige az aspektusra vonatkozóan **lexikailag** meghatározott –, akkor **nem kompozicionális** mondataspektusról beszélünk. Amennyiben pedig a mondataspektus az igealak aspektuális jelentéséből és az ige bővítményeinek szemantikai szerepéből vezethető le, a mondataspektus **kompozicionális**. Az angolban például a perfektív (befejezett) igék képzésére általában partikulákat használunk: *eat* 'eszik' – *eat up* 'megeszik'. Az aspektus tehát ebben az esetben lexikailag meghatározott, azaz nem kompozicionális. A franciában ellenben a folyamatos–befejezett opozíciót elsősorban az igeidő segítségével fejezzük ki: *il écrivait une lettre* 'levelet írt' – *il a écrit une lettre* 'írt egy levelet'; az aspektus ebben az esetben kompozicionális. Aszerint, hogy mekkora mértékben kompozicionális az aspektus egy adott nyelvben, kompozicionalitási skálát állíthatunk fel: a franciában az aspektus például kompozicionálisabb, mint az angolban, a magyarban pedig az angolnál is kevésbé kompozicionális (Kiefer 2000, 281–289).

A kompozicionális aspektus tehát a legtöbbször összefügg az igeidőhasználattal. Noha a hagyományos nyelvtanok az igealakokat különböző igemódokba, illetve azokon belül igeidőkbe sorolják, egy adott igeidő a mondat külső időszerkezetét sem feltétlenül annak megfelelően határozza meg, hogy mi az elnevezése. Azaz a (morfológiai) jelen idő, vagy akár a jövő idő is vonatkozhat például múltbeli eseményre; vö. fr. *en 1914 éclate la première guerre mondiale, qui ne se terminera qu'en 1918* '1914-ben kitör az első világháború, amely csak 1918-ban ér majd véget' (Creissels 2006a, 181–182). A helyzetet még a (kompozicionális) aspektus is bonyolítja, ezért az igealakok esetében inkább globális idő–mód–aspektus nyelvtani kategóriáról szokás beszélni (fr. **temps–aspect–mode**, ol. **tempo–aspetto–modo**, sp. **tiempo–aspecto–modo**, „TAM”), mint (morfológiailag) teljesen elkülönített időről, módról, aspektusról. Azt természetesen e bevezető jegyzet keretein belül nem mutatjuk be részletesen, hogy az újlatin nyelvekben milyen igealakok milyen idő–mód–aspektus kategóriákat jeleníthetnek meg, csupán néhány példával illusztráljuk a kérdéskör összetettségét.

A progresszív aspektust a legtöbb nyelv, köztük az újlatin nyelvek is, körülírással fejezi ki, vö. fr. *être en train de* + infinitívus, ol. *stare* + gerundium, sp. *estar* + gerundium (Kiefer 2000, 289; Creissel 2006a, 183):

- (2) a. Fr. *Il est en train de chanter.*
 b. Ol. *Sta cantando.*
 c. Sp. *Está cantando.*
 'Éppen énekel.'

Ahogy azt a fenti példák is mutatják, az újlatin nyelvekben a progresszív aspektust infinitívusi vagy gerundiumi alakot tartalmazó perifrázisok fejezik ki. Előfordulhat, hogy mindkét fajta körülírás létezik egy nyelvben: az olaszban például a *stare* + gerundium mellett a közép-olaszországi régió informális beszélt változatában a *stare a* + infinitívus is használatos, sőt, egyes helyeken gyakoribb is, mint a gerundiumos változat (Bertinetto 2000, 561). A francia perifrázis pedig kissé kilóg a sorból: míg az olaszban, a spanyolban, a portugálban és a katalánban is a latin STARE folytatója adja a perifrázis segédigéjét, addig a

franciában az eredetileg 'kedve/szándéka van' jelentésű *être en train de* + infinitivus perifrázis aspektuális jelentése változik meg a XIX. század elején (Bertinetto 2000, 577).

A perfektív aspektus kifejezhető morfológiailag egyszerű igével (például fr. *vaincre* 'nyer'; noha ez a franciában igen ritka) és igeidővel is (Kiefer 2000, 289). A kompozicionális perfektív–imperpektív aspektuális oppozíció az újlatin nyelvekben a múlt időre korlátozódik: az igeidő és a perfektív–imperpektív aspektus morfológiailag egybeolvadt (Swart 2012, 758–760). Így az olaszban a perfektív *passato remoto* (*feci* 'megcsináltam') aspektuálisan szemben áll az imperpektív *imperfetto* (*facevo* 'csináltam') múlt idővel; hasonlóképpen a spanyolban a perfektív *pretérito indefinido* (*escribió* 'megírt') az *imperfecto*-val (*escribía* 'írt'); s a franciában a perfektív *passé simple* (*il écrivit* 'ír') az *imparfait*-val (*il écrivait* 'írt'). Ezekben a példákban a latin *perfectum* leánynyelvi megfelelői szerepeltek perfektív múlt időként; mindazonáltal, mint az előző fejezetben láthattuk, az újlatin nyelvekben összetett perfektív múlt időket is találunk, vö. fr. *passé composé*, ol. *passato prossimo*, sp. *pretérito perfecto compuesto*. Az összetett múlt idő először múltbeli cselekmény(ek)ből eredő jelen idejű állapotok kifejezésére szolgált, majd ebből alakult át – de nem mindenhol ugyanolyan formában – a perfektív múlt idő kifejezőjévé, miközben egyes nyelvekben a *perfectum* az irodalmi vagy a formális nyelvre kezdett korlátozódni. A mai leánynyelvekben tehát nem ugyanazt a típusú idő–aspektus kategóriát jeleníti meg az összetett múlt idő: a sztenderd spanyolban olyan múlt idejű eseményre használható, melynek eredménye hatással van a jelenre (ezt szokás befejezett jelennek is nevezni, vö. angol *present perfect*); a beszélt franciában és az északolaszban viszont a *passé simple*-l, ill. a *passato remoto*-val egyenértékű perfektív múlt időként funkcionál, pontosabban a *passé simple/passato remoto* és az összetett múlt közötti csekély aspektuális jelentéskülönbség csak a formális/irodalmi regiszterben jelentkezik (Squartini–Bertinetto 2000). A „befejezett jelen” típusú összetett múlt (spanyol) és a teljesen perfektív összetett múlt (beszélt francia, északolasz) közötti kontinuumot, és az átmeneti típusokat képviselő nyelvváltozatokat az alábbi módon ábrázolhatjuk:

- (3) Az újlatin összetett múlt aspektuális jelentése (Squartini–Bertinetto 2000, 422 nyomán):

spanyol	okcitan, katalán	sztenderd olasz	sztenderd francia	sztenderd román	északolasz, beszélt francia
„befejezett jelen”	⟨-----⟩				perfektív múlt idő

9.2.2. Tematikus szerepek

A mondatban megfogalmazott esemény fajtáját leíró, általában igei kifejezések mellett találunk olyan, általában névszói kifejezéseket is, amelyek az esemény **szereplőit** írják le. A nyelvek ezeket a szereplőket, más néven **aktánsokat** is osztályozzák, és attól függően ábrázolják, hogy milyen szerepük van az eseményben: ez a szereplőket (aktánsokat) kifejező bővítmények **tematikus szerepe** (Kálmán–Trón 2007, 56).

A szerepek jelölése általában igen bonyolult, sok mindentől függ, például az igtől és az egész mondat felépítésétől. Például a *Gábort érdekli a matek* és a *Gábor érdeklődik a matek iránt* mondatok esetében a *Gábort* (tárgy) és *Gábor* (alany) által megjelölt entitás (vagyis Gábor) hasonló szerepet játszik a szituációban [...]. A két példa különbözőképpen utal erre a szerepre (a *Gábor* egyszer tárgy, egyszer alany), mert más a főige: az *érdekel* ige mellett az érdeklődőt tárgyesetű névszóval fejezzük ki, azt pedig, ami iránt érdeklődik, alanyesetű névszóval, míg az

érdeklődik ige mellett az *érdeklődő* alanyesetben áll, az *érdeklődés* tárgya pedig az *íránt* névutóval. (Kálmán–Trón 2007, 57)

A hasonló jellegű szerepeket a nyelvek hasonlóképpen szokták jelölni. Hogy melyek ezek a szerepek, az a nyelvészetnek egy problematikus területe: sokféle tematikusszerep-listát felállítottak már, azonban a kutatások mindig újabb és újabb megkülönböztetések szükségességére utaló jelenségeket tárnak fel (Creissels 2006a, 280). Ezért a csekélyebb eltéréseket figyelmen kívül hagyva egyfajta prototipikus makro- vagy protoszerepekről beszélhetünk.

A két legalapvetőbb tematikus szerep az **ágens** és a **páciens**. Az ágens a szándékosan és tudatosan cselekvő, a cselekvéssel az esemény egy másik szereplőjén állapotváltozást okozó egyéneket jelöli, illetve maga a **páciens**, amely ennek az állapotváltoztatásnak elszenvedője. Tehát (4) mondatban a 'kutya' jelentésű összetevő ágensként, a 'gyerek' pedig páciensként jelenik meg:

- (4) a. Fr. *Le chien a mordu l'enfant.*
b. Ol. *Il cane ha morso il bambino.*
c. Sp. *El perro mordió al niño.*
'A kutya megharapta a gyereket.'

A *manger / mangiare / comer* 'eszik' ige által leírt esemény szereplői látszólag hasonló tematikus szereppel bírnak. Ugyanakkor míg az ágens olyan cselekvés tudatos végrehajtója, melynek célja a páciens állapotváltozása, az, aki eszik, inkább saját állapotának a megváltozását keresi (azt, hogy jóllakjon), az étel megevése ennek csak az eszköze (nem az étel állapotváltozása a cél). Az „evő” tehát nem prototipikus ágens. Ez nem csupán jelentésbeli nüansz, hanem a tematikus szerepekhez kapcsolódó nyelvi jelenségek szempontjából releváns különbség. Az 'enni' jelentésű igék esetében ugyanis olyan viselkedések is megfigyelhetők, amelyek a prototipikus ágens és páciens szerepű aktánsokkal rendelkező igéknél sosem. Ilyen például a *manger / mangiare / comer* igékkel szinonim, ún. etikai dativusi²³ visszaható *se manger / mangiarsi / comerse* létezése a bizalmas regiszterű beszélt francia egyes nyelvjárásaiban, valamint a beszélt olaszban és spanyolban (Creissels 2006a, 279–280).

Általánosan úgy fogalmazhatunk, hogy az aktánsok morfoszintaktikai tulajdonságait nagymértékben befolyásolja az a tematikus szerep, amelyet a mondatban betöltenek. A tematikus szerepek így „a szintaxis és a szemantika között közvetítenek, egyrészt a mondatok szemantikai értelmezéséhez nyújtanak segítséget, másrészt megszabják az ige argumentumaihoz²⁴ kapcsolódó grammatikai funkciókat” (Kiefer 2000, 216).

Minden nyelvben létezik az igéknek egy olyan, számszerűen jelentős csoportja, amelyre igaz, hogy az ige által leírt esemény szereplői ágensi és páciensi szerepűek, és a két szereplőt jelölő névszói kifejezések morfoszintaktikai szempontból ugyanúgy jelennek meg a szerkezetben. Az is igaz minden nyelvre, hogy ezeknek az igéknek és argumentumaiknak a morfoszintaktikai viselkedési mintáját követik olyan egyéb kétargumentumú igék is, melyek aktánsai nem ágensi, ill. páciensi szerepűek (Creissels 2006a, 282–283). Konkrétabban ez azt jelenti, hogy az ágensi szerepű aktáns általában alanyként, a páciens általában tárgyként jelenik meg a mondatban, és hogy ezt a sémát követi számos más tematikus szereppel bíró aktáns pár — az ilyen szerkezeteket nevezzük **tranzitív** szerkezeteknek.

23 Az etikai dativusi névmás stilisztikai értékkel bír, a beszélő érzelmi érintettségét vagy érdekltségét hangsúlyozza; pl. sp. *se comió una naranja*, fr. *il s'est mangé une orange* 'megevett egy narancsot', ol. *mi mangio una mela* 'megeszem egy almát'.

24 Az ige argumentumai az ige által megkövetelt, ill. megengedett vonzatok.

Az újlatin nyelvekben például az **experiens**, aki passzívan átél vagy megtapasztal valamit, a percepció (tranzitív) igék aktánsaként általában úgy viselkedik, mint az ágens, valamint a **stimulus** (amit az experiens megtapasztal) úgy, mint a páciens (Creissels 2006a, 285):

- (5) a. Fr. *Le chien a entendu un bruit.*
b. Ol. *Il cane ha sentito un rumore.*
c. Sp. *El perro oyó un ruido.*
'A kutya meghallott egy zajt.'

A protoszerepekkel megmagyarázhatjuk azt a különbséget is, amit a nem ágensi és az ágensi szerepű **intranszítív** (tárgyatlan) igék viselkedésében tapasztalunk: a nem ágensi szerepű alany ugyanis protopáciensi, az ágens szerepű alany protoágensi tulajdonságokkal rendelkezik (Kiefer 2000, 220). A generatív grammatikai terminológia szerint az intranszítív igék e két csoportját **unakkuzatív**, ill. **unergatív**²⁵ igéknek nevezzük. A franciában és az olaszban az intranszítív igék összetett múlt idejét az egyik csoportban a létigével képezzük (ezek az unakkuzatívok), a másik csoportban a *habere* folytatójával (ezek az unergatívok). Tehát például míg az *arriver / arrivare* 'megérkezik' unakkuzatív (fr. *il est arrivé*, ol. *è arrivato* 'megérkezett'), addig a *telefonare* 'telefonál' unergatív (fr. *il a téléphoné*, ol. *ha telefonato* 'telefonált'). További különbség az olaszban, hogy posztverbális (ige után álló) alany esetében csak az unakkuzatív igék engedik meg a *ne* partitivusi klitikus névmás használatát, pont ugyanúgy, mint a tranzitív igék tárgyai: például *ne arrivano molti* 'sokan érkeznek (közülük)' (unakkuzatív); *ne vedo molti* 'sokat látok (közülük)' (tranzitív); de **ne telefonano molti* (unergatív) (Creissels 2006a, 321–322). Az unakkuzatív igék nem ágensi alanya tehát úgy viselkedik, mint a tranzitív igék tárgya – azaz protopáciensi tulajdonságokkal rendelkezik.

A protoszerepek és az ige egyéb szemantikai tulajdonságai alapján sem lehet azonban mindig megmondani, hogy az ige melyik igeosztályba tartozik, valamint azonos jelentésű igék egyik nyelvben az egyik, a másik nyelvben a másik osztályba tartozhatnak (Kiefer 2000, 220–221). Például a fr. *plaire* 'tetszik' vagy a *réussir* 'sikerül' az *avoir* segédigével ragozódó igék osztályába tartozik, míg az ol. *piacere*, ill. *riuscire* az *essere* segédigével képzik az összetett múltat. Ezeknek az igéknek az alanya ugyanakkor nem prototipikusan ágensi vagy nem ágensi; ilyen eltéréseket ugyanis nem tapasztalunk a tipikusan ágensi szerepű, vagy a tipikusan nem ágensi szerepű alannyal rendelkező igék esetében.

Végül megemlítendő, hogy az aktánsok tematikus szerepéhez, szemantikai tulajdonságaihoz kapcsolódó jelenség az újlatin nyelvek közül a spanyolban létező differenciális tárgyjelölés is, amelyet a 8.5. fejezetben már érintettünk.

9.3. Az információs szerkezet

9.3.1. Az információs szerkezet és a kommunikatív szerepek

Az információs szerkezet vagy **információstruktúra** azt tükrözi, hogy a nyelvi információ hogyan illeszkedik a diskurzus szerkezetébe, illetve a diskurzusról a hallgató által alkotott modellbe.

Jelentésbeli szerepnek tekinthetjük azt is, hogy egy-egy mondatnak vagy a mondaton belül egy-egy kifejezésnek mi a szerepe a beszéd folyamatában, a beszédhelyezethez, a korábban

---

25 A francia, olasz, ill. spanyol terminológiában *inaccusatif / inaccusativo / inacusativo*, ill. *inergatif / inergativo*.

elmondottakhoz képest (vagyis ahhoz képest, hogy mit tudhat már a hallgatóság arról, amiről a beszélő éppen beszél). Ezeket összefoglalóan **kommunikatív** szerepeknek szokták nevezni. (Kálmán–Trón 2007, 58)

A megnyilatkozás információs szerkezete tehát elválaszthatatlan a beszédhelyzettől, ezért hagyományosan a pragmatikához tartozónak tekintik, de van szemantikai vonatkozása is. Így azt mondhatjuk, hogy a kommunikatív szerepek, melyek nagymértékben meghatározzák a megnyilatkozás információs szerkezetét, a mondat összetevőinek tág értelemben vett jelentésbeli, azaz szemantikai-pragmatikai szerepei.

A 8.6. fejezetben megmutattuk, hogy a spanyol többféle szórendet is megenged. Ez azt jelenti, hogy ugyanabból az igei állítmányból és ugyanazokból a névszói szerkezetekből több olyan mondat is konstruálható, melyek igazságfeltételei²⁶ megegyeznek, és melyekben az ige ugyanazon tematikus szerepeket osztja ki ugyanazon aktánsoknak. A különböző szórendi variánsok, valamint — mint később látni fogjuk — bizonyos grammatikai konstrukciók azt teszik lehetővé, hogy a nyelvi információ illeszkedjék a kontextusba, azaz a kontextustól függően az információ különbözőképpen „csomagolható” (ez az angol nyelvű szakirodalomban az *information packaging*). Vegyük például az alábbi két, csak szórendileg különböző, de igazságfeltételeken ekvivalens mondatot:

- (6) a. Sp. (SVO) *El gato se comió un ratón.*
'Megevett a macska egy egeret.'
b. Sp. (VOS) *Se comió un ratón EL GATO.*
'A MACSKA evett meg egy egeret.'

A spanyolban a VOS szórend (6b) az alany fókusz elnevezésű kommunikatív szerepét jelöli. A fókusz helyét hangsúly (is) jelezheti, amit itt a nagybetűs írásmód jelöl. Megfigyelhetjük, hogy (6b) nem minden kontextusban használható: a (7a) kérdésre megfelel válaszként, míg a (7b) kérdésre nem (Zubizarreta 1999). A grammatikus, de a kontextusba nem megfelelően illeszkedő mondatok előtt # áll:

- (7) a. A: *¿Quién se comió un ratón?*
'Ki evett meg egy egeret?'
B: *Se comió un ratón EL GATO.*
'A macska evett meg egy egeret.'
b. A: *¿Qué ocurrió?*
'Mi történt?'
B: #*Se comió un ratón EL GATO.*

A megnyilatkozások információs szerkezeti jellemzésekor két fő megkülönböztetést tehetünk: az egyik a fókusz–háttér, a másik a topik–comment.²⁷

A **fókusz–háttér** megkülönböztetés szerint a **fókusz** kommunikatív szerepet az informatív, új vagy a várakozásokkal ellentétes információ kifejezésére szolgáló összetevő kapja. Ez utóbbi esetben, azaz amikor a várakozásokkal vagy korábbi állításokkal ellentétes

26 Egy kijelentés igazságfeltételei azok a feltételek, amelyek teljesülése esetén igaz az adott kijelentés. Két kijelentésnek azonosak az igazságfeltételei, ha a két kijelentés igaz vagy hamis volta azonos feltételek függvénye (Kiefer 2000, 15).

27 Az információs szerkezet jellemzéséhez hozzátartozik még az „adott/új” oppozíció, azaz az „adottság” (*givenness*) fogalma. Egy kifejezés referenciálisan „adott” volta nemcsak a topikáltság egyik feltétele, hanem azt is meghatározza, hogy milyen kifejezéssel utal egy denotátumra a beszélő az adott kontextusban: határozott vagy határozatlan lexikális főnévi szerkezettel, névmással vagy klitikus névmással, esetleg zéró névmással (például az olasz vagy a spanyol „alanytalan” mondatokban) (Krifka–Musan 2012).

az információ, **kontrasztív fókuszlól** szoktunk beszélni. A háttér ezzel szemben nem informatív, a beszélő és a hallgató által egyaránt ismert információ.

A **topik-komment** oppozíció esetében a **topik** kommunikatív szerep egy adott, ismert információ, amiről a mondat szól, a **komment** pedig a mondatnak az a része, ami új, releváns információkat közvetít a topikról. Előfordulhat, hogy a komment és a fókuszl, valamint a topik és a háttér egybeesik, de nem feltétlenül: a *Mit olvas Anna?* kérdésre adott *Anna képregényt olvas* válaszban például a topik szereplő összetevő *Anna*, a komment a *képregényt olvas*, míg a fókuszl szereplő összetevő a *képregényt*, és a mondat többi része alkotja a háttérrel („Anna olvas valamit”).

Érdeemes megemlíteni, hogy a *topik* és *komment* terminusok és francia, olasz, spanyol nyelvi megfelelőik (fr. *topique-commentaire*, ol. ang. *topic-comment*, sp. *tópico-comentario*) helyett a *téma-réma* megkülönböztetés is használatos (fr. *thème-rhème*, ol. sp. *tema-remá*), sokszor szinonimaként, de olykor kissé más értelemben. A *topik* vagy *téma* (vagy még *logikai alany*) egyes definíciók szerint a mondatnak az az eleme, amelyről a kijelentés szól. Ebből a definícióból tehát hiányzik az „adott, ismert információ”, mint a topikáltság (pragmatikai) feltétele, és csupán szemantikai relációban határozza meg a topikot. A továbbiakban Gécseg-Kiefer (2009) tipológiáját követve megkülönböztetjük a szemantikai szinthez köthető *logikai alany-logikai predikátum* oppozíciót a pragmatikai szintű *topik-komment* oppozíciótól (a *téma-réma* terminusokat terheltségük miatt nem használjuk). A mondat **logikai alanya** tehát olyan referenciális kifejezés, amiről a kijelentés szól. A logikai alany és a **logikai predikátum** közötti viszony független a kontextustól, csak a „szól valamiről” (*aboutness*) fogalmára épül. A topik-komment viszony ezzel szemben kontextuálisan meghatározott, tehát az *aboutness* és az „adottság” (*givenness*) fogalmára épül egyszerre.

A fejezet hátralévő részében azt mutatjuk be, hogy milyen nyelvi eszközök szolgálnak a fókuszl és a topik kommunikatív szerep kifejezésére a franciában, az olaszban és a spanyolban.

9.3.2. A fókuszl kifejezésére szolgáló nyelvi eszközök

A fókuszl a három tárgyalt nyelvben kifejezhető (megfelelő prozódiaival társított) szórenddel, pusztán prozódiai eszközökkel és bizonyos grammatikai szerkezetekkel is.

A **szórendi** variációk, mint a **fokalizáció** eszközei, a spanyolra és az olaszra jellemzőek, a franciában meglehetősen szűk körűek és marginálisak a lehetőségek (vö. 8.6).

A fókuszl szereplő összetevő a spanyolban és az olaszban a mondat elejére és a végére is tehető. A mondat végére kerülhet a fokalizált **alany**: ez eredményezi a VOS szórendet:

- (8) Sp. A: *¿Quién se comió un ratón?*
'Ki evett meg egy egeret?'
B: *Se comió un ratón el gato.*
'A MACSKA evett meg egy egeret.' (Zubizarreta 1999, 4232)
- (9) Ol. A: *Chi ha rotto il vaso?*
'Ki törte el a vázát?'
B: *Ha rotto il vaso Maria.*
'MÁRIA törte el a vázát.' (Cruschina 2011, 96 nyomán)

Ezekben a nyelvekben (csakúgy, mint az indoeurópai nyelvekben általában) a mondat legerősebb hangsúlya az utolsó (nukleáris) hangsúly, így a mondat végére tett fókuszlált elem egyszerre mind a mondat prozódiailag is legprominensebb pozíciójába kerül. Mivel a fokalizáció ezekben az esetekben a szórend alapján is egyértelmű, a prozódiai kiemelés

opcionális, azaz a fókuszban levő elemek nem feltétlenül lesznek prominensebbek, mint ha az egész mondat lenne a fókuszból (Mády 2012).

A franciában a VOS szórend azonban agrammatikus:

- (10) Fr. A: *Qui a mangé une souris?*
'Ki evett meg egy egeret?'
B: *Le chat a mangé une souris.*
'A macska evett meg egy egeret.'
**A mangé une souris le chat.*

A fokalizált (nem alanyi) összetevő a spanyolban és az olaszban a mondat elejére is tehető: ezt nevezzük előrehozott fókusznak. Az **előrehozott fókuszból** mindig **kontrasztív**, és prozódiaileg is prominens (azaz emfatikus nukleáris hangsúly jellemzi):

- (11) Sp. *MANZANAS compró Pedro (y no peras).*
'ALMÁT vett Péter (és nem körtét).' (Zubizarreta 1999, 4239)
(12) Ol. *A GIANNI ho dato il libro (non a Pietro).*
'JÁNOSNAK adtam a könyvet (és nem Péternek).' (Cruschina 2011, 94)

A franciában előfordulhat előrehozott fókuszból, de rendkívül ritka, és szinte kizárólag irodalmi szövegekben található meg:

- (13) Fr. A: *Tu n'as pas faim, Renaud ?*
'Nem vagy éhes, Renaud?'
B: *Faim non. SOIF j'ai.*
'Éhes nem. SZOMJAS vagyok.' (Grevisse–Goosse 2007, 376)

A fókuszból szerep pusztán prozódiai eszközökkel (tipikusan hangsúlyozással) is kifejezhető. Amikor az **alanyi kontrasztív fókuszból** szerepű, akkor nem a mondat végére kerül, hanem mondatkezdő pozícióban marad, de emfatikus hangsúlyt kap a spanyolban és az olaszban:

- (14) Sp. A: *El perro se comió un ratón.*
'A kutya megevett egy egeret.'
B: *El GATO se comió un ratón (no el perro).*
'A MACSKA evett meg egy egeret (nem a kutya).' (Zubizarreta 1999, 4228)
(15) Ol. A: *Chi di voi due ha rotto il vaso?*
'Melyikőtök (kettőtök közül ki) törte el a vázát?'
B: *MARIA ha rotto il vaso.*
'MÁRIA törte el a vázát.' (Cruschina 2011, 96)

A franciában a mondatkezdő pozíciójú alanyi nem lehet kontrasztív fókuszból; az alábbi válasz grammatikalitása erősen kérdéses:

- (16) Fr. A: *Où est mon rasoir?*
'Hol van a borotvám?'
B: ?? *PIERRE l'a.*
'PÉTERNÉL.' (Lambrecht 1987, 224)

Azt láttuk tehát, hogy a spanyolban és az olaszban a kontrasztív fókuszból a mondat elején van, akár alanyi, akár más igei bővítmény van ebben a kommunikatív szerepben. A nem kontrasztív fókuszból helye pedig a mondat vége: a spanyolban és az olaszban ide kerülhet az alanyi is. A mondatvégi pozíció „természetes” helye az új információnak (megfelel a topik-

komment sorrendi tagolásnak), ezért amikor az új információt nem az alany hordozza (és nincs kontraszt sem), az SVO alapszórendben eleve a mondat végére kerül a fókusz:

- (17) Sp. A: *¿Qué se comió el gato?*
'Mit evett meg a macska?'
B: *El gato se comió UN RATÓN.*
'A macska egy egeret evett meg.' (Zubizarreta 1999, 4224–4225)
- (18) Ol. A: *Che cosa ha mangiato il gatto?*
B: *Il gatto ha mangiato UN TOPO.*
- (19) Fr. A: *Qu'est-ce que le chat a mangé ?*
B: *Le chat a mangé UNE SOURIS.*

Az újlatin nyelvek alapvetően nem engedik meg, hogy a fókusz pusztán hangsúlyozással jelezhető legyen a mondat belsejében:

- (20) Sp. A: *¿Qué ha puesto Pedro en su bolsillo?*
'Mit tett Péter a zsebébe?'
B: **Pedro ha puesto tu LIBRO en su bolsillo.*
'Péter a KÖNYVEDET tette a zsebébe.' (Zubizarreta 1999, 4232)
- (21) Ol. ? *Adesso faccio scorrere il TUO bagnetto.*
'Most a TE fürdővizet ereszttem meg.' (Ladd 2008, 235)
- (22) Fr. ? *Maintenant je ferai couler TON bain.*
'Most a TE fürdővizet ereszttem meg.'

Ehelyett mindegyik újlatin nyelvben grammatikai konstrukciókat találunk. Az egyik ilyen konstrukció a fókusz szerep megjelölésére mindegyik nyelvváltozatban használható ún. **cleft-szerkezet**. A franciában a legelterjedtebb a *cleft*-szerkezetek használata, hiszen a szórendi-prozódiai lehetőségek korlátozottak:

- (23) a. Sp. *Fue PEDRO quién lo compró.*
'PÉTER vette meg (azt).'
- b. Ol. *È Gianni che ha partecipato alla festa.*
'JÁNOS vett részt a bulin.'
- c. Fr. *C'est PIERRE qui a participé à la fête.*
'PÉTER vett részt a bulin.'

A (16)-os példában feltett kérdésre adott „természetes” válaszban *cleft*-szerkezet jelöli a fókusz szerepű alanyt:

- (24) Fr. A: *Où est mon rasoir?*
'Hol van a borotvám?'
B: *C'est PIERRE qui l'a.*
'PÉTERNÉL.'

A másik lehetőség az, hogyha az eredetileg nem mondatvégi, fokalizált összetevő úgy lehet mégis a mondat végén, hogy onnan a nem fokalizált összetevő(k) periferikus, diszlokált topik pozícióba kerül(nek).

- (25) a. Sp. *Pedro se metió tu LIBRO, en el bolsillo.*
'Péter a KÖNYVEDET tette a zsebébe.' (Zubizarreta 1999, 4232)
- b. Ol. *Adesso faccio scorrere il TUO, di bagnetto.*
'Most a TE fürdővizet ereszttem meg.' (Ladd 2008, 235)

- c. Fr. *Maintenant je ferai couler le TIEN, de bain.*
'Most a TE fürdővizet eresztem meg.'

9.3.3. A topik kifejezésére szolgáló nyelvi eszközök

A topik szerep explicit megjelölésére az újlatin nyelvek ún. **diszlokációs szerkezeteket** használnak. A diszlokációs szerkezetekben a topik szerepű összetevő a tagmondaton kívüli, periferikus bal vagy jobb oldalon található pozícióban jelenik meg, és sajátos prozódia jellemzi.

A diszlokáció egyik alaptípusában, az ún. **kötött topikos** szerkezetekben a diszlokált topik összetevő szintaktikai szerepét a tagmondaton belül egy vele koreferens zéró vagy klitikus névmás jelöli. Ezt a szerkezetet megtaláljuk mindhárom nyelvben; a topik összetevő lehet bal és jobb oldalon is:

- (26) a. Fr. *Jean, je le connais.*
'Jánost ismerem.'
b. Ol. *Il libro, l'ho letto.*
'A könyvet elolvastam.'
c. Sp. *El coche, lo compré en Budapest.*
'Az autót Budapesten vettem.'
- (27) a. Fr. *Je l'ai reçu, ton cadeau.*
'Az ajándékodat megkaptam.'
b. Ol. *Li abbiamo mangiati, i funghi.*
'A gombát megettük.'
c. Sp. *No la había visto nunca, esa película.*
'Ezt a filmet még sosem láttam.'

A kötött topik összetevőt a szemantikai reláción (koreferens viszony) túl szintaktikai kapcsolat is köti a tagmondatbeli kifejezéshez: prepozícióval bevezetett bővítmény esetében a prepozíció megmarad:

- (28) a. Fr. *À Jean, je lui ai donné un livre.*
'Jánosnak könyvet adtam.'
b. Ol. *A Pietro, gli ho regalato un libro.*
'Péternek könyvet adtam.'
c. Sp. *A María, Pedro le habla por teléfono todos los días.*
'Máriával Péter minden nap beszél telefonon.' (Zubizarreta 1999, 4223)

Előfordulhat, hogy a diszlokált összetevővel koreferens tagmondaton belüli elem nem klitikus névmás, hanem zéró (fonetikailag üres) névmás. A spanyolban nincs partitivusi vagy locativusi klitikus névmás, ezért azokban az esetekben, amikor a franciában vagy az olaszban *en*, ill. *ne* partitivusi, valamint *y*, ill. *ci* locativusi klitikus névmást találunk a tagmondat belsejében, a spanyolban a diszlokált topik összetevő egy tagmondaton belüli, fonetikailag nem realizálódó (üres, zéró) névmással koreferens (Casielles-Suarez 2004, 71–88). Az alábbi példákban a francia mondatban tehát van klitikus névmás, míg a spanyol változatban nincs:

- (29) a. Sp. *Estoy segura de que manzanas, Pedro come todos los días.*
 b. Fr. *Je suis certaine que des pommes, Pierre en mange tous les jours.*
 'Biztos vagyok abban, hogy almát Péter minden nap eszik.'
 (Zubizarreta 1999, 4223)
- (30) a. Sp. *Estoy segura de que al mercado, Pedro va todos los días.*
 b. Fr. *Je suis certaine qu'au marché, Pierre y va tous les jours.*
 'Biztos vagyok abban, hogy a piacra Péter minden nap elmegy.'
 (Zubizarreta 1999, 4223)

A beszélt nyelvet jellemző, ún. **függő topikos** szerkezetekben a diszlokált összetevő szintaktikailag kevésbé kötődik a tagmondathoz, azaz az esetegyeztetés (a prepozíció) elmarad (prepozícióval bevezetett bővítmények esetében). Függő topik összetevő a bal oldali periférián jelenhet meg, jobb oldalon (általában) nem. A diszlokált topik összetevővel bármilyen kategóriájú kifejezés koreferens lehet a tagmondaton belül: hangsúlyos névmás (31) és főnévi csoport (32) is.

- (31) a. Fr. *Pierre, je pense toujours à lui.*
 'Ami Pétert illeti, mindig rá gondolok.' (Cinque 1977, 407)
 b. Ol. *Giorgio, sono sicuro che non ho mai scritto a lui.*
 'Ami Györgyöt illeti, biztos vagyok abban, hogy nem írtam neki.'
 (Cinque 1977, 407)
 c. Sp. *El hermano, parece que los padres hablan de él todo el tiempo.*
 'Ami a fivéremet illeti, úgy tűnik, hogy a szüleink állandóan róla beszélnek.'
 (Zubizarreta 1999, 4221)
- (32) a. Fr. *Paul, Pierre vient de se battre avec cet idiot.*
 'Ami Pált illeti, Péter épp most verekedett össze azzal az idiótával.'
 (Cinque 1977, 404)
 b. Ol. *Gianni, non scrivo più a quel cretino di sicuro.*
 'Ami Janit illeti, többet biztos nem írok annak a kreténnek.'
 (Poletto–Bocci 2016, 643)
 c. Sp. *El hermano, parece que el desgraciado se lleva bien con todo el mundo.*
 'Ami a fivéremet illeti, úgy tűnik, hogy a szerencsétlen mindenkivel jól kijön.'
 (Zubizarreta 1999, 4221)

A függő topikos szerkezetek esetében a franciában és a spanyolban előfordulhat, hogy a topik összetevő zéró névmással koreferens:

- (33) a. Fr. *Le chocolat, j'adore.*
 'A csokoládét imádom.'
 b. Sp. *Los toros, he ido, no con mucha frecuencia pero sí he ido.*
 'Bikaviadalra jártam, nem gyakran, de igen, jártam.'
 (Koch–Oesterreicher 2011, 92)

S végül az informális beszélt franciában és olaszban létező **kötetlen** vagy **szabad topikos** szerkezetekben (amelyeket bizonyos elemzések a függő topik egy fajtájaként tartanak számon) a diszlokált topik összetevő már semmilyen szintaktikai módon nem kötődik a tagmondathoz: nem bővítménye az igének, nem lehetne integrálni a tagmondatba; a tagmondathoz csak szemantikai-pragmatikai relevanciaviszony kapcsolja. A függő topikhoz hasonlóan csak a tagmondattól balra jelenhet meg:

- (34) a. Fr. *Le métro, avec la carte orange, tu vas n'importe où.*
'Ami a metrót illeti, a bérlettel akárhová eljutsz.' (Barnes 1985, 101)
- b. Ol. *Fiori, mi piacciono le camelia.*
'Ami a virágokat illeti, szeretem a kaméliát.' (Poletto–Bocci 2016, 643)

A felsorolt diszlokációs szerkezetek típustól és a diszlokált összetevő kategóriájától is függően nem egyenlő mértékben fordulnak elő a három tárgyalt nyelv különböző regiszterekben, ill. nyelvváltozataiban. A szabad topikos szerkezetek például csak az informális (kötetlen), hétköznapi beszélt nyelvre jellemzőek; a jobb oldali diszlokáció pedig a spanyolban ritkább, mint a franciában vagy az olaszban. Nyelvspecifikus eltéréseket tapasztalhatunk aszerint is, hogy normatív szempontból mennyire elfogadottak az egyes diszlokációs szerkezetek. Fontos kiemelni ugyanakkor, hogy az, hogy a preskriptív (előíró) nyelvtanok elfogadják-e bizonyos diszlokációs konstrukciótípusokat, nincs összefüggésben azok valódi elterjedtségével a hétköznapi nyelvhasználatban.

Megemlítendő még, hogy az ún. „topikalizációs”, vagyis **topikelőrehozásos** vagy **topikmozgatásos** szerkezeteket is a topik szerep explicit megjelölésére szolgáló konstrukciókként tartják számon a diszlokációs szerkezetek mellett. A fejezetben tárgyalt három újlatin nyelvben azonban a topikelőrehozásnak tűnő konstrukciók valójában a diszlokáció zéró névmásos változatának felelnek meg; olyan topikmozgatást, mint az angolban, nem találunk.²⁸ Az olaszban nincs topikelőrehozás, azaz nem lehet olyan topik szerepű összetevő a bal oldali periférián, amely ne kötődne egy tagmondatbeli koreferens kifejezéshez: az olaszban a tagmondat elé mozgatott összetevő mindig kontrasztív fókusz szerepű (és prozódiajú). A spanyolban és a franciában lehet ugyan olyan topik szerepű (és prozódiajú) összetevő a mondat bal oldalán, melyet nem „ismétel” koreferens kifejezés a tagmondatban, azonban ezeket zéró névmásos bal oldali diszlokációkként lehet elemezni:

- (35) a. Sp. *Dinero, dicen que no tiene.*
'Pénze, azt mondják, nincs.' (Casielles-Suarez 2004, 72)
- b. Sp. *De tu padre, me acuerdo muchas veces.*
'Az apád gyakran eszembe jut.' (Gutiérrez Ordóñez 2000, 54)
- c. Fr. *De lectrice, t'es devenue en fait traductrice.*
'Lektorból valójában fordító lettél.' (Horváth 2018, 156)

Ajánlott szakirodalom:

Cinque (1977), Creissels (2006a), Fuentes Rodríguez (2000), Horváth (2018), Kiefer (2000), Moreno Cabrera (2004), Zubizarreta (1999).

---

²⁸ Az angol topikmozgatásra példa *Julia, I couldn't reach* 'Júliát nem tudtam elérni' (Casielles-Suarez 2004, 71).

10. Az újlatin nyelvek lexikai jellemzői

10.1. A lexikon

A lexikont a 8. fejezetben a szótári tételek összességéként definiáltuk, amely hangtani, alaktani, mondattani, jelentéstani és használati információkat is tartalmazhat. A lexikont elsősorban a jelentés és a forma szempontjából tanulmányozhatjuk: a lexikális szemantika vagy **szószemantika** a szavak közötti jelentésviszonyokat vizsgálja (szinonímia, antonímia, polisziémia, hierarchikus viszonyok stb.), míg a **lexikális morfológia** a szóképzéssel, szóösszetétellel, a szavak belső szerkezetével és a forma és a jelentés kapcsolatával foglalkozik.

A romanisztikai nyelvészeti tanulmányokba bevezető jegyzetnek ennek a záró fejezetében elsősorban **történeti (diakrón)** szempontból közelítünk a lexikonhoz: a forma és jelentés kapcsolatát a szemantikai változások tükrében, a szókincset magát pedig a szókölcsönzés aspektusából vizsgáljuk.

10.2. Jelentésváltozások

Léonce Roudet (1921) szerint a szemantikai változások a forma vagy a jelentés érintkezésén vagy hasonlóságán alapulnak (Glessgen 2007, 243–246). Azaz a szemantikai változások négy alaptípusát két szempont szerint lehet megkülönböztetni: az egyik az, hogy a változás érintkezésen vagy hasonlóságon alapul-e, a másik pedig az, hogy a formát vagy a jelentést érinti-e:

(1) A szemantikai változások típusai (Glessgen 2007, 243):

	érintkezés	hasonlóság
fogalom/tartalom	metonímia	metafora
forma/kifejezés	ellipszis	népetimológia

A **metonímia** tehát érintkezésen vagy logikai kapcsolaton alapuló jelentésátvitel. Az egyik leggyakoribb ilyen jelentésátvitel egy adott fogalmi mezőn belül történik. Például a „vidéki állatok” jelentésmezőn belül jöhetnek létre változások: a latin *talpa* ’vakond’ dialektális *taupa* alakjából származó ol. *topo* jelentése ’egér’ (vö. fr. *taupe*, sp. *topo*, ol. *talpa* ’vakond’). Metonimikus viszony még az ok és okozat közötti kapcsolat: például ol. *spina* ’tüske’ használható ’éles fájdalom’ jelentésben is. Hasonló kontextusban vagy keretben használatos szavak esetében is megfigyelhetjük a fogalmi érintkezést: a latin *plangere* ’gyászol, megsirat’ folytatója az olaszban (*piangere*) a ’megsirat’ jelentés mellett ’sír’ jelentésben is használatos. Időbeli érintkezésre példa a lat. *mane* ’reggel’-ből származó vulg. lat. (*hora*) *maneana ’reggeli (óra)’, melyből a spanyol *mañana* ered, a ’reggel’ mellett ’holnap’ jelentésben. Hasonlóképpen a fr. *demain* és ol. *domani* ’holnap’ a lat. *de mane* ’reggel(en)’ kifejezésből származik. Osztályozástól függően a metonímia altípusaiként is szokás hivatkozni a **jelentésbővülésre** és **jelentésszűkülésre**. Jelentésbővülésre példa a lat. *panarium* ’kenyereskosár’ (< PANIS ’kenyér’) szóból eredő, általános jelentésű fr. *panier*, ol. *paniere* ’kosár’, jelentésszűkülésre pedig a HOMO ’ember’ > fr. *homme*, ol. *uomo*, sp. *hombre* ’férfi’ változás (jelentésszűküléskor, ahogy a *homo* esetében is, az eredeti jelentés nem feltétlenül tűnik el, hanem polisziémia is kialakulhat).

A **metafora** két, különböző kontextusban használt, különböző területhez tartozó fogalom közötti hasonlóságon alapuló jelentésátvitel. Példa rá a lat. *testa* ’cserépedény’, melynek jelentése egyes újlatin nyelvekben előbb ’koponya’ (metafora), majd ’fej’

(metonímia): ol. *testa*, fr. *tête*, ósp. *tiesta* (vö. sp. biz. *testa* 'kobak'). Gyakran előfordul, hogy a metonimikus és metaforikus jelentésváltozások követik egymást (ahogy a *testa* esetében is).

A **népetimológia** esetében két szóalak hasonlósága indít el jelentésváltozást, azaz a beszélők olyan szó(eleme)t, eredetét „látják bele” egy szóba, amelyhez annak etimológiailag semmi köze. Például az ófrancia *faissier* 'gyékénnyel ver' (< *faisse* 'gyékénnyaláb' < FASCIA) jelentése a *fesse(s)* 'fenék' (< FISSA) szóhoz való hasonlósága miatt változik: fr. *fesser* 'elfenekel'. Az olasz *Campidoglio* alak a latin *Capitolium* szóból népetimológiásan jön létre, mintha a *campi* 'mezők', a *d'* prepozíció és az *oglio* 'olaj' szavakból tevődött volna össze. S végül az olasz *miniatura*, amely a spanyolban és a franciában olasz jövevényszó (sp. *miniatura*, fr. *miniature*), eredetileg a *minium* 'ólomoxid, vörös porfesték' jelentésű szóból képzett szó, azonban a *minus* szócsaláddal való hasonlósága miatt felveszi a 'kis méretű festmény' jelentést.

Az **ellipszis** során egy hosszabb forma rövidül meg: egy gyakran használt kifejezés egyik része lekopik, a megmaradó rész pedig sokszor olyan szó(elem), amely eredetileg önállóan csak pontosította a kifejezés jelentését; ilyen például a spanyol *cortado* 'kávé kevés tejjel' a *café cortado* kifejezésből. További példák: fr. *bas-de-chausses* 'zokni' → *bas* 'harisnya'; ol. *borsa di studi* 'tanulmányi ösztöndíj' → *borsa*; lat. *tempus hibernum* 'tél' → fr. *hiver*, sp. *invierno*, ol. *inverno*.

A fenti mechanizmusok kombinációjára érdekes példa a lat. *plicare* 'összehajt' alakulása az újlatin nyelvekben (vö. 4.2.2.3). Míg a fr. *plier*, romans *plajar*, friuli *pleá*, ol. *piegare*, okcitan *plegar* jelentése nem változik, az iberoromán nyelvekben 'érkezik' jelentést vesz fel (sp. *llegar*, port. *chegar*; a katalán *plegar* jelentése az 'összehajt' mellett 'befejez', amely összefüggésbe hozható az 'érkezik' jelentéssel (vö. 'végére ér')), a románban viszont 'elindul' jelentésben találjuk meg (*a pleca*). Az iberorománban feltételezhetően a „vitorlákat összehajt” kifejezésből ellipszissel és (ok-okozati) metonímia útján alakult ki a 'megérkezik' jelentés, míg a románban szintén ellipszissel és metonímiával az „összehajtja a sátrat” kifejezésből kapjuk meg az 'elindul' jelentést.

10.3. Szókincs

10.3.1. Szókölcsönzés

A **jövevényszavak** egy másik nyelvből vagy nyelvjárásból kölcsönzött, a kölcsönző nyelv szabályaihoz adaptált szavak. A szókölcsönzés is, mint minden interferencia-jelenség, a nyelvi érintkezéshez kapcsolódik. Nyelvi **interferenciának** nevezzük egy nyelv vagy nyelvváltozat nyelvi rendszerének egy elemének a transzpozícióját egy másik nyelvbe vagy nyelvváltozatba (Klinkenberg 1999, 67). Az interferencia lehet egyéni is, ugyanakkor a kollektív interferencia az, ami hatással lehet egy adott nyelv fejlődésére. Ilyenkor beszélünk **kölcsönzésről**: egy nyelvi elem bekerül az egyik nyelvből vagy nyelvváltozathoz a másikba. A kölcsönzés tehát nem csak a szavakat érinti, de a **szókölcsönzés** a leggyakoribb és legkönnyebben tetten érhető kölcsönzéstípus.

A latinnal és az újlatin nyelvekkel számos nyelv érintkezett a történelem során, köztük a szubsztrátum- és szupersztrátumnyelvek (Glessgen 2007, 274–277).

A latin **szubsztrátumnyelvei** (melyeket a latin váltott fel: a kelta Galliában, a keltibér az Ibériai-félszigeten, az etruszk, a szabell (latin előtti italikus) nyelvek, a pun, a föníciai, a görög Dél-Olaszországban, a baszk) leginkább a tulajdonnevek között hagytak nyomot a latinban, pl. ókelta *mosa > fr. *Meuse* (megye Franciaországban); a keltibér *Ili-* 'város' tő az *Ilerda* > sp. *Lérida*, katalán *Lleida* város- és tartománynévben.

A **görög** kulturális hatása számos korai jövevényszóban érhető tetten (pl. lat. APOTHECA < ógörög *apothékē* 'raktár'). Jóval később, a XIX–XX. században a tudományok gazdagították, ill. hozták létre szakszókincüket görög és latin kölcsönzőkkel.

A **germán** nyelvek a kései latinnal, illetve a születő újlatin nyelvekkel érintkeztek: **szupersztrátumnyelvek**, melyek hatással voltak a regionalizálódó kései latinra. A legtöbb jövevényszót a katonai élet és a hercegség fogalmi körében találjuk, pl. ófrank *werra 'csata' > fr. *guerre* 'háború'; frank *baro 'szabad ember' > fr. *baron* 'báró'.

Az Ibériai-félszigeten a VIII–XIII. században az **arab** volt **adsztrátumnyelv**. A középkorban számos arab jövevényszó jutott el az újlatin nyelvekbe spanyol közvetítéssel, pl. arab *az-za* 'farān 'sáfrány' > sp. *azafrán*, a névelő nélküli *za* 'farān szóból: ol. *zafferano*, fr. *safran*. Később, a gyarmatosítás és a jelenkori bevándorlás nyomán ismét kontaktusnyelv lett az arab: pl. arab *tabib* > fr. *toubib* 'doki'.

A **románnal** érintkező **déli szláv** nyelvek már a IX. századtól hatást gyakorolnak a románra, pl. *a citi* 'olvasni' < szláv *čitati*.

A szláv nyelvek közül az **orosz** jövevényszavak a XIX–XX. századból származnak, pl. orosz *bolsevik* 'kommunista személy' > fr. *bolchevik*, ol. *bolsevico*, sp. *bolchevique*.

A XX. század második felétől az **angoltól** mindegyik újlatin nyelv kölcsönöz: pl. fr. ol. sp. *jazz*; fr. ol. *boomerang*, sp. *bumerán*; fr. *base-ball*, ol. *baseball*, sp. *béisbol*; fr. ol. *computer*, sp. *computador*.

S végül az újlatin nyelvek természetesen egymással is érintkeztek, érintkeznek. Néhány példa jövevényszavakra: okcitan *abelha* > fr. *abeille* 'méh'; ol. *baldacchino* > fr. *baldaquin*, sp. port. *baldaquino* 'baldachin'; sp. *siesta* > fr. *sieste*, ol. *siesta*.

10.3.2. A szókincs összetétele

A szókincs összetételének vizsgálatakor nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy a latin eredetű szavak csoportját az újlatin nyelvekben nemcsak a közvetlenül a latintól örökölt, hang-, morfológiai és jelentésváltozásokon átment szavak képezik, hanem számos olyan lexikai elem is, amelyet az újlatin nyelvek a latintól kölcsönöztek, vagy latin eredetű tövekből és toldalékokból képeztek.

Az újlatin nyelvek latin eredetű szavait négy kategóriába sorolhatjuk: (i) a vulgáris latinból örökölt szavak, (ii) a klasszikus latinból átvett szavak, (iii) a középkorban a latintól kölcsönzött, ún. „fél tudós” szavak (pl. fr. *église* 'templom, egyház', ol. *legista* 'jogtudós', sp. *miser cordia* 'irgalom, könyörület'), és (iv) az ún. „tudós” szavak s köztük a **latinizmusok**, melyek az újlatin nyelvek megjelenésétől napjainkig bővítik a tudományos szókincset (pl. fr. *cartilage*, ol. *cartilagine*, sp. *cartilago* 'porc') (Walter 1991, 29). A latin szavak átvétele nagyszámú **duplett** keletkezését eredményezte, azaz olyan szópárok jöttek létre, melyek mindkét tagja azonos latin etimonra vezethető vissza: míg az egyik örökölt, a másik kölcsönzött, például fr. *chose* 'dolog', *cause* 'ok' (< CAUSA); ol. *mezzo* 'fél', *medio* 'középső' (< MEDIUM); sp. *llave* 'kulcs', *clave* 'kód, zenei kulcs' (< CLAVIS) (Glessgen 2007, 162).

A 100 leggyakrabban előforduló szónak körülbelül 40%-a mutat lexikális átfedést az újlatin nyelvekben, azaz 40%-a azonos latin etimonra vezethető vissza: ún. **kognátus**. A latin eredetű szavak aránya az egyes nyelvekben ennél jóval magasabb, akár 100%-os is lehet a 100 leggyakoribb szó tekintetében. A különbség abból adódik, hogy – mint azt az 5. fejezetben láttuk – területi vagy dialektális különbségek miatt az egyes újlatin nyelvekben nem mindig ugyanabból a latin nyelvváltozathoz származó alak öröklődik tovább. A lexikális átfedés, azaz a kognátusok aránya bizonyos nyelvpárok esetében magasabb az általános 40%-nál: például a francia és a spanyol 100 leggyakoribb szónak 65%-a azonos eredetű (illetve még magasabb, ha eltekintünk a toldalékos képzett alakoktól), a spanyol és a portugál esetében pedig ez az arány eléri a 90%-ot (Green 2009, 167). Ez nem feltétlenül jár

együtt magas fokú kölcsönös érthetőséggel, hiszen a hangváltozások miatt a közös eredet nem minden esetben átlátszó (vö. sp. *hoja*, fr. *feuille* 'falevél'), de a kognátusok magas száma mindenképpen növeli a két nyelv közötti fonológiai megfelelések helyes azonosítását. Az újlatin nyelvek közötti kölcsönös érthetőség nagyobb fokú a technikai-tudományos és formális regiszterekben, mivel a szakkifejezések többsége latin átvétel.

Ajánlott szakirodalom:

Glessgen (2007), Lemaire (2004), Walter (1991).

Bibliografía

- ABNEY, Steven Paul, 1987, *The English Noun Phrase in its Sentential Aspect*, PhD-értekezés, Cambridge (MA), MIT.
- ADAMS, James Noel, 2013, *Social variation and the Latin Language*, Cambridge, Cambridge University Press.
- ALARCOS LLORACH, Emilio, 2015, *Fonología Española*, Madrid, Gredos.
- ALONSO, Dámaso, 1962, *Metafonía, neutro de materia y colonización suditálica en la Península Hispánica*, In: *Enciclopedia lingüística hispánica I*, Madrid, CSIC, 105–154.
- ANAGNOSTOPOULOU, Elena, 2006, Clitic Doubling, In: EVERAERT, Martin, VAN RIEMSDIJK, Henk (szerk.) *The Blackwell Companion to Syntax I*, Oxford, Blackwell, 519–580.
- BAEHRENS, Wilhelm Adolf, 1922, *Sprachlicher Kommentar zur vulgärlateinischen Appendix Probi*, Halle (Saale), Niemeyer.
- BAKOS, Ferenc (szerk.), 1986, *Idegen szavak és kifejezések szótára*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BARBARO, Marcello, 2017, *Le lingue romanze: Profilo storico-comparativo*, Roma–Bari, Laterza.
- BARNES, Betsy Kerr, 1985, *The pragmatics of left detachment in spoken standard French*, Amsterdam, Benjamins.
- BARNETT, F. J., 2007, The sources of the *Appendix Probi* – A new approach, *Classical Quarterly* 57(2), 701–736.
- BENITO MOZAS, Antonio, 1994, *Ejercicios de sintaxis: Teoría y práctica*, Madrid, Edaf.
- BERRUTO, Gaetano, CERRUTI, Massimo, 2015, *La linguistica: Un corso introduttivo*, Torino, UTET.
- BERTINETTO, Pier Marco, 2000, The progressive in Romance, as compared with English, In: DAHL, Östen (szerk.), *Tense and Aspect in the Languages of Europe*, Berlin–New York, Mouton de Gruyter, 559–604.
- BEZARD, Lucien, 1908, Das Dalmatische, Altromanische Sprachreste von Veglia bis Ragusa und ihre Stellung in der Apennino-Balkanischen Romania, von Dr. Matteo Giulio Bartoli, Wien, Hölder, 1906 (ismertetés), *Nyelvtudomány* 2(1), 76–79.
- CANEPARI, Luciano, 2005, *A Handbook of Pronunciation*, München, Lincom Europa.
- CARLIER, Anne, LAMIROY, Béatrice, 2014, The grammaticalization of the prepositional partitive in Romance, In: LURAGHI, Silvia, HUUMO, Tuomas (szerk.), *Partitive Cases and Related Categories*, Berlin, Mouton de Gruyter, 477–518.
- CARLIER, Anne, LAMIROY, Béatrice, 2018, The emergence of the grammatical paradigm of nominal determiners in French and in Romance: Comparative and diachronic perspectives, *Canadian Journal of Linguistics/Revue canadienne de linguistique* 63(2), 141–166.
- CASIELLES-SUAREZ, Eugenia, 2004, *The Syntax-Information Structure Interface: Evidence from Spanish and English*, New York–London, Routledge.
- CATALÁN, Diego, 1974, *Lingüística Íbero-románica*, Madrid, Gredos.
- CERQUIGLINI, Bernard, 2013, *La naissance du français*, Paris, PUF.
- CHIȚORAN, Ioana, 2001, *The Phonology of Romanian: A Constraint-based Approach*, Berlin–New York, Mouton de Gruyter.
- CINQUE, Guglielmo, 1977, The movement nature of left dislocation, *Linguistic Inquiry* 8, 397–412.

- CLIVIO, Gianrenzo P., DANESI, Marcel, 2000, *The sounds, forms, and uses of Italian: An introduction to Italian linguistics*, Toronto, University of Toronto Press.
- CORNAGLIOTTI, Anna, PICCAT, Marco, RAMELLO, Laura, 2001, *Lineamenti di linguistica romanza Vol. I. Fonetica*, Alessandria, Edizioni dell'Orso.
- COROMINAS, Joan, 1994, *Breve diccionario etimológico de la lengua castellana*, Madrid, Gredos.
- CREISSELS, Denis, 2006a, *Syntaxe générale, une introduction typologique 1: Catégories et constructions*, Paris, Hermès–Lavoisier.
- CREISSELS, Denis, 2006b, *Syntaxe générale, une introduction typologique 2: la phrase*, Paris, Hermès–Lavoisier.
- CRUSCHINA, Silvio, 2011, *Discourse-Related Features and Functional Projections*, New York, Oxford University Press.
- CRYSTAL, David, 1998, *A nyelv enciklopédiája*, Budapest, Osiris.
- CSER, András, 2000, *A történeti nyelvészet alapvonalai*, Piliscsaba, PPKE BTK.
- CSER, András, 2015, *A nyelvészeti gondolkodás fejlődése a humanizmus idejétől a 20. századig*, Budapest, PPKE BTK.
- CSER, András, 2017, *Morfológia: Egyetemi jegyzet*, Budapest–Piliscsaba, PPKE BTK.
- DANTE, Alighieri, 2004, *De vulgari eloquentia* (traduzione e saggi introduttivi di Claudio MARAZZINI e Concetto DEL POPOLO), Milano, Mondadori.
- DI CRISTO, Albert, 1998, Intonation in French, In: HIRST, Daniel, DI CRISTO, Albert (szerk.), *Intonation Systems: A Survey of Twenty Languages*, Cambridge, Cambridge University Press, 195–218.
- DORTIER, Jean-François, 2010, *Le langage: Introduction aux sciences du langage*, Auxerre, Sciences Humaines Éditions.
- DRYER, Matthew S., 1992, The Greenbergian Word Order Correlations, *Language* 68(1), 81–138.
- DRYER, Matthew S., 2009, The Branching Direction Theory of Word Order Correlations Revisited, In: SCALISE, Sergio, MAGNI, Elisabetta, BISELTO, Antonietta (szerk.), *Universals of Language Today*, Springer, 185–207.
- EBERHARD, David M., SIMONS, Gary F., FENNIG, Charles D. (szerk.), 2019, *Ethnologue: Languages of the World*, 22. kiadás, Dallas, SIL International, www.ethnologue.com.
- EDDINGTON, David, 2004, *Spanish Phonology and Morphology: Experimental and quantitative perspectives*, Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins.
- ERDŐDI, József, 1935, Testrésznevek finnugor-indogermán etimológiái, *Magyar Nyelvőr* 64, 70–72.
- FLUSSER, Vilém, 1997, *Írás. Van-e jövője az írásnak*, Budapest, Balassi.
- FODOR, István, 2000, *A világ nyelvei*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FUENTES RODRÍGUEZ, Catalina, 2000, *Lingüística pragmática y análisis del discurso*, Madrid, Arco Libros.
- GARCÍA ARRIBAS, Ignacio, 1977, Acusativo y nominativo absolutos en la Mulomedicina y Vegecio, *Cuadernos De Filología Clásica* 13, 201–206.
- GARDES-TAMINE, Joëlle, 2002, *La grammaire 1: Phonologie, morphologie, lexicologie*, Paris, Armand Colin.
- GARDES-TAMINE, Joëlle, 2008, *La grammaire 2: Syntaxe*, Paris, Armand Colin.
- GÉCSEK, Zsuzsanna, KIEFER, Ferenc, 2009, A new look at information structure in Hungarian, *Natural Language and Linguistic Theory* 27, 583–622.

- GECSŐ, Tamás, 2001, Szükség van-e a filológiára? (Egy nyelvész reflexiói), *Magyar Nyelvőr* 125, 269–281.
- GERLACH, Birgit, 2002, *Clitics between Syntax and Lexicon*, Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins.
- GLESSGEN, Martin-Dietrich, 2007, *Linguistique romane. Domaines et méthodes en linguistique française et romane*, Paris, Armand Colin.
- GÓMEZ TORREGO, Leonardo, 1997, *Gramática didáctica del español*, Madrid, Ediciones SM.
- GÓMEZ TORREGO, Leonardo, 2007, *Análisis morfológico*, Madrid, Ediciones SM.
- GÓMEZ TORREGO, Leonardo, 2010, *Análisis sintáctico*, Madrid, Ediciones SM.
- GUTIÉRREZ ORDÓÑEZ, Salvador, 2000, *Temas, remas, focos, tópicos y comentarios*, Madrid, Arco Libros.
- GREEN, John N., 2009, Romance Languages, In: COMRIE, Bernard (szerk.), *The World's Major Languages*, London–New York, Routledge, 164–170.
- GREENBERG, Joseph H., 1963, Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements, In: GREENBERG, Joseph H. (szerk.), *Universals of language*, Cambridge, MIT Press, 73–113.
- GREVISSE, Maurice, GOOSSE, André, 2007, *Le bon usage*, Bruxelles, De Boeck.
- HARRIS, Martin, 1987, *Historical development of auxiliaries*, Berlin, Mouton de Gruyter.
- HERMAN, József, 1966, *A francia nyelv története. A latin nyelvtől az újlatin nyelvekig*, Budapest, Gondolat.
- HERMAN, József, 1983, *Phonétique et phonologie du français contemporain*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- HERMAN, József, 2001, *El latín vulgar*, Barcelona, Ariel.
- HERMAN, József, 2003, *Vulgáris latin: Az újlatin nyelvek kialakulásának útja*, Budapest, Tinta Könyvkiadó. [Herman (2001) magyar fordítása; fordította: Szijj Ildikó]
- HIRSCHBÜHLER, Paul, 2001, La position des clitiques par rapport au verbe à l'impératif dans l'évolution du français, *Recherches linguistiques de Vincennes* 30 [En ligne], <http://rlv.revues.org/255>.
- HORVÁTH, Márton Gergely, 2018, *Le français parlé informel: Stratégies de topicalisation*, Berlin–Boston, De Gruyter.
- H. VARGA, Márta, 2001, A kreol nyelvek kialakulása és az anyanyelv-elsajátítás, nyelvkeletkezés kérdése, *Magyar Nyelvőr* 125(2), 242–249.
- JAKOBSON, Roman, 1969, *Hang–jel–vers*, Budapest, Gondolat.
- KÁLMÁN, László, TRÓN Viktor, 2007, *Bevezetés a nyelvtudományba*, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- KASSAI, Ilona, 1998, *Fonetika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- KENESEI, István, 2012, *A nyelv és a nyelvek*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KIEFER, Ferenc, 2000, *Jelentélmélet*, Budapest, Corvina.
- KLINKENBERG, Jean-Marie, 1999, *Des langues romanes*, Paris–Bruxelles, Duculot.
- KOCH, Peter, OESTERREICHER, Wulf, 2011, *Gesprochene Sprache in der Romania: Französisch, Italienisch, Spanisch*, Berlin–New York, De Gruyter.
- KRÄMER, Martin, 2009, *The Phonology of Italian*, New York, Oxford University Press.
- KRIFKA, Manfred, MUSAN, Renate, 2012, Information structure: Overview and linguistic issues, In: KRIFKA, Manfred, MUSAN, Renate (szerk.), *The Expression of Information Structure*, Berlin, De Gruyter, 1–43.

- LADD, D. Robert, 2008, *Intonational phonology*, Cambridge, Cambridge University Press.
- LAHOUSSE, Karen, LAMIROY, Béatrice, 2012, Word Order in French, Spanish and Italian: a grammaticalization account, *Folia Linguistica* 2, 387–415.
- LAMBRECHT, Knud, 1987, On the status of SVO sentences in French discourse, In: TOMLIN, Russell S. (szerk.), *Coherence and grounding in discourse*, Amsterdam, Benjamins, 217–262.
- LAPESA, Rafael, 1980, *Historia de la lengua española*, Madrid, Gredos.
- LAPESA, Rafael, 2000, *Estudios de morfosintaxis histórica del español*, Madrid, Gredos.
- LAUSBERG, Heinrich, 1976, *Linguistica romanza II. Morfologia*, traduzione di Nicol PASSERO, Milano, Feltrinelli.
- LAUSBERG, Heinrich, 1988, *Lingüística románica I-II.*, Madrid, Gredos.
- LEDGEWAY, Adam, 2012, *From Latin to Romance: Morphosyntactic Typology and Change*, New York, Oxford University Press.
- LEE, Charmaine, 2000, *Linguistica romanza*, Roma, Carocci.
- LEMAIRE, Jacques-Charles, 2004, *Les mécanismes linguistiques de l'évolution sémantique en français*, Liège, PUL.
- LLOYD, M. Paul, 1993, *Del latín al español*, Madrid, Gredos.
- MÁDY, Katalin, 2012, A fókusz prozódiai jelölése felolvasásban és spontán beszédben, In: GÓSY, Mária (szerk.), *Beszéd, adatbázis, kutatások*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 91–107.
- MAINGUENEAU, Dominique, 2007, *Syntaxe du français*, 2. kiadás, Paris, Hachette.
- MAÑCZAK, Witold, 2007, Le latin vulgaire est-il une langue soeur du latin classique ?, In: TROTTER, David A. (szerk.), *Actes du XXIVe Congrès International de Linguistique et de Philologie Romanes II*, 526–531. Tübingen, Niemeyer.
- MARAZZINI, Claudio, 1998, *La lingua italiana: Profilo storico*, Bologna, il Mulino.
- MARTINS, Ana Maria, 1995, Clitic placement from old to modern European Portuguese, In: ANDERSEN, Henning (szerk.), *Historical Linguistics 1993*, Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins, 295–307.
- MENÉNDEZ PIDAL, Ramón, 2000, *Orígenes del español*, Madrid, S.L.U. Espasa Libros.
- MEZZABOTTA, Margaret R., 2000, Aspects of multiculturalism in the Mulomedicina of Vegetius, *Akroterion* 45, 52–64.
- MORENO CABRERA, Juan Carlos, 2004, *Semántica y gramática: Sucesos, papeles semánticos y relaciones sintácticas*, Madrid, Antonio Machado.
- MUNTEANU COLÁN, Dan, 2005, *Breve historia de la lingüística románica*, Madrid, Arco/Libros.
- MUÑOZ-BASOLS, Javier, MORENO, Nina, TABOADA, Inma, LACORTE, Manel, 2017, *Introducción a la lingüística hispánica actual: teoría y práctica*, Abingdon–New York, Routledge.
- ONG, Walter J., 2010, *Szóbeliség és írásbeliség. A szó technológizálása*, Budapest, Gondolat.
- PARRA-GUINALDO, Victor, 2019, *Itinerarium Egeriae: A Retrospective Look and Preliminary Study of a New Approach to the Issue of Authorship-provenance*, *Linguistics and Literature Studies* 7(1), 13–21.
- PEI, Mario, 1966, *Szabálytalan nyelvtörténet*, Budapest, Gondolat.
- PENNY, Ralph, 2014, *Gramática histórica del español*, Barcelona, Ariel.
- PERRET, Michèle, 2014, *Introduction à l'histoire de la langue française*, 4. kiadás, Paris, Armand Colin, 2014
- PESCARINI, Diego, megj. előtt, Pronoun systems across Romance, In: LOPORCARO, Michele, GARDANI, Francesco (szerk.), *Oxford Encyclopedia of Romance Linguistics*, Oxford, Oxford University Press.

- POLETTI, Cecilia, BOCCI, Giuliano, 2016, Syntactic and Prosodic Effects of Information Structure in Romance, In: Féry, Caroline, Ishihara, Shinichiro (szerk.), *The Oxford Handbook of Information Structure*, New York, Oxford University Press, 642–662.
- POLGUÈRE, Alain, 2008, *Lexicologie et sémantique lexicale: Notions fondamentales*, Montréal, Les Presses de l'Université de Montréal.
- POLLOCK, Jean-Yves, 1997, *Langage et cognition: Introduction au programme minimaliste de la grammaire générative*, Paris, Presses Universitaires de France.
- PÖCKL, Wolfgang, RAINER, Franz, PÖLL, Bernhard, 2003, *Einführung in die romanische Sprachwissenschaft*, Tübingen, Niemeyer.
- QUILIS, Antonio, 2019, *Tratado de fonología y fonética españolas*, Madrid, Gredos.
- RENZI, Lorenzo, 1994, *Nuova introduzione alla filologia romanza* (con la collaborazione di Giampaolo SALVI), Bologna, il Mulino.
- RENZI, Lorenzo, ANDREOSE, Alvisè, 2015, *Manuale di linguistica e filologia romanza*, Bologna, il Mulino.
- ROBERTS, Ian, 2016, Object clitics, In: LEDGEWAY, Adam, MAIDEN, Martin (szerk.), *The Oxford Guide to the Romance Languages*, Oxford, Oxford University Press, 786–801.
- ROHLFS, Gerhard, 1926, Die Quellen des unteritalienischen Wortschatzes, *Zeitschrift für romanische Philologie* 46, 135–164.
- ROMANELLO, Emily, REPETTI, Lori, 2014, Imperative Characteristics in Romance varieties spoken in Italy, *Rivista di Linguistica* 26(1), 135–163.
- ROSSI, Mario, 1998, Intonation in Italian, In: HIRST, Daniel, DI CRISTO, Albert (szerk.), *Intonation Systems: A Survey of Twenty Languages*, Cambridge, Cambridge University Press, 219–241.
- ROUDET, Léonce, 1921, Sur la classification psychologique des changements sémantiques, *Journal de Psychologie* 18, 676–692.
- SALVI, Giampaolo, 1997, From Latin weak pronouns to Romance clitics, *Estudos Lingüísticos e Literários* 19, 85–104.
- SALVI, Giampaolo, 2004, *La formazione della struttura di frase romanza: Ordine delle parole e clitici dal latino alle lingue romanze antiche*, Tübingen, Niemeyer.
- SAMPSON, Rodney, 1999, *Nasal Vowel Evolution in Romance*, Oxford, Oxford University Press.
- SAUSSURE, Ferdinand de, 1967, *Bevezetés az általános nyelvészetbe*, Budapest, Gondolat.
- SIMONE, Raffaele, 1995, *Fondamenti di linguistica*, Roma–Bari, Laterza.
- SOLODOW, B. Joseph, 2010, *Latin Alive: The Survival of Latin in English and the Romance Languages*, New York, Cambridge University Press.
- SQUARTINI, Mario, BERTINETTO, Pier Marco, 2000, The Simple and Compound Past in Romance languages, In: DAHL, Östen (szerk.), *Tense and Aspect in the Languages of Europe*, Berlin–New York, Mouton de Gruyter, 403–439.
- SWART, Henriette de, 2012, Verbal Aspect, In: BINNICK, Robert I. (szerk.), *The Oxford Handbook of Tense and Aspect*, New York, Oxford University Press, 752–780.
- SZABOLCSI, Anna, 1981, The Possessive Construction in Hungarian: A Configurational Category in a Non-Configurational Language, *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 31, 261–289.
- TAGLIAVINI, Carlo, 1982, *Le origini delle lingue neolatine*, 6. kiadás, Bologna, Pátron.
- TAGLIAVINI, Carlo, 1993, *Orígenes de las lenguas neolatinas*, Mexikó, FCE.
- TELEGDI, Zsigmond, 1992, *Bevezetés az általános nyelvészetbe*, Budapest, Tankönyvkiadó.

- VAN PETEGHEM, Marleen, 2011, Possessifs et cliticisation dans les langues romanes, In: ENGHELS, Renata, MEULLEMAN, Machteld, VANDERSCHUEREN, Clara (szerk.), *Peregrinatio in Romania: Artículos en homenaje a Eugene Roegiest con motivo de su 65 cumpleaños*, Gent, Academia Press, 249–271.
- VIDOS, Benedek Elemér, 1968, *Manual de lingüística románica*, Madrid, Aguilar.
- WALTER, Henriette, 1988, *Le français dans tous les sens*, Paris, Robert Laffont.
- WALTER, Henriette, 1991, *Dictionnaire des mots d'origine étrangère*, Paris, Larousse.
- WANNER, Dieter, 1987, Clitic Pronouns in Italian: A Linguistic Guide, *Italica* 64(3), 410–442.
- WARTBURG, Walter von, 1991, *La fragmentación lingüística de la Romania*, Madrid, Gredos.
- WRIGHT, Roger, 1989, *Latín tardío y romance temprano*, Madrid, Gredos.
- ZUBIZARRETA, María Luisa, 1999, Las funciones informativas: tema y foco, In: DEMONTE, Violeta, BOSQUE, Ignacio (szerk.), *Gramática descriptiva de la lengua española 3: Entre la oración y el discurso. Morfología*, Madrid, Espasa, 4215–4244.

Webgrafía

- www1: <https://hu.wikipedia.org/wiki/F%C3%A1jl:Nyelvcsaladok-wikiszinek.png>
- www2: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_languages_by_number_of_native_speakers
- www3: http://www.ethnologue.com/16/ethno_docs/distribution/size/
- www4: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Roemischeprovinzentrajan.png>
- www5: [http://www.romaikor.hu/kislexikon/kislexikon_\(regeszet\)/cikk/cil](http://www.romaikor.hu/kislexikon/kislexikon_(regeszet)/cikk/cil)
- www6: Zdravko Batzarov, *Peregrinatio Aetheriae* (Orbis Latinus), http://www.orbilat.com/Languages/Latin_Vulgar/Texts/Peregrinatio_Aetheriae.html
- www7: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Iron_Age_Italy.png
- www8: Sebastián Mariner Bigorra, *Latín y paleohispánicas, lenguas en contacto* (Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes), http://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/latn-y-paleohispnicas-lenguas-en-contacto-0/html/00fdafbe-82b2-11df-acc7-002185ce6064_15.html
- www9: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:CarthageMapDe.png>
- www10: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Celts_in_Europe-fr.svg
- www11: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Basque_Country_Location_Map.svg
- www12: https://logout.hu/cikk/a_balkan/okor.html
- www13: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Invasions_of_the_Roman_Empire_hu.svg
- www14: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Frankish_Empire_481_to_814-hun.svg
- www15: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Longobardi.jpg>
- www16: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Western_and_Eastern_Romania.PNG
- www17: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Romance_20c_hu.png
- www18: Grétsy Zsombor, *2010. január 28: kihalt egy nyelv* (Nyelv és tudomány), <https://www.nyest.hu/hirek/2010-január-28-kihalt-egy-nyelv>
- www19: *Viták keresztüzében: a szárdok különleges története* (Nyelv és tudomány), <https://www.nyest.hu/hirek/vitak-keresztuzeben-a-szardok-kulonleges-tortenete>
- www20: <http://www.internationalphoneticassociation.org/content/ipa-chart>